پښتون، افغان، افغانستان

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه
۱۳۹۰/۲۰۱۱ کابل

د سیف الدین لودین کتابتون
کتاب پر لیسې شمېره

کتاب پېژندنه

د کتاب نوم : **پښتون، افغان، افغانستان**
لیکوال : پوهاند داکټر محمد حسن کاکړ
خپرندوی : د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه_جرمني
شمېر : ۲۰۰۰ ټوکه
د خپرونو لړ : (۱۲۵)
چاپ کال : ۲۰۱۱ م / ۱۳۹۰ ل
کمپوزر : ذبیح شفق

د سیف الدین لودین کتابتون
کتاب پر لیسې شمېره

چاپخۍ:
د دانش خپرندویې ټولنې تخنیکي څانګه
www.danishpress.com

لړلیک

سرلیک	مخ
سریزه	الف

لومړی څپرکی: پښتون

لومړنی خبرې	۱
اریایان او پارس	۱۱
اریایان او هند	۱۲
اریایان او اریانه	۱۴
ساکا او ستیان سره یېل تیرونه وو	۲۷
ساکا او هخامنشي امپراتوري	۳۲
د مقدونیې سکندر او اریانه	۳۵
سکندر په ختیځه اریانه کې	۵۴
سکندر په هند کې	۵۷
د سکندر وروستی وخت	۶۰
یونان-باختري دولت	۶۵
پارتیه	۶۹
د چین لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هڅه اغېزې	۷۱
یوچیان یا کوشانیان	۷۳
ساسانیان او یفتلیان	۷۷
پووندہ او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر	۸۱
پښتون په لرغونې زمانه کې	۸۸

دویم څپرکی: افغان

افغان	۱۲۲

درېیم څپرکی: افغانستان

اریانه	۱۳۹
خراسان	۱۴۸
افغانستان	۱۵۴
دافغانستان د پولو ټاکنه	۱۷۱
د ډیورنډ توافق لیک	۲۲۰
یادښتونه	۲۲۴

د خپرندويې ټولنې يادښت

پوهاند محمد حسن کاکړ د افغانستان د معاصرې تاريخ ليکنې يو ځلانده نوم دی، چې په خپلو ژورو علمي او رڼو څېړنو يې د هېواد د تاريخ ډېر تياره ګوټونه رانه کړي دي. د هغه کتابونه او ليکنې د هېواد د نن او پرون په اړه داسې څه رازده کوي، چې زموږ نوی نسل د خپل سبا په جوړولو کې ترې ډېره ګټه اخيستلی شي.

ستاسو په لاسونو کې کتاب د پوهاند کاکړ د همداسې آثارو څخه يو دی، چې زموږ د پرونی هويت د څېړنې له لارې په منطقي او علمي توګه موږ خپل نن ته رارسوي او د نن په اړه راپورته شويو پوښتنو ته ځواب وايي.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه وياړي، چې د تاريخ په يوه حساسه دوره کې د يوه نوموتي تاريخ ليکوال يو بل داسې اثر خپروي، چې د پښتون، افغان او افغانستان په اړه ډېر څه ترې زده کېږي او دا زده کړه زموږ لپاره خورا مهمه ده.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه دا اثر (پښتون، افغان، افغانستان) په جرمني کې د "يووېشتمه پېړۍ، افغانستان او راتلونکي لرليدونه" تر عنوان لاندې د جوړېدونکي سيمينار په ويار خپروي، هيله ده چې د تاريخ مينه وال به په زړه پورې وي.

په درنښت

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه _ جرمني

۱۴ نومبر ۲۰۱۱

سریزه

دغه لیکنه په اصل کې یو تاریخي اثر او په مشخص ډول د لرغوني افغانستان د تاریخ یوه لنډه سروې ده. د اریانه په تېره د لومړي مهالونو تاریخ کښل ګران څه، چې تر ډېره حده یو ناشونی کار دی. اساسي مشکل دا دی، چې د لرغونې اریانه په اړه تاریخي شواهد بیخي لږ او حتی د نه شته په حال کې دي او دا خو واضحه ده چې چېرته شواهد نه وي، هلته تاریخ نه وي. دا چې د اریانه ویدي دوره او په خاص ډول د پاراداترا یا پیشدادیانو دوره افسانه ییز ماهیت لري، په اصل کې له همدې امله ده.

د اریانه اوستایي دوره په نسبي ډول تر یوه حده

روښانه ده. د روښانتیا یو دلیل د زردښت د وخت زند اوستا شته والی او بل یې د یوناني تاریخپوه هېرودوت تاریخ نومي اثر دی، چې په زیاته اندازه د هخامنشي امپراتورۍ په اړه دی. هغومره چې د نړۍ لومړني تاریخپوه هېرودوت په خپل دغه اثر سره د لویدیځې اسیا، منځنۍ اسیا او تر څه حده د سهیلي آسیا لرغونی تاریخ روښان کړی، بل تاریخپوه نه دی روښان کړی. له همدې امله به وي چې ځینو تاریخپوهانو هخامنشي دوره د نړۍ ددغې برخې لومړنۍ تاریخي دوره ګڼلې ده.

ددغې پراخې سیمې په هکله مقدوني سکندر (مخزېږدي ۳۵۶_۳۲۳) له یرغلونو نه وروسته تاریخپوهانو دغومره ډېرې لیکنې کړي، چې په هغو سره یې د هغه ټوله دوره تر زیاتې اندازې روښانه کړې او له هغه نه د وړاندې او وروسته دورو په اړه معلومات وړاندې کړي دي.

د دوی د اثارو پر بنسټ کېدلی شي د لرغوني افغانستان ددغو دورونو تاریخ وکښل شي، که څه هم هغه به پوره نه وي. په افغان تاریخپوهانو کې تاریخپوه احمد علي کهزاد دغه کار کړی او په دې اړه یې یو لوی اثر په دوه لویو ټوکونو کې د افغانستان پخوانی تاریخ په نامه کښلی دی، خو کهزاد د خپل وخت ټول یا حتی ډېر آثار په لاس نه لرل، له هغه نه وروسته په دې اړه ډېر نور

آثار هم خپاره شوي دي. ما په خپل دغه اثر کې له دغو نويو آثارو نه هم استفاده کړې ده، خو زما دغه ليکنه د لرغوني افغانستان د تاريخ يوه لنډه سروې ده. ددې لپاره چې د پښتنو څرک پکې ومومم. ددغو اثارو پر بنسټ زه په خپلې دغې څېړنې کې په دغه نظر شوی يم، چې پښتانه په اصل کې ساکا دي، يا د ساکا کومه څانګه ده. ساکا چې له ستيانو نه جلا يو اريايي قوم و، په کومې نامعلومې لرغونې زمانه کې د اريايانو له لويې ډلې نه بېل شوی او بيا ډېرى يې په لرغوني افغانستان يا اريانه کې مېشت شوی دی. په دې ډول پښتانه د افغانستان ډېر لرغوني اوسېدونکي کېږي. دغه ټولې موضوعګانې ددغې ليکنې په لومړني څپرکي کې بيان شوي دي.

په دوهم څپرکي کې د افغان نوم او د هغه تحول څېړل شوی دی. ګاونډيو ولسونو پښتانه د اسواکا، اسوه غانه او ابګان په نومونو يادول، چې هغه بيا په اسلامي افغانستان کې په افغان تحول وکړ. هغسې چې نور پښتانه افغانان بلل وروسته يې د افغانستان ټول اوسېدونکي هم په دغه نامه يادول. دا ځکه چې دغو افغانانو د يرغلګرو په برابر کې د خپلو ملي، وطني او عقيدوي ارزښتونو نه دفاع کوله.

په پای کې د افغان نوم دغومره حاوي، يو موټی کوونکي او تمثيل کوونکی شو چې د وطن ټولو

اوسېدونکيو هغه په دغه مفهوم ومنه او غوره شويو استازو يې په اساسي قانونونو کې هم ثبت کړ. اوس افغان هغه څوک دی، چې د افغانستان قانوني تبعه دی. په دغه ډول د افغان نوم هم افغانانو او هم نړۍ والو ته د ملي توب، ملي دولت او مدني ټولنې پېژندنکی شوی دی.

وروستی څپرکی ددغو افغانانو هېواد، افغانستان ته ځانګړی شوی دی. څنګه چې په دغه هېواد کې انسانان له ډېر پخوا نه اوسېدل، هستوګنځي يې هم په ډېرو نومونو ياد شوي دي چې په هغو کې اريانه، خراسان او افغانستان يې ښه مشهور دي. دلته د افغانستان د ښې پوهاوي پاره اريانه او خراسان هم معرفي شوي دي، خو په داسې حال کې چې اريانه او خاسان اوس وچ تاريخي نومونه دي، افغانستان ژوندی، په زړه پورې او خوځونکی مفهوم لري. اوس يوازې دغه نوم دی،ې چې افغانان په حقوقي، روحي، هويتي او وجودي لحاظ ځانونه ورپورې تړي، خو له بده مرغه په نولسمې پېړۍ په تېره د هغې په اخر کې دغسې پېښې وشوې چې په هغو سره د ستر احمد شاه د وخت افغانستان هم کوچنی شو او همد اصلي افغانستان غټه برخه ترېنه بېرون وګڼل شوه. په دغې برخې کې هم د افغانستان دغه تحول او هم د هغه د حدودو ټاکنه بيان شوې ده.

د موقع په غنيمت ګڼلو سره زه دلته يو ځل بيا د افغان

کلتوري ودې ټولنې او د هغې له محترم سروال زرين انځور نه مننه کوم، چې زما دغه اثر هم خپروي، لکه چې دمخه يې زما ډېر اثرونه خپاره کړي دي. دغې ټولنې تراوسه يو سل او شل اثار خپاره کړي، چې په دې ډول يې د پوهې په خپرولو او دا شان کلتور په شتمن کولو کې د قدر وړ غټه خدمت کړی دی.

محمد حسن کاکړ

مى ۲۰۱۱

لومړنۍ خبرې

پښتون

پښتون د افغانستان له هغو قومونو څخه دی، چې ددغه هېواد اصلي اوسېدونکي یا ډېر لرغوني اوسېدونکي دي، نور قومونه د تاریخ په اوږدو کې یو وخت بل وخت دلته مېشت شوي دي. څنګه چې افغانستان په اسیا کې د پراخو سیمو په مینځ کې پروت دی، لوی فاتحان او لوی ټبرونه له لرغوني مهال نه راپه دېخوا پکې ننوتلي، تر ېنه وتلي او څه یې پاتې شوي دي. له همدې امله ده، چې نن ورځ په دغه هېواد کې ډېر ټبرونه مېشت دي او څه باندې دېرش ژبې او لهجې پکې ویلی کېږي، خو پښتو او پارسو یې تر ټولو ډېرې خورې ژبې دي.

د هېواد ټول اوسېدونکي د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې د افغان په نامه یاد شوي دي او افغانان د قانون له نظر نه سره برابر حقونه لري او د ژبې، قوم ولي، جنس

او مذهب له نظر نه توپیر پکې نه شته او که څوک د امتیاز خاوند کېږي، هغه به د شخصي وړتیا، وطن او خلکو ته د خدمت له امله وي، یا باید همدغسې وي.

ددغې لیکنې د بحث اصلي موضوع پښتون، افغان او افغانستان دی، په نورو ټبرونو او موضوع ګانو هغه وخت بحث کېږي، چې په اصلي موضوع پورې تړاو ولري. داچې پښتون څه وخت پیدا شوی، معلومه نه ده. په اصل کې د پیدایښت موضوع لانجمنه او ګرانه ده. دغې موضوع انسانان سره وېشلي دي: هغوی چې پیدایښت لوی څښتن ته منسوب ګڼي او هغوی چې پیدایښت د تکاملي عملیې نتیجه بولي. دا چې کاینات څه وخت پیدا شو، په دې اړه هم ډول ډول نظرونه وړاندې شوي دي. په ساینس پوهانو کې دغه نظر خور دی، چې د کایناتو پیدایښت دیارلس عشاریه اوه ملیارد کاله پخوا د یوه غټ ټکر یا چاودنې (The Big Bang) نتیجه ده، خو دا دغسې یو پېچلی نظر دی چې بیان یې ګران او درک یې لا هم ګران دی، مګر هغو ته چې ساینس پوهان او په تېره فزیک پوهان دي، ددغې لیکنې په تړاو به دلته دغومره وویل شي چې انسان د ځمکې له پاسه د درې سوه او درې سوه زرو کلونو په مینځ کې په افریقې کې پیدا شوی. د انسان په اړه دا لومړنی تاریخي واقعیت دی په دې چې ددغه مهال انسانانو هډوکي په افریقې کې موندل شوي دي. له دغو

انسانانو نه ځینو یې اټکل سل زره کاله دمخه سهیل-لویدیځې اسیا ته او بیا له دغو سیمو نه د اسیا- اروپا پراخو تودو سیمو ته مهاجرت وکړ. له دغو انسانانو نه ځینې یې اټکل دېرش زره کلونه دمخه سایبریا ته ورسېدل او بیا ځینې یې د کنګل په دغې دورې کې د بېرنګ له لارې امریکې ته لاړل(!) د کولمبیا پوهنتون یو فزیک پوه لا په دې نظر دی، چې: "په واقع کې نور ټکرونه هم وو چې یوه یې زموږ کاینات رامینځ ته کړ او نورو ټکرونو نور کاینات رامینځ ته کړل." په دې حساب د شته والي په حوضه کې بې شمېره کاینات وجود لري، چې هر یو یې کهکشانونه (Glaxies) او هر کهکشان یې نظامونه او هر نظام یې ستوري لري او زموږ ځمکه د لمریز نظام یو ستوری دی چې د هغه په مدار څرخي، په داسې حال کې چې کاینات نامحدود او د پراخېدلو په حال کې دي.

خو دا معلومه نه ده، چې انساني نژادونه څه وخت جوړ او څرګند شول. له نژاد نه مطلب د انسانانو هغه زولوجیکي ډله ده، چې نسبتاً ثابتې ارثي ځانګړ تیاوې لري او په خاص ډول د رنګ، ویښتو، مخ او بدني جسامت له نظره له نورو انسانانو نه توپیر لري، لکه سپین پوټکي اریایان او تور پوټکي افریقایان.

تاریخ پوهان، ژبپوهان، لرغون پوهان او انسان

پېژندونکي په دغه نظر دي، چې پښتانه سپين پوټکي اريايان دي. دغه نظر د نږدې دوو پېړيو په بهير کې تثبيت شوی، يانې وروسته له هغه چې اروپايانو په تېره انګرېزانو د افغانستان او د هغه د اوسېدونکيو په اړه څېړنې او ليکنې وکړې. دغسې ليکنې وروسته له هغه ډېرې شوې، چې فرانسوي لرغون پېژندونکيو ته د شلمې پېړۍ په اولې نيمايي کې اجازه ورکړل شوه، چې په افغانستان کې کندنې وکړي. فرانسويانو اول د پروفيسر شلومبرزي، بيا د ا. ګرشمن او ډاکتر برنارډ په مشري د سرخ کوتل ډبرينه ليکنه او د آی خانم يوناني ښار لوڅ کړ. فرانسويانو په دغه ډول د افغانستان تاريخ په روښانه کولو کې غټه ونډه لرلې ده.

افغان تاريخپوهانو هم د افغانستان د تاريخ په اړه په دغه مهال کې تر هر بل وخت نه ډېرې ليکنې او څېړنې کړي دي. په دوی کې احمد علي کهزاد، مير غلام محمد غبار او عبدالحی حبيبي وتلي تاريخپوهان او د بې شمېره اثرونو خاوندان شول. دوی په خپلو اثارو کې د افغانانو هويت په تاريخ کې تثبيت کړ او افغان پېژندنه يې د باندنيو پوهانو له انحصار نه وژغورله. د دوی په نظر هم پښتانه په اصل او نسب کې اريايان دي. په دغه اړه نور روايتونه هم وړاندې شوي دي، چې ډېر خپور شوی روايت يې دا دی، چې پښتانه د اسرائيلو د لسو ورک

شویو قومونو څخه هغه قوم دی، چې له سوریې څخه وشړل شول او په غور کې مېشت شول، خو دا یو جوړ شوی یا جعلي او بې بنسټه روایت دی، چې د همدغه ځیر کي په پای کې به پرې وغږېږم.

پښتانه به هغه وخت د لومړي ځل لپاره ځرګند شوي وي، چې اریایان ډلې ډلې شول او له خپل اصلي ټاټوبي نه ولېږدېدل. اریایان له نن نه شپږ زره کاله دمخه په یوه ژبه ګړېدل، چې هېڅ ځرک یې نه دي لیدل شوي، خو وروستیو داریک په نامه یاده کړې ده. اریایان چې سره ډلې ډلې او بېل شول، ژبې یې هم ډېرې او بیلې شوې، خو پوهان په دې اړه چې د دوی لومړنی ټاټوبی چېرې و، په یوه نظر نه دي. دوی ځکه په یوه نظر نه دي، چې په دې اړه شواهد نه شته او نظرونه هم ډېر دي. ددغو نظرونو له مخې د اروپا بېلې سیمې لکه: جرمني، سکندنویا، د مدیترانې سیمې د اریایانو لومړی ټاټوبي ښودل شوی دی، خو اروپایان چې په اسیا کې په نولسمې پېړۍ کې ډېر ښکېل شول او پوهانو یې چې هندي او ایراني ژبې وڅېړلې، په دې فکر شول چې د دوی خپلې ژبې له دغو ژبو سره خویندې دي. ماکس میولر (Max Muler) او نور ژبپوهان په دې نظر دي، چې اریایان د هندو اروپایانو نیکونه دي. په دې ډول د اریایانو اصلي ټاټوبی په اسیا کې وګڼل شو[۲].

په دې اړه تاريخپوه کهزاد په باور تيا سره وايي ، چې: "د اريايانو د پيدا کېدو او ظهور ځاى او ځانګو د اکسوس د سرچينې او سردريا ترمېنځ سړه او يخه منطقه ده[۳]" خو نوميالى استرليايي انسان پېژندونکى ګوردن چايلډ (Gordon Childe) په خپل اريان (The Aryan) نومي اثر کې د اريايانو د پيدا کېدلو په اړه د ياد شويو ګڼهو له تحليل نه وروسته خپل نظر په دې ډول ښکاره کوي: "د تاريخي مهالونو د اريايي ولسونو غتهه برخه د ډبرې د دورې (Stone Age) د نارديک (Nardic) د جنګي تبر خلکو له نسب څخه ښودل کېدلى شي. د ختينو لوښو او وسلو په مرسته به د هغو سرچينه په لړ و ډېر باور تيا سره له دغو مرکزونو څخه يوه ته ورسوله شي- سهيلي روسيه يا سکندنويا." خو دى د سهيلي روسيې د ګڼهې احتمال پياوړى ويني[۴]. ډېر نور پوهان هم په همدغه نظر دي. دغه نظر په دې هم قوي دى ، چې له سهيلي روسيې نه د اريايانو لومړى لېږد څرګند دى ، چې بيان به يې زر وشي.

دغه سيمه د اروپا- اسيا (Eurasia) هغه برخه ده ، چې د اريايانو لېږد ترېنه څرګند دى. دغه سيمه د اروپا- اسيا هغه پراخه برخه ده ، چې د هنګري له ختيځ ځنګلونو نه د مانچوريا تر شنو ورشوګانو او د سايبيريا له جنوبي څنډو نه د تبت تر لوړې سطحې پورې د نړۍ درېيمه برخه ځمکه په غېږ کې نيسي او منځنۍ اسيا يې زړى جوړوي.

دغه ډېره پراخه سيمه چې د التاى (Altai) غرونه يې په دوه برخو وېشي ، دغسې پراخ ډاګونه او ورشوګانې لري چې د څارويو د ساتنو او پوونده توب لپاره د نړۍ تر هرې بلې سيمې نه ډېره برابره ده[5]. په څنډو کې يې له پخوا نه کرنه کېده. په دغې سيمې کې له ډېر پخوا نه د لوړ کلتور خاوند خلک اوسېدل. اريايان له همدغې سيمې نه نورو خواوو ته د اروپا په ګډون تللي دي[6]. سرمه تيان (Sarmatians) لومړني اريايان دي ، چې اروپا ته رسېدلي دي. د همدغې سيمې خلکو وحشي اس د لومړي ځل لپاره رام کړى او د اس کلتور يې د نړۍ نورو برخو ته يووړ. داسې هم دوى له اس نه لومړى د کشولو او بار وړلو او وروسته د سپرلۍ کار اخيستلى دى او د هغه په مرسته يې تر اروپا پورې ملکونه لاندې کړي او امپراتورۍ ګانې جوړې کړي دي.

اوس به په هغو دولتونو نظر واچول شي ، چې په جنوبي روسيې او شاوخوا سيمو کې د اريايانو په لېږد سره رامېنځ ته شوي دي. له دغې سيمې نه د اريايانو لېږد له نن نه څلور زره کاله دمخه اټکل شوى. څنګه چې دغه اريايان د سپين پوټکو خلکو نيکونه دي او په اسيا او اروپا کې خورې ځانګې لري او ژبې يې سره ورته او په اصل کې سره يو دي ، د هندو اروپايي په نامه ياد شوي دي. دغه خلک د خپل لېږد په بهير کې چې پېړۍ پېړۍ

یې نیولې په دوو برخو ووېشل شول لویدیځه او ختیځه برخه.

لویدیځه برخه یې هغه ده، چې د تور سمندرګي له شمال نه د بالقان او باسفورس په لار وړې اسیا (Asia Minor) یانې ننۍ ترکیې ته ننوتل او د هغې له ځایي خلکو سره له ګډ کېدلو نه وروسته پرې لاس بری شوه او د هټایټ (Hittite) په نامه سلطنت یې جوړ کړ(۷).

د هندو ایراني په نامه د اریایانو بله ډله د کسپین سمندرګي په غاړه د ختیځ خوا ته تاوه شوه او بیا دوه برخې شوه: یوه برخه یې له قفقاز نه واوښته د فرات په لور لاړه او هلته له ځایي خلکو هوریانو (Hurrians) سره مېشته شوه او وروسته یې د متاني (Mittani) په نامه دولت جوړ کړ(۸). بله برخه یې چې تر هغې بلې نه ډېره لویه وه او په هندو اروپایي ځانګې یاده شوه، د ختیځ په لور لاړه، له سر دریا او آمو نه واوښته په باختر کې مېشته شوه او بیا د پنجشیر او کابل پر سینونو ورښکته شوه(۹). دا چې کهزاد د آمو او سردریا تر منځ سیمه د اریایانو اصلي ټاټوبی ګڼي، موخه یې شاید د اریایانو دغه لېږد وي.

ګرشمن دا هم وایي، چې د اریایانو یوه بله ځانګه چې ډېر دمخه د هند د لاندې کولو په مقصد په اراکوزیه (کندهار) او پنجاب کې مېشته شوې وه، ددغو اراییانو په مخ کې خنډ شوه چې په سیمو کې یې ورننوځي. په نتیجه

کې هغوی اړ شول، چې د لویدیځ د لوړې سطحې په لور په هغې لارې یون وکړي، چې له باختر نه د ایران (فارس) زړه ته رسېږي.

گرشمن چې د افغانستان په سیستان کې کندنې کړي په دغه ډول د کهزاد د هغه روایت ملاتړ کوي، چې وايي اریایانو له باختر نه په ویدي دوره کې د ۲۰۰۰ او ۱۹۰۰ مخزېږدې شاوخوا کې په لېږد پیل کړی دی. کهزاد دغه لېږد او د هغه اوږد بیان د هغو سرودونو یا مذهبي سندرو له مخې کوي، چې رالف گریفت (Ralph. H.Griffith) په انگرېزي اړولي او عتیق الله پژواک هغه په پښتو یا فارسي ژباړلي دي[۱۰]. د گرشمن او کهزاد د مهاجر تونو د (مفاړي کول پلټنه غواړي. دوی دواړه په دغې موضوع کې د صلاحیت خاوندان او لیکنې یې د باور وړ دي. د کهزاد لیکنه د هغه وخت پښتنو په اړه یوه مهمه سرچینه ده.

په سهیلي روسیه کې د اریایانو له عمومي لېږد نه وروسته د سمریانو (Cimmerians)، ستیانو (Scythians) او سرمه تیانو (Sarmatians) واکمنې معلومه ده، چې د زیږدې دریمې پېړۍ تر پیل پورې یې یو پر بل پسې کړې ده. ستیان چې له منځنۍ اسیا نه راولاړ شوي وو، د هرودوت په وینا واکمنې یې د ډان له سین نه د ډانیوب تر سین پورې جاري وه او په جنوبي روسیه کې یې یو

پیاوړی دولت په پښو درولی و، چې درې پېړۍ وپایېده او په پای کې سرمه تیانو مات او عوض کړل. له هغه وروسته په روسیه کې نور ټبرونه په واک شول، لکه: ګاتان (Goths)، هونان (Huns)، اواران (Avars) او نور. تر دوی وروسته د سلاو (Slavs) ټبرونه وو، چې د اومې، اتمې او نهمې زېږدي پېړیو په بهیر کې له لویدیځ یانې د ختیځې اروپا د کارپات (Carpath) له هسکو نه پکې خواره شول. دوی د سلاوانو د لوی ټبر له ډلې نه په ختیځ سلاو یاد شوي دي. له دوی نه وروسته له سکندیانو نه ورنګي روسان (Varangians) په کییف کې اباد شول[۱۱]، چې تراوسه په اروپایي او اسیایي روسیې واکمنې کوي. سرمه تیان هغه اریایان دي، چې اول اروپا ته نوتل، لکه چې وروسته به ولیدل شي ستیان په اصل کې اریایان نه دي، خو په دغه نامه پېژندل شوي دي.

بله ډله خلک چې اصلي نوم یې معلوم نه دی په اناو (Anau) یاد شوي، چې د مک ګوان د لیکنې له مخې د امو په لویدیځ سهیل کې او د چایلد د لیکنې له مخې سیستان او مرو ته نزدې پراته وو[۱۲].

اناویان چې اریایان وو د ځینو په نظر له اوس نه شپږ زره کلونه دمخه او د نورو په نظر دوه زره کلونه دمخه په کلو کې اباد وو، کرنه یې کوله، وحشي چتک یا یرغه

اس يې د لومړي ځل لپاره اهلي کړی و، لوښي يې انځورول او په ټوليز ډول د لوړ مدنيت خاوندان او د مصر او بين النهرين د کلتوري ژوند هم مهال وو[۱۳]، خو روسي انسان پېژندونکی الکزاندر بيلينيتسک (A.Belenitsk) وايي، چې د اناو د کندنې اهميت لږ و په دې چې هغه يوه ځانګړې موقتي پېښه وه دده په وينا اناو د عشق آباد په اوه ميلۍ کې د يوه کلي نوم و[۱۴].

اريايان او پارس:

دا چې اريايان ننني ايران ته څه وخت او له کومې لارې ننوتل په يقين سره معلومه نه ده. په يوه روايت دوی په مخ زېږدې يوولسمې پېړۍ کې هلته ننوتل. په دوی کې مادان او پارسووان يا پارسيان د نامه خاوندان شول. مادانو د مخ زېږدې اومې پېړۍ په نيمايي او پارسووانو د شپږمې پېړۍ په نيمايي کې امپراتوري ګانې جوړې کړې. پارسووان کوچيان وو او خپله مېنه يې پارسا (Parsa) ونوموله. پاچايي ټبر يې پازارګاد (Pasargadae) او پاچايي کورنۍ يې هخامنشي نومېده[۱۵].

د هخامنشي کورنۍ سروال کوروس يا سيروس (Cyrus) په مخ زېږدې ۵۵۰ کې مادانو ته ماتې ورکړه، چې پارس يې هم تر لاس لاندې و. سيروس او ځای ناستو يې له مصر نه تر اباسين پورې امپراتوري جوړه کړه، خو لاس لاندې

سیمې یې نیمه خپلواکو والیانو (Satraps) اداره کولې. لکه چې وروسته به ولیدل شي سیروس د سردریا شاوخوا کې د ساکا د لوی ټبر د مساګیتا څانګې سره په جنګ کې له ۲۹ کلونو واکمنۍ نه وروسته ووژل شو[۱۶]. د هخامنشي امپراتورۍ دوه پېړۍ دوام وکړ او د مقدونیې سکندر د څلورمې پېړۍ په دوهمې نیمايي کې هغه نسکوره کړه.

اریایان او هند:

ویدي سرودونه، اوستا او مهابهاراته (د هندوانو لرغوني حماسي اثر) هغسې چې په اریایي دوره کې د نورو څیزونو په اړه معلومات ورکوي، د ټبرونو په اړه یې هم ورکوي. کهزاد ددغو ټبرونو په اړه اوږد بحث کړی دی، چې لنډیز یې دا دی[۱۷]: د ویدي دورې یوه ډله ټبرونه په پنکه جانه یا د پنځو ټبرونو په نامه یادېده، چې ډېر مهم یې د بهاراته او پورو قومونه وو. بهاراته چې تر ټولو لوی قوم و د بېړیو پېړیو په بهیر کې د سینونو پر غاړه یون وکړ، ترڅو له مخزېږدې نه څوارلس سوه ګاله دمخه له اباسین نه تېر شول. شاعرانو او روحانیانو یې ددغه اوږده لېږد په بهیر کې نظمونه وپېیل، چې د ویدا (پوهې کتاب) په سرودونو یادېږي. په دغو سرودونو کې جغرافیوي په تېره د سینونو نومونه د اریانه د هېواد دی. بهار تیانو او نورو قومونو د اباسین او د هغه د یوه مرستیال سین په غاړه د هرایا او موهنجه دارو ښارونه او اوسېدونکي درای

ویدیان (Draavidians) لاندې کړل او هغوی یې داسا (Dasa) ونومول چې دغه کلمه د دووس په شکل تراوسه هم ویله کېږي. له دوی سره د اریایانو جګړې په ویدي مذهبي سندرو کې مهمه موضوع ده.

په هر حال، اریایان بیا د پنجاب او ګنګا په هوارو کې د مهاباراته په نامه یو ستر حماسي اثر او نور اثرونه په سانسکرت ژبه کې جوړ کړ او د هندویزم په نامه یې یوه نوې ژوند لاره غوره کړه، چې د هغې له مخې یې ټولنه په څلورو پوړونو (Caste) وویشله: برهمنان (Brahmans)، کشتریان (Kashtariyas)، ویشیا (Vaishyas) او شودرا (Shudras). دغه پوړونه یا طبقې په ترتیب سره په دیني لارښوونې، جنګ، کرنې او ښکته چارو وګومارل شوې. شودرا یې ناپاک ګڼل او هغوی له دینه منع وو، چې ویدي سرودونه ولولي یا واوري. دغه طبقې دغومره ضییقې ونیول شوې، چې د هرې یوې غړی به تر مرګ پورې د هغې غړی پاتې وي. داسې هم دغو اریایانو ته تور پوټکي داسا د مریانو حیثیت لاره. په ټولیز ډول دغو اریایانو د نوي ټولنیز او کورني نظام او داسې هم د سانسکرت په تنظیمولو سره یوه نوې ژوند لاره غوره کړه او خپل نوی هېواد یې بهاراته ورته ونوموه. په واقع کې دوی د نوي دین او کلتور او نظام په رامېنځ ته کولو سره ځانونه له باختري اریایانو نه بېل کړل[۱۸].

اريايان او اريانه:

په اريانه کې د ويدي دورې دغه ټبرونه پاتې شول: الينايان (Alinas)، پکتيان (Paktians)، بهالانيان (Bahalanias)، شيوايان (Shivaians)، ويشانيان (Vishaninians)، انويان (Anuians)، دريوهويان (Druhyvians)، توروا‌شيان (Turvasaiahs)، يادويان (Yaduians) او پورويان (Puruians). د کهزاد دغه انويان شايد د مک ګورن او چايلد هغه اناويان وي، چې دمخه يې بيان شوی دی. دادپکا دلته نه دی ياد شوی او هېرودوت هغوی د ګندهاريو په ډله کې راوړي دي، چې وروسته به يې بيان وشي.

په هر حال، دا هغه ټبرونه دي چې د کهزاد د ليکنې له مخې څه يې په باختر کې پاتې شول او نور يې له هندوکش نه واوښتل او تر اباسين پورې په هوارو او درو کې اباد شول او د لسو ملکانو له جنګ نه وروسته چې لسو ټبرونو پکې ګډون کړی وو، له اريانه څخه ونه وتل او په خپلو سيمو کې پاتې شول.

د کهزاد په وينا پکتيان يا پښتانه له باختر نه د ټبرونو د لېږد په وخت کې دوه برخې شول: "يوه څانګه يې له نورو قبيلو او کورنيو سره د هندوکش جنوب ته ښکته شوه او په اخر کې د اريانه په جنوب شرقي سختو منطقو او د غرو په لمنو کې ميشت شوه او دغه ځای يې د

پکتیانو د استوګنې د ځای په نامه مشهور کړ." بله برخه یې په خپل ځای پاتې شوه او "د نورو ډېرو قبیلو په شان یې په باختر کې خپل ژوندون ته پسې دوام ورکړ. (او) دغې څانګې ویدي او اوستایي مدنیت په بخدي کې تېر کړ.(۱۹)" کهزاد دا هم وایي، چې د هغو "...یوې څانګې د هغو مهاجرینو سره چې د لمر پرېواته خوا ته لاړل د هریرود په هغې خوا غرنۍ برخه کې د (اترک) او کشف او د حوزې د خزر سواحلو ته نزدې ځایونه ونیول او هغه ځای د دوی په نوم (پارتیا) یعنې د (پارتیانو) په ځمکه مشهور شو چې د اریانا یو ډېر غربي ولایت و." دی اضافه کوي، چې د هېرودوت د لیکنې له مخې "...یوه کوچنۍ څانګه لا هم د غرب خوا ته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې یې استوګنه غوره کړې... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتیس یا پکتوییس او خاوره او وطن یې د پکتیکا په نامه مشهور شو(۲۰)"

هېرودوت پښتانه د پکتیان (Pactyan) یا پکتیس (Pactycs) او هېواد یې د پکتیک (Pactyic) په نامه یادوي او د هند ګاونډیان یې ګڼي. وایي، چې "نور هندیان هغه دي چې د کسپتي روس (Caspatyrus) او د پکتیک (Pactyic) هېواد ګاونډیان دي. دی د دوی هېواد د هند په شمال کې ښيي او وایي چې "نور هندیان هغه دي چې د هند په شمال کې د کسپتي روس د ښار او د پکتیک د

هېواد ګاونډيان دي او دوی د باختريانو په شان ژوند کوي " دی دا هم وايي ، چې "په هنديانو کې دوی تر ټولو ډېر جنګيالي دي[۲۱]" هېرودوت په نورو قرينو کې پکتيان بيا بيا ياد کړي دي. بيلو او کهزاد بيا د پکتيانو د هېواد ساحه مشخصه کړې ده او ويلي ، چې هغه له اوسنۍ پښتونخوا (د نولسمې پېړۍ پښتونخوا) سره سر خوري او د اباسين او هلمند سين ترمېنځ پر ته سيمه ده[۲۲].

دا هماغه سيمه ده ، چې وروسته د ګندهارا او بيا په لږ توپير سره د روه په نامه ياده شوې ده. اصلي يا لومړنی افغانستان هم همدغې سيمې ته ويل کېده. ددغه واقعيت په ملاتړ دا هم ويل کېږي ، چې په دغې سيمې کې په ټولو دورو کې پښتانه هم مېشته وو او هم يې پکې کوچي توب کاوه. کهزاد د هېرودوت کسپتي روس د کابل شاوخوا خلک ګڼي او اضافه کوي ، چې دغو خلکو "... د پکتيک (يا پښتني) د سيمې خلکو د عرف او عاداتو له کبله له باختريانو سره ډېر شباهت درلود[۲۳]" څنګه چې په باختر کې څه پښتانه پاتې شوي وو ، طبيعي ده چې پکتيان به لکه څنګه چې هېرودوت وايي له باختريانو سره په ژوند طرز کې سره ور ته وو.

هېرودوت ، چې د تاريخ پلار ګڼل شوی دی په مخزېږدې ۴۸۴کال په کاريه (Caria) کې زېږېدلی چې په اناتوليې (نننۍ ترکيه) کې د يونانيانو سيمه وه.

هېرودوت لـه ګرزنـده ژوند سره مينـه لرلـه، د پـارس او يونـان د امپراتوريـو دېرې برخـې يـې وليـدلې او د هغـو ولسونو تکلونـه او عادتونـه يـې وکښـل، چـې يـې پـه خپلـه وليـدل يـا يـې لـه نورو نـه واورېدل. د تـاريخ پـه نامـه د هغـه پـنځ کتـاب د يونـان او هخامنشي پـارس جګړې بيـانوي، خـو دده دغـه اثـر پـه اصـل کـې د جګړو بيـان نـه دی. هغـه پـه زياتـه انـدازه د هخامنشـي امپراتـورۍ، د اميزانـو (Amizons) يـا جنګيـاليو وژونکـو ښـځو او د سـتيانو د حېرانوونکو تمرينونو بيان ته ځانګړی شوی.

تـر هېرودوت دمخـه يـو شـو ليکوالـو د ځينـو هېوادونـو او ولسونو تاريخونـه کښـلي دي، خـو د هغـوی راپـاتې پـاڼې نـامربوطې او نيمګـړې دي. هېرودوت پـه ټـولې نـړۍ کـې لـومړنی کـس دی، چـې د کسـي کـوونکي اسـتعداد يـې ښـودلی او د ډېـرو ملکونـو او مهـالونو بيـان يـې د ټـول پـه توګـه پـه منسـجم ډول کـړی دی. پـه خپـل اثـر کـې يـې اريـانونکي عادتونـه او عجـب مخوقـات هـم ذکـر کـړي، بـې لـه دې چـې خپلـې سرچينې پـه ګوتـه کـړي. لـه دې املـه پـه ده بانـدې د درواغجـن او غولـول شوي ګمـان هـم شوی و، خـو پـه دې نـزدې وختـو کـې ارکيـالوجيکې کنـدنو دده ليکنـې تاييـد کـړي دي. دده د تـاريخ لـه برکتـه ده، چـې پـه لرغـونې زمانـه کـې د يونـان او منځنـۍ اسـيا سـيمو تـرمېنځ د ولسونو تـاريخ دغـومره روښـان دی، چـې د نـړۍ بلـې سـيمې

تاریخ په دغه مهال کې هغومره روښان نه دی[۲۴].

هېرودوت د پکتیک هېواد پکتیان څلور ډلې خلک ښيي، چې د خپلو والیانو (Satraps) له لارې یې هخامنشیانو ته د کال ۱۷۰ تالان (Talents) باج ورکاوه. رچرډ فرای د هېرودوت ددغه روایت په هکله شک ښکاره کوي[۲۵]. دی دا هم وايي، چې د هخامنشیانو لاس بری هسې په نامه و او دغه ساترپان یا له دنني خپلواکي نه پوره بهره من وو.

په هر حال، د هېرودوت دغه څلور ډلې خلک ګنداري (Gandarii)، سته ګیدای (Sattagydae)، اپه ریتای (Aparytae) او دادیکا (Dadicae) وو. ګنداري، سته ګیدای او اپه ریتا هم د خلکو او هم د سیمو په مفهوم نومونه دي، لکه چې اوس هم شینواري، خوګیاني، مومند او اپریدي په دواړو مفهومونو یادېږي. کهزاد، غبار او تر هغو دمخه بیلو د دادیکا په اړه اوږده غږېدلي دي[۲۶]. کهزاد د موضوع په اړه هم اوږد او هم په مشخص ډول غږېدلی دی. دوی ټولو ګندهارا د کابل او اباسین ترمېنځ هېواد ښوولی دی او اوسېدونکي یې د ګنداري په نامه یاد کړي دي، خو مشخص کړي یې نه دي. ګندهارا البته د هېرودوت په وخت کې ډېر پراخ نه و. په دغه وخت کې ددغو ټبرونو ملکونه د کابل او پکتیک ترمېنځ پراته وو او پکتیک تر اباسین پورې غزېدلی هېواد و. د هېرودوت د

کتاب نقشه هم دوی په همدغه ډول ښيي. ګندهارا وروسته په بودايي دوره کې له کابل نه تر اباسين پورې سيمې ته ویل کېده. داسې ښکاري چې دغه ګندهارا د پکتيک ځای نيولی وي، ځکه چې له هغه وروسته د پکتيک نوم د هېواد په مفهوم ياد شوی نه دی. په هر حال هېرودوت وايي چې ګنداريو او داديکا له دغسې الاتو نه کار اخيسته، لکه باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو چې کار اخيسته(۲۷).

د کهزاد په نظر ګندارا يوه پخوانۍ کلمه ده، چې هم په ريګويدا او هم په اوستا کې راوړل شوې ده. ګندهارا (Gandharra) يا ګندها (Gandha) په اصل کې د سانسکرت کلمه ده، د هغه روح په مانا چې په کافور (Incense) کې اوسېده او په ريګويدا کې د سوما (Soma) د ساتونکي په توګه ياد شوی دی(۲۸). ګندهارا په اوستا کې د ګندروا (Gandarwa) په نامه له کابلي کريس اسپه (Keresaspa) سره په جنګونو کې ياد شوی دی. ګندهاريان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بيا له امو نه واوښتل او سغديانې ته لاړل او نورو يې د لويديځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشته شول. بيلو چې د نورو په شان دغه څلور قومونه پکتيان ګڼي وايي، چې په ارغنداو او هلمند کې مېشتو ګندهاريو په هلمند کې د ګندهار (Gandhar) په نامه يو ښار ودان کړو چې دغه نوم

د کندهار په ښه تراوسه هم ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد ګڼي[۲۹]

اپه ریتا د ټولو پوهانو په نظر اوسني اپریدي دي، چې د هېرودوت په وخت کې د سپین غره په سهیل کې اوسېدل او د ملک لویدیځه څنډه یې له کسپتي روس یا اوسني کابل نه هم اوښتله. کهزاد وایي، چې اپه ریتای په زند او سانسکرت کې د غرني په مانا دی. سته ګیدای د اپه ریتای ختیځ لور ته هېواد کې اوسېدل. کهزاد سته ګیدای د دوو کلمو ترکیب ګڼي، چې لومړی یې (ستا) یا (ست) د سل په مانا او بله یې (ګیدای) د غوا په مانا ده. په دې ډول سته ګیداری د سلو غواوو خاوند یانې شتمن کېږي[۳۰]، لکه په باختر کې په اوستایي دوره کې چې د زراسپه واکمنه کورنۍ له زر اسپو نه جوړ ترکیبي نوم و، خو د بیلو په اند سته ګیدای د ځایي لیکوالو له ستک. شتک او ختک سره سر خوري[۳۱]، خو ددغې توجیهه په اړه هغومره اتفاق نه شته، لکه د اپریدو په اړه چې شته.

د هېرودوت دادیکا او له پښتنو سره د هغو اړیکي یو څه شرح غواړي. بیلو، کهزاد او غبار دادیکا (Dadicae) د پښتنو یوه څانګه ګڼي. غبار "از شعبه دادیکای پختانه"[۳۲] څخه ګرېږي او د کهزاد په وینا داسې ښکاري، چې دادیکای "...د پکتیانو (پښتنو) له څانګو او

ښاخونو څخه يوه څانګه ده.[۳۳] د بيلو په نظر دادي (Dadi) چې يوه وړه څانګه وه د سته ګيداى ګاونډۍ وه، د پخواني داديكا يا دادي تمثيل كوي او اوس په كاكړو كې اوبه شوي، خو خپل پخواني عادتونه يې ساتلي دي. بيلو دا هم وايي، چې داديكا په اول سر كې د كاكړو د ملك اوسېدونكي وو، خو هغوى دوى ورو ورو لاندې او په ځان كې حل كړل[۳۴]. غبار هم په دې نظر دى، چې څه داديك د ګندهاريو د فشار له امله له ملک نه ووتل او نور يې "... در بين گندهاری ها تحليل شدند كه تا هنوز بقاياى داديک ها در حصص لمپاكا (لغمانات)، نجراو، تگاو وغيره بنام ديگان ها ياد ميشوند.[۳۵]" دغه څه له دېنه هم معلومېږي، چې د ديګان يا ده ګان نوم له ابګان، اوګان او اسوه غانه سره ورته دى، چې لومړنى يې د كلي اوسېدونكى او وروستى يې د سورو هېواد كېږي. ديګان په تولو ليكنو كې كليوال ياد شوى، چې سر و كار يې له كركيلې سره و او ځينې يې پښتو ژبې هم وو او هغسې چې داديكا په اسلامي دوره كې تاجيک شوى، چې وروسته به يې بيان وشي، داسې هم ابګان په همدغه وخت كې افغان شوى دى. تاجكان اوس هم افغان ته "اوغان" او هزاره ورته "اوغون" وايي، چې هماغه پخوانى "اوګان" دى.

د غبار په وينا هغه داديكا، چې د ګندهاريو د فشار له

امله له خپل ملک نه ووتل، د چترال له لارې په بدخشان او نورو سیمو کې خپاره شول. "قسمتی از شعبه دادیکای پختانه در همان عهود قدیم از ولایت پاختیا در شرق شمال و شرق ولایت باختر ریخته و صفحات چترال و بدخشان را اشغال و از انجا قسماً بماوراوالنهر پراگنده شدند و همچنان در وادی وسطی افغانستان و صفحات بلوچستان و سیستان منتشر شدند[۳۶]" دادیکا یا دادیک بیا په منځنۍ اسیا کې په اسلامي دوره کې په تاجیک یا تاجک یاد شول. صدرالدین عیني وایي، چې "... بعد از اسلام به اینها (خلق فارسی زبان اسیای مرکزی و خراسان) نام (تاجیک) و به زبان شان (زبان فارسی) یا این که (زبان تاجیکی) لغت داده شده است[۳۷]" خو د رچرد فرای په وینا ساسانیانو عربان د عراق د تای (Tayy) قوم له مخې تاجکان ونومول او سغدیانو هم همدغسې وکړل. په سر کې ټول مسلمانان، چې په هره ژبه ګړېدل په دغه نامه یادېدل، خو په پای کې هغه د منځنۍ اسیا فارسي ژبي مسلمانانو ته ځانګړی شو[۳۸]. عیني له دادیکا څخه نه غږېږي او د منځنۍ اسیا خلک سغدیان ګڼي. "اینها همان سغدیان بودند که در شهرهای مرکزی ماوراوالنهر در کناره ها، وادیها و کوهای زر افشان و باختریان و تخاریان تقسیم بودند[۳۹]" عیني ساکا هم نه یادوي، چې د منځنۍ اسیا لرغوني خلک وو، دی دا هم نه وایي

چې سغدیانه تر مخزېږدې ۱۷۰ پورې د باختر یوه برخه وه د فرای په وینا "په اول کې باختري سلطنت د یوې پراخې سیمې منځی و، چې سغدیانه، مرو او په لویدیځ کې هرات یې برخې وې، خو څه وخت چې په سغدیانه کې خلک ډېر شول، دغه سیمه بېله شوه او شاید په مخزېږدې ۱۷۰ کې د ځایي واکمنو تر لاس لاندې پوره خپلواکه شوې وي [۴۰]"

بدخشان ته د دادیکا دغه لېږد، لکه څنګه چې غبار وایي شاید ډېر پخوا په مخزېږدې پنځمې پېړۍ کې شوی وي بدخشان تر هغه دمخه او وروسته د دادیکا خلکو غته او مهمه مېنه وه بدخشان په جغرافیوي مفهوم په سهیل کې د بروغیل کوتل او په شمال کې د آق سو یا مرغاب سین ترمېنځ سیمې ته ویل کېږي، یا ویل کېده د پنجه نهر یې له مېنځ نه تېرېږي او تېرېدل ترېنه ګران نه دي قومونه د تاریخ په اوږدو کې له هغه نه یوه خوا بله خوا تېر شوي دي د بدخشان د هوارو اوسېدونکي تاجکان او د پامیر د څنډو او هسکو اوسېدونکي د غلچه ژبو ویونکي دي، لکه مونجي، واخي، روشاني، سنګلیچي او نور [۴۱] دلته د بحث موضوع له تاجکو او په خاص ډول د غلچه ژبو ویونکو سره د پښتو نږدې والی دی، چې په څو اړخونو کې څرګند دی د توکم له نظر نه یووالی او د تاریخ له پلوه نږدې والی له دغو پاڼو نه څرګند دی

پښتنو او داديکا، لکه چې دمخه ويل شوي، د پېړيو په بهير کې سره ګډ ژوند کړی امريکايي انسان پېژندونکی ج شورمان وايي چې د سليمان د غرودرو خلکو اقتصاد لکه هسې چې مونټ سټيورټ الفنسټن د نولسمې پېړۍ په پيل کې شرح کړی ددغې پخوانۍ کرنې او مالداري اقتصاد مخلوط دی، چې زياتره په غرنيو تاجکو کې ليدل کېږي دی په مشخص ډول وايي، چې "اصلي افغانان" د هغو غرنيو اريايي خلکو يوه برخه جوړوي، چې ننني تاجکان د هغو ډېر ښه تمثيل کوونکي او پاتې شوي دي [۴۲] دغه نزدې والی ددغو خلکو له ژبو نه لا ښه خرګند دی. د اريايي ژبو نامتو ژبپوه مارګن سټرن وايي، چې پښتو په اصل کې د اريايي د هغې شمال ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده، چې د پاميري ژبې او د سرخ کوتل د ډبرينې ليکنې بخدي ژبې د هغې اوسني تمثيل کوونکي دي [۴۳] دی له دغه واقعيت نه دغه نتيجه اخلي، چې پښتانه او تاجکان په لرغونو مهالونو کې يا په يوې سيمې کې اوسېدل او يا سره چم ګاونډي وو، دی په مشخص ډول دغه نظر وړاندې کوي، چې "د پښتنو لومړنۍ سيمه او ددغو پاميري ژبو اولنی محل، همکورنۍ، ممکن جغرافيوي نزدې والی ولري او د پښتو لرغونې ځانګې په هغه ځای کې وي چې له يوې خوا د منجي له محل او له بلې خوا د سنګليچې او شغني له محل

سره نږدې وي او داسې هم د ساکا له يوې ژبې سره يې تماس لرلی وي، چې له ختنې ژبې سره نږدې وي[۴۴]"
مارګن سترن په عين حال کې دا هم وايي، چې کېدی شي د پښتو لرغونې بڼه پارسوانه (Parswana) وي، چې له پارسو (Parsu) نه راوتلې وي[۴۵] پوهاند مجاور احمد زيار په خپل اثر (پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې) د خپل استاد دغه نظر شرحه کړی دی[۴۶] زه دلته په دغې موضوع باندې د تاريخ له نظره رڼا اچوم او په سر کې وايم، چې څه وخت چې د لفظي ورته والي پر بنسټ حکم کېږي، هغه بايد په تاريخي واقعيتونو سره تاييد شي او که نه دغسې حکم به هوايي وي، خو په هغه حال کې چې لفظي ورته والی بيا بيا ليدل کېږي، لکه د مور کلمه چې په ټولو اريايي ژبو کې سره ورته ده.

مارګن سترن او نور پوهان په دې کې سره يو دي، چې پښتو د اريايي شمال-ختيځې ژبنۍ ډلې يوه برخه ده، چې د ساکا له کومې ژبې سره به يې تماس لرلی وي پښتانه چې د ګړنې ډلې په توګه هر وخت له اريايي ټبر نه بېل شوي وي او هسک شوي وي ممکن اول په بخدي کې ځرګند شوي وي. په هر حال، له پاميري غرنيو خلکو اړله داديکا سره د دوی په ګاونډيتوب کې پوښتنه او شک نه پيدا کېږي. د دها (Dahae) په نامه د ساکا يوه لړيه او پياوړې څانګه د بخدي په سيمه کې اوسېدله

داسې هم پښتانه د ساکا د لوی قوم د مساګیت له څانګې سره هم په مخزېږدې پنځمې پېړۍ کې په یوې سیمې کې اوسېدل د ساکا دغه څانګه د سغدیانې په شمال کې اوسېدله او د ساکا څو څانګو یا قومونو د مخزېږدې ۱۴۰ او ۱۳۰ کلوو ترمېنځ له تخاریانو سره په بخدي وداګل او د یونان- باختري واکمني یې ختمه کړه او بیا وروسته د یوچیانو په فشار سره سیستان ته ښکته شول ددغې غښې پېښې بیان به زر وشي او لکه چې دمخه ویل شوي سغدیانه تر مخزېږدې ۱۷۰ پورې د بخدي تر لاس لاندې سیمه وه، خو داسې شواهد نه شته چې پښتانه به د جوړښت په لومړي پړاو کې د پارس له خلکو سره په یوې سیمې کې یا د یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدلي وي پاړسیان د اوسني ایران په سهیل کې د فارس په سیمه کې او پښتانه په بخدي کې او پښتونخوا کې اوسېدل هو، لکه چې ویل شوي بخدي په مخزېږدې پنځمې پېړۍ کې د هخامنشي واکمنو لاندې کړې وه، خو پښتو د ژبې په توګه تر هغه دمخه هسکه شوې وه، چې تاریخي بېلګې به یې زر راوړل شي، نو د مارګن سټرن دغه حکم چې پښتو به له پاړسوانه څخه وتلې وي، تر سوال لاندې کېږي مهمه دا ده چې که یوازې په لفظي ورته والي باندې بسنه کېږي، په هغه حال کې دا هم ویل کېدلی شي چې پاړسوانه ممکن له پښتو نه راوتلې وي،

خو دغه حکم هغسې د منلو وړ نه کېږي ، لکه د مارګن سټرن حکم چې د منلو وړ نه دی

ساکا او ستیان سره بېل ټبرونه وو :

ساکا هم د قوم ولي او هم د ژبې له نظره له پښتنو سره ډېر نږدې دي او شاید په اصل کې سره یو وي ، یا پښتانه د ساکا کومه څانګه وي ، دغه موضوع به وروسته پوره وڅېړله شي دلته به ساکا په عمومي ډول معرفي شي په سر کې به دغه موضوع روښانه شي چې د ډېرو پوهانو لیکنې یې ګډې وډې کړي دي او هغه دا چې ستیان او ساکا دواړه یو قوم او اریایي دي ، په داسې حال کې چې دوی په واقع کې سره بېل قومونه دي او ستیان لا اریایي نه دي ، خو دوی هېرودوت د وخت راهیسې یو قوم ګڼل شوي دي ځکه چې په هغه وخت کې د پارس خلکو ستیان ساکا بلل د هېرودوت په وینا "ساکا (Sacae) چې ستیان (Scythians) دي لوړې مخروطي ډوله جګې خولۍ په سر کوي دوی پر تګونه اغوندي او ځای لیندي او چړکۍ او پر هغو بر سېره تبرګي ګرزوي ، چې دوی یې ساګاریس (Sagaris) بولي دوی امیرګایان (Amyrgian) ستیان وو ، خو ساکا ور ته ویل کېده ځکه چې پاړسوان ساکاته ستیان وایي [۴۷] "

دا چې ستیان او ساکا سره بېل ټبرونه وو ، د شلې ...

پېړۍ په پای کې د قبرونو په لوښېدلو سره تثبیت شوی، دوی په بېلو سیمو کې خواره وو او ژوند لارې یې هم سره بېلې وې دوو انسان پېژندونکو ګوردن چایلډ او کم بال J.D.Kimball دغه واقعیت تثبیت کړی او د لرغوني زماني جغرافیه پوه سټرابو Strabo ستیان په اروپا کې په نښه کړي، په داسې حال کې چې د ساکا خلکو لومړنۍ مینه د لویدځې التای Altai غرونو او د کسپین ترمنځ سیمې وې او ددغو دواړو ډېرونو ژوند لارې او کلتور هم سره متفاوت وو.

لکه چې دمخه ویل شوي ستیانو د روسیې په سهیل کې د سمریانو Cimmerians دولت ړنګ کړ او دوه پېړۍ یې واکمني وکړه او بیا د اثور امپراتوري ته نوتل او د پارس له لویدیځ نه یې تر مصر پورې یرغلونه کول [۴۸] وروسته اریایي قوم سرمه تیان Sarmatians پر دوی غالب شول او دوی د لویدیځ پر لور لاړل ګوردن

چایلډ د ارکیالوجي شواهدو له مخې وایي، چې ستیان له ختیځ نه بلغاریې، هنګري او ختیځ جرمني ته د یرغلګرو په توګه ننوتل دی هم وایي، چې ستیانو په سهیلي روسیې کې دوه پېړۍ واکمني کړې [۴۹] نامتو جغرافیه پوه سټرابو (د زوکړې کال مخزېږدي ۶۴) د لویدیځې اروپا په راین Rhine او برتانیې ته نږدې [۵۰] د ستیانو یادونه کوي دا به د اتلانتیک سمندر و چې

ستیان یې په پای کې پرځای ودرول، چې څو پیړۍ دمخه له منګولیا نه د لویدیځ په لور د کوچیانو په توګه خوځېدلي او په زېږدې لومړۍ پیړۍ کې یې له خپلو کورنیو سره ځانونه لویدیځې اروپا ته ورسول او بیا ورک شول

د چایلډ په وینا د ستیانو په اړه ژبني شواهد دغومره لږ دي، چې د هغوله مخې د دوی په اړه هېڅ ډول حکم نه شي کېدلی. هنر یې د اریایانو له هنر څخه اغېزمن و، خو هغه ځانله ځانګړ تیا لرله. خو د ستیانو د مړو ښښولو رواجونه په ځرګند ډول دغسې غیر اریایي او غېر هندي وو، چې د اریایانو له هېڅ ځانګې سره جوړ نه راتلل. د مشر په ګور باندې به د هغه مېرمنې او نوکران وژل کېدل او د ویر کوټې شاوخوا به اسونه سوري کېدل او نېغ درول کېدل. دغه رواجونه د لوېږې اسیا په غیر اریایي کوچیانو کې په ټولو دورونو کې د منیانو (Minns) غوندې لیدل شوي دي. ددغو ځانګړتیاوو له مخې ګوردن چایلډ "ستیان د هونانو، تار تارانو او پیشنګزانو (Peschenegs) مخکښان" ګڼي او په دې کې هېڅ شک نه کوي[51]. د مړي په سر دغه روایت په اصل کې د هېرودوت روایت دی. د تورات اجوج ماجوج همدغه ستیان دي او په قرآن مجید کې دوی د ځمکې پر سر مفسدان ګڼل شوي دي

له دغې شرحې نه جوته ده، چې ستیان نه یوازې ساکا او اریایي نه وو، له پښتنو سره په چم ګاونډیتوب کې هم نه اوسېدل په داسې حال کې چې ساکا او پښتانه هم په ژبه او هم په قومي جوړښت کې سره ډېر نږدې وو
ساکا د سپین پوټکو اریایانو یو لوی ټبر یا د څو لویو ټبرونو یو لوی کانفدریشن یا لوی اتحاد وو، چې له مخزېږدې اتمې نه تر دریمې پېړۍ پورې د ارال له لوی ډنډ نه نیولې په سغدیانه او فرغانه کې آن تر کانسو (Kansu) پورې د تیان شان (Tien Shan) د غرو دواړو خواوو او د التای په غرنیو درو او پراخو دښتو کې خپاره وو او کوچیاني ژوند یې لاره کم بال لا وایي، چې په دغو نږدې وختونو کې د ساکا د خلکو ګورونه ان د منګولیا د التای د غرونو په سهیل کې هم موندل شوي دي [۵۲]
تاریخپوه رنه ګروسې (Rene Grousset) هم وایي چې له عیسوي کال نه دمخه ساکا په فرغانه او کاشغر ته نږدې د تیان شان د غرو په دواړو خواوو کې اوسېدل دی هم د کم بال په شان وایي، چې د تیان شان او د تارم (Tarim) حوضه آن تر اتمې زېږدې پېړۍ پورې د هندو اروپایي ژبو سیمې وې په دې ډول د ترک او مغلو د قومونو پراخه سیمه د هندو اروپایي ژبو ویونکیو سیمه هم وه، چې یوچیان، ساکا او سرمه تیان یې لوی ټبرونه وو او ترفان، کاراښار یا کار شهر (Kara Shahr) او کوچا

Kucha د دوی مهمې سیمې وې کاشغر ته نژدې یې ختیځ اریایان او په کیوچوان Kiuchuan کې د کوچا اریایان تخاریان وو، چې یوچیان ورته منسوب وو. دا اورل سټاین Avrel Stein و، چې په شلمې پېړۍ کې په ختن کې یې د ساکا ژبه کشف کړه چې "ختیځه ایراني" ده[۵۳] په دغو سیمو کې د اریایي ټبرونو دغه شته والی هغه نظر پیاوړی کوي، چې وایي د اریایانو اصلي هېواد د چین او منګولیا سهیل کې ګان سو یا کان سو کې لټوي [۵۴]

کم بال د لومړي داریوش د وخت د لیکنو له مخې وایي، چې په هخامنشي دوره کې ساکا شاید ددغو درېیو سترو ټبرونو یو کنفدرېشن و. مساګیتای (Massagetae)، هاماورګه (Haumavarga) او تګراکس هارده (Tigraxhauarda) مساګیتای په فرغانه کې اوسېدل او د مېشته کېدلو په حال کې وو. هاماورګه له سردریا نه اخوا سغدیانه نیولې وه او تګراکس هارده د کسپین په ختیځه کې په دهستان کې اوسېدل[۵۵] فرای د ساکا ټبرونه د زړې پارسو د لیکنو له مخې په دې ډول ښیي: ساکا هاماورګه، ساکا پارادریا (له سین نه اخوا)، ساکا تیګراخاده (Tigrakhauda) د مخروطي جګو خولیو خاوندان)، ساکا پاراسغدام (Saka Para Sugdam) او د هوارو ساکا[۵۶] د ساکا د هېڅ ټبر سیمه په دقیق ډول په ګوته کېدلی نه شي. دغومره ویل کېدلی شي چې ساکا په

هخامنشـي دوره کـې د لويـديځ کاشـغر ، ختـيځ کسـپين او سـردريا يـا جيحـونُ تـرمنځ سـيمو کـې کوچيـانی ژونـد لاره او کلـي او ښـارونه يـې نـه لـرل او د اپيسـاکوی (Apaisakoi) خانګې يې په فرغانه کې کرنه کوله او ماهي نيول

ساکا او هخامنشي امپراتوري:

د سـاکا اړيکي لـه هخامنشيانو سـره لـه پيـل نـه ترخـه وو سـيروس غوښـتل چـې د اراکـس (Araxes) سـين يـا سـردريا (جيحـون) د هغـه د امپراتـوري ختيځـه پولـه وي دا د مسـاګيت سـاکا سـيمه وه او د هغـو واکمنـې تـوميريس (Tomyris) ورتـه ځـواب واسـتوه چـې د دوی د هېـواد د لانـدې کولـو تکـل ونـه کـړي د هېـرودوت پـه وينـا سـيروس هغـې تـه د واده وړانـديز وکـړ ، خـو هغـه پوهېدلـه چـې دی غـواړي پـه دغـه پلمـه د دوی هېـواد لانـدې کـړي بيـا نـو د سـيروس ، د هخامنشـي امپراتـوري مؤسـس او د مسـاګيتانو تـرمېنځ جګـړه ونښـته او "د مسـاګيتانو درېيمـه برخـه پـوځ پـه دوی تـوی شـول او د سـيروس د پـوځ هغـه برخـه چـې يـې شـاته پـرې ايښـې وه ، د هغـوی لـه مقاومـت سـره سـره لـه مېنځـه يـووړه دغـو مسـاګيتا يـوه لويـه مېلمسـتيا جـوړه کـړه ، همـدا چـې دوی دښـمن لانـدې کـړ او ځانونـه يـې پـه خـوړو او وايـن سـره ډک کـړل ، ويـده شـول پارسيانو ناڅاپـه پـه پټـه پـرې ودانګـل ، ډېـر يـې ترېنـه ووژل او نـور يـې ترېنـه برغمل

کړل، چې په هغو کې د مساګیتانو قومندان سپاراګه پایسس Sparagapises د واکمنې توميريس زوی هم و " هغې بیا د یوه پیغام په ترڅ کې له سیروس نه وغوښتل، چې " مشوره در کوم چې زوی مې همدا اوس راکړه او زموږ له ملک څخه ووځه که دغسې ونه کړې د مساګیتانو په خدای ګوټي لمر باندې قسم کوم چې د تا د ټولو وینو له نه مړېدو سره سره به در ته سبق در کړم " خو سیروس د هغې غوښتنه ونه منله او د ملکې زوی چې له پاړسیانو سره یرغمل و، ځان ووژه بیا نو د دواړو خواوو تر منځ جګړه حتمي شوه توميرويس خپل ټول پوځونه غونډ کړل او پر پاړسیانو یې برید وکړ اول له لیرې نه یوه بل په غشو ویشتل، ترڅو چې خبره لاس په لاس د چړکیو او نیزو جنګ ته ورسېده د هېرودوت په وینا "د پاړسیانو ټول پوځ له منځه لاړ، چې په هغو کې په خپله سیروس هم و چې له نهه ویشت کلونو واکمنۍ نه وروسته (په مخزېږدې ۵۳۰) له مینځه لاړ " هېرودوت دغه جنګ تر نورو ډېر شدید ګڼي او وایي، چې ملکې توميريس بیا د سیروس جسد ته په خطاب کې وویل، چې "زه ژوندۍ او سوبمنه یم، خو تا سره له دې هم په چل ول سره له خپل زوی نه په محرومولو سره برباده کړې یم "[۵۷]

د منځنۍ اسیا خلکو تاریخي رسالت لکه چې د امپراتورانو او امپراتوریو له منځه وړل دي، چې د

امپراتور سيروس په وژلو سره يې پرې پيل وکړ وروسته د بخدي والي بيسوس د هخامنشيانو وروستى امپراتور دريېيم داريوش له مېنځه يووړ، چې د مقدوني سکندر نه تښتېده ډېر وروسته د ساسانيانو امپراتور، دريېيم يزدګرد په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګرې په لاس ووژل شو، چې له فاتحو عربو نه تښتېده او هلته په مرو کې د خسرو ژرندې ته ننوتلى و په اتلسمه پېړۍ کې شاه محمود هوتک د صفويانو او بيا احمد شاه دراني د مغولو امپراتوري لاندې کړه، په داسې حال کې چې په بلې پېړۍ کې افغانانو د انګليس امپراتوري پوځونه دوه ځل مات کړل او په شلمې پېړۍ کې يې د شورويانو امپراتوري پوځونه له خپل ملک نه په زور وايستل شورويانو ته دا دغسې ضربه وه چې ډېر زر يې د امپراتورۍ په سقوط کې يو مهم عامل شو.

په هر حال، د بهستون د ليکنې له مخې له سيروس نه لس کاله وروسته داريوش ساکا چې شايد مساګيت ساکا به وي لاندې کړل او د هغو يو مشر سکون خا (Skunkha) يې ووازه، ځکه چې مساګيتانو د زرتشتي د نيکي خداى ګوتي اهورا مزدا چې د هخامنشيانو رسمي دين و، نه منه خو د هخامنشيانو واکمني په مساګيتانو باندې يقيني نه وه د فراى په وينا "زما په نظر د هخامنشيانو له خوا د ساکا د ډول ډول ټبرونو او د ختيځ د

نورو ولسونو پاځونونه او بیا بیا لاندې کېدل، چې د زړې پارسو پر اساس دي، باید په هېڅ ډول په تاریخي ډول ثابت شوي ونه ګڼل شي، که څه هم هغه به په زړه پورې وي [۵۸] " د فرای د نظر په ملاتړ باید وویل شي، چې د سکندر د یرغل په وخت کې په ختیځ کې د هخامنشي پوله د سردریا سین و، خو هیرودوت د مساګیتا په اړه دا هم وایي، چې "کله یو سړی زوړ شي، خپلوان یې سره ټولېږي، د پسو او وزو په ګډون یې وژني، غوښې یې پخوي او په لویې مېلمستیا کې یې خوري، خو څوک چې له ناروغي نه مړ شي، مړی یې ښخوي "

د مقدونیې سکندر او اریانه:

د مقدوني سکندر په یرغلونو او له هغه وروسته په مخزېږدي ۲۲۰ کې په چین کې د لوی دېوال په بشپړېدلو سره په ټولې اسیا کې ستر بدلونونه یو په بل پسې راغلل د هخامنشي امپراتوري د لویدیځ له خوا د سکندر په لاس نسکوره شوه او له ختیځ نه پوونده ټبرونه د لویدیځ په لور نویو مېنو ته وکوچېدل په اریانه کې اول د یونانیانو او وروسته د ختیځو پوونده ټبرونو له خوا نوي دولتونه جوړ شول

سکندر ۳۵۶ ۳۲۳مخزېږده، د خپل پاچا پلار فلیپ له وژل کېدلو نه وروسته په ۳۳۶ کې په شاهي کالني کې د

مقدونيې پاچا شو د ارسطو دغه شاګرد د يوه واړه او شډل هېواد پاچا و اول يې د هغه لوی، منظم او پياوړي پوځ په مرسته چې له خپل پلار نه ورته پاتې و، ټول يونان د خپل پلار په شان يو ځل بيا متحد کړ او بيا يې د خپل پلار هغه پروژه له سره ونيوله، چې اسيايي يونانيان د هخامنشي له واکمني نه ازاد کړي او دغه امپراتوري هم نسکوره کړي او په خپله د عمومو پاچا شي د همدغه مقصد لپاره په ۳۳۴ مخز بردي کې له هل سپانټ Hill spont) نه تېر شو، چې د اسيا لويې وچې په لويديځه ځنډه کې پروت دی او په دې ډول د هخامنشي امپراتوري په لويديځې برخې کې ننوت، خو هخامنشي امپراتور داريوش که څه هم د لويې امپراتوري واکمن، د لوی پوځ او ډېرو شتو خاوند و، دفاعي سياست غوره کړ له سکندر سره د يوې وړې نښتې په ترڅ کې پاچايې کورنۍ د سکندر لاس ته ورغله، چې هغه په عزت ورسره سلوک وکړ داريوش له سکندر سره ديپلوماسي شروع کړه، ان تر دې چې په درېيم وړانديز کې يې له هغه نه وغوښتل چې له لور سره يې واده وکړي او په ولور کې يې له فرات نه تر لويديځ پورې د امپراتورۍ سيمې ومنې، خو سکندر دغه وړانديز هم رد کړ، لکه دمخه چې دوه نور وړانديزونه يې هم نه و منلي په ۳۳۱ کې يې په ګاګه ميله (Gauga mela) کې د هغه لوی پوځ ته ماتې ورکړه

او بیا یې د سوسا (Susa) او پرسي پولس (Persi polis) ښارونه تر ښه ونیول او داریوش د شا خوا ته روان شو، خو د بخدي والي بیسوس (Bessus) چې له خپل بخدي پوځ سره په پاچایي کمپ کې و، په دامغان کې هغه وواژه ۵۹ او خپل ځان یې پاچا اعلام کړ. له هغه وروسته د بخدي یا باختر په پراخه ځمکه کې د سکندر ستونزې ډېرې او ټینګې شوې. په دغه وخت کې خوارزم، بدخشان، مرو، سغدیانه، هري (هرات)، د باختر سیمې وې او مېشتو او پوونده ټبرونو یې د بیسوس او سپتامنز (Spita menes) په مشري له سکندر سره ډېر ګوریلایي جنګونه وکړل.

اول داریا (هرات) والي، ساتي برزن، د بیوس متحد د سکندر یو ټولی پوځ له مینځه یووړ، خوسکندر دغه پاڅون په سختۍ سره غلی کړ. له هغه وروسته قومندان فیلوتاس د سکندر پر ضد دسیسه کې له خپلو ملګرو سره اعدام شو. د پوځي افسرانو له خوا دا یوه خطرناکه دسیسه وه، چې ناکامه شوه. سکندر بیا بخدي ته د تګ په لار کې د هندوکش له خاواک کوتل نه په اوښتلو سره ډېرې ستونزې او تلفات وګالل. بیوس چې ګمان نه کاوه چې سکندر به په دغې سختې لارې بخدي ته ورسېږي، له خپل متحد سپتامنز سره سغدیانې ته لاړ په دې هیله چې سکندر به له امو نه تېرېدلی ونه شي او دی به په سغدیانه کې په دفاعي جنګ لاس پوری کړي. سکندر

وروسته له دې چې په بلخ کې سغديانې ته د تګ پرېکړه وکړه، خپل پوځ يې د خپلو انجنيريانو په مهارت سره د خېمو له څرمنو نه جوړو جالو کې د کلف په برخه کې له آمو نه په پينځو ورځو کې تېر کړ له آمو نه د سکندر او د هغه د پوځ په اريانونکي ډول تېرېدل او د بيسوس له خوا د بخدي پرېښوول سپتامنز او ملګري يې انديښمن او په دې فکر کړل، چې اوس د مشر د عوض کولو وخت رسېدلی دی. دوی بيسوس سکندر ته په لاس ورکړ، چې هغه وروسته په ۳۲۸ کې په اقباتانه کې په ډېرې بې رحمۍ سره ووژل شو ۶۰

سکندر په دې فکر چې سپتامنز يې متحد شوی دی اول مراکندا (سمرقند) او بيا سردريا (تهني، حيجون، جکسارتز) ته مخه وکړه، چې د مساګيتا او دهاى (Dahae) ساکاو سيمې وې. دهاى په بخدي کې هم يو لوی او قوي قوم و سردريا، لکه چې دمخه ويل شوي دي، د هخامنشي ختيځه پوله وه. سکندر چې هلته حصارونه وموندل اجير سرتېري يې پکې ځاى پر ځاى کړل او په دې يې پيل وکړ، چې هلته دغسې يو ټينګ نظامي حصار ولري، چې له هغه نه د قومونو د ايل کولو لپاره د خيز تختي په شان کار واخلي، خو په دغه کار سره د سکندر اصلي ستونزه پيل شوه. اول سغديان او بيا باختريان يې پر ضد جګ شول. سکندر سپتامنز او د هغه

ملګري کتانز (Catanes) نه ددغو پاڅونونو په ځپلو کې مرسته وغوښتله، خو هغوی چې ددغو پاڅونونو اصلي محرکان وو، د هغه غوښتنه رد کړه او سپتامنز په همدغه وخت کې سمرقند محاصره کړ. د دواړو خواوو ترمنځ نښتې ښې معلومې نه دي، خو د مولف پیتر ګرین په وینا د سکندر له پوځ نه "اته زره کسان په اخري ناهیلي دفاع کې مړه شول او اوه زره پاتې یې د دوو پاتې حصارونو له پوځي واحدونو سره یوځای قتل عام شول (۶۱)" د لاس په لاس جنګ په وخت کې سکندر پرمخ او غاړه په تیره ولګېد، د یو څه وخت لپاره یې لید او د آواز نلونه زیانمن شول او مقدونیان په داسې حال کې چې هک پک او وارخطا شول، سکندر یې کامپ ته یوړ (۶۲).

"سکندر د لومړي ځل لپاره له دغسې قوم سره باید جنګ وکړي، چې هغه هیڅ فکر نه کاوه. هغه وخت چې دښمنان یې په مخ کې سواره تېرېدل، دده پرهارونه لا هم ښه شوي نه وو او په خاص ډول په سختۍ سره ګرځېدلی شو... سره له دې هم د خپلو ملګرو غونډه یې وبلله. دا دښمنان نه وو، ې وېره وونکي وو، بلکې بې وخته وخت و. باختریان پاڅېدلي وو، ساکا یو بل خطر پېښ کړی وو، په داسې حال کې چې سکندر په صفونو کې درېدلی نه شو، سورېدلی نه شو او خپلو سړیو ته یې هدایتونه او زړه ورکولی نه شو... ددغو دوو خطرونو له امله

سکندر خدای ګوتې ګرمول او شکایت یې کاوه، چې هغه ځوک چې په اولو ورځو کې دغومره چټک و چې هیڅ ځوک ترېنه تښتېدلی نه شو، اوس لټ پروت دی او دا چې خپل سرې یې هم په سختۍ سره یقین کوي چې ناروغي به پلمه نه وي.[۶۳]"

سکندر په دغه حال کې هم خپل یو قومندان د منیډیموس په نامه له پوځ سره د سمرقند په ښار کې د سپتامنز د محاصره کولو په مقصد واستوه. سپتامنز داهایان د هغه د راتګ په لار کې په یوه ځنګله کې ځای پر ځای کړي وو، چې په دښمن باندې ګوریلایي بریدونه وکړي. د اهایان دغسې ماهر سواره وو، چې په یوه اس باندې دوه کسه سپرېدل او هدفونه یې ویشتل. د هغو په دغو ګوزارونو سره اول یوناني قومندان او بیا د هغه مرستیال په ځمکه ولوېدل. پاتې پوځ د سپتامنز له خوا محاصره شو او په دغې نښتې کې دوه زره پلي او درې سوه سواره په ځمکه ولوېدل. "سکندر د مصلحت له مخې دغه غمیزه پټه وساتله او هغوی یې چې د جنګ له ډګر نه ستانه شوي وو، په مرګ وترټل چې دغه خبر خپور نه کړي[۶۴]" سکندر شاید په ټول ژوند کې دغومره ناارام شوی نه وي، لکه اوس چې شو. "هلته یې په پوره یوازیتوب سره شپه په ویښه تېره کړه، زیاتره به یې د خپلې خیمې څرمنې جګولې چې د خپلو دښمنو اورونه

وګوري چې د شمېر اټکل يې وکولی شي " په سباوون مهال کې له خپلې خيمې نه بيرون ووت او خپلو سرتېرو ته يې ځان ښکاره کړ، چې هغوی يې په ليدلو سره د پسرلي د ګلانو په شان وغوړېدل او د هر ډول قربانۍ لپاره يې تياری وښود. څه وخت وروسته چې سکندر ته د تګ تياری بشپړ کړی و، د مساګيتانو شل لويان ور ته په جرګه ورغلل. دمخه د مساګيتانو د وړو ځانګو دوه جرګو ورسره ليدلي وو، چې هغه ښه سلوک ورسره کړی و.

د روم تاريخپوه کونټس روفوس (Quintus Rufus) د زېږدي لومړۍ پېړۍ په نيمايي کې په خپل اثر (د سکندر تاريخ) کې ليکي، چې " زه به هغه روايت بې له کوم تغيير نه نقل کړم، چې موږ ته رسېدلی دی. زما د راويانو په وينا د ساکا يوه مشر په دې ډول خبرې پيل کړې. "

" که خدايګوټو اراده کړې وای چې ستا قد دې ستا له حرص سره برابر وي، نړۍ به دې نيولې ونه شي. ته به ختيځ په يوه لاس کې ونيسې او لويديځ په بل کې... ته هغه څه غواړې چې ور ته رسېدلی نه شې. له اروپا نه اسيا ته مخه کوې، له اسيا نه بېرته اروپا ته ځې. که ته ټول انسانان لاندې کړې، بيا به اماده اوسې چې له ځنګلونو، واورې، سيندونو او سر يله حيواناتو سره جنګ وکړې. ته نه

پوهېږي چې غټې ونې ډېر وخت نيسي چې وده وکړي او يوه ګړۍ نيسي چې قطع شي دا احمق سړی وي، چې مېوې ته يې ګوري او لوړوالي يې نه اندازه کوي. پام وکړه چې سر ته د رسېدلو په لار کې له ځانګو سره چې په لاس کې دې نيولي ونه لوېږي. زمري کله د وړو مرغانو ښکار وي او اوسپنه کله په زنګ سره خوړله کېږي. هېڅ څيز دغومره زړور نه دی، چې ونه تر ټل شي، حتی د ضعيف له خوا."

"مور له تا سره څه وکړو؟ مور هېڅکله ستاسې په هېواد باندې پل نه دی ايښی، مور دې په خپلو بې پايه ځنګلونو کې په ناپوهۍ ژوند ونه کړو چې ته څوک يې او له کوم هېواد څخه يې؟ مور د هېڅ چا مريان کېدلی نه شو او نه غواړو د بل چا باداران اوسو. د ساکا د نژاد په اړه چې يو څه نظر درکړو، مور د يوه جوړه غويو، لوبې، غشي، لينډې او جام خاوندان يو. له هغو نه له خپلو دوستانو سره [په ګډه] او د دښمنانو پر ضد کار اخلو. مور دوستانو ته هغه فصلونه ورکوو، چې زمور د غويو په زيار سره توليد شوي وي او له هغو سره مور له جام نه کار اخلو، چې خدايګوټو ته يې وړاندې کوو. خپل دښمنان له ليرې نه په غشو او له نزدې نه په لندو سره ولو. مور په دغه ډول د [آثور] پاچا او له هغه وروسته د مادانو او پارسو پاچا ته ماتې ورکړه او مصر ته زمور لار خلاصه ده."

"او ته په ویاړ سره ادعا کوې چې په داړه مارو پسې راغلی یې، خو ته ټولو خلکو ته چې ورسره مخ شوی یې، داړه مار یې. تا لیدیا ونیوله، سوریه [اثور] دې لاندې کړه، پارس دې په لاس کې دی، بخدیان دې تر واک لاندې دي، هند ته دې سترګې نیولي دي، اوس تا حرصناک، نه مړېدونکي لاسونه زموږ په رمو پسې غزولي دي. ته ولې شتمنیو ته اړه لرې؟ هغه ستا حرص نور هم پاروي. ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو ځیزونو په لرلو سره دې ولږه پیدا کړې ده. ددې لپاره چې نور هم ولرې تر هغو نه دې لا زیات زړه کېږي، چې یې نه لري. آیا ددې درک نه کوې چې د باختر په شاوخوا کې څومره ډېر ټال شوی یې؟ کله چې تا باختریان لاندې کول سغدیانانو جګړې پیل کړې، ستا په برخه کې بری جنګ زېږوي. فرق نه کوي چې په ځواک او قوت کې له نورو نه څومره ډېر دمخه شي. حقیقت دا دی چې هېڅ څوک بیګانه بادار نه غواړي."

"بس له تنې [سر دریا] نه واوړه، د ساکا سیمه به دې در ته معلومه شي، خو ته به ساکا هېڅ نیولی ونه شې. موږ به په خپلو لږو وسیلو سره ستا له پوځ نه چې د ډېرو ولسونو ولجې ورسره دي، ډېر چټک اوسو. بیا نو که څه هم ته به فکر وکړې، چې موږ څومره لیرې یو، مونږ به دننه په خپل کامپ کې ووینې. موږ په برابرې چټکۍ سره په مخ

او په شا ځو. ماته ويل شوي دي، چې په يوناني ضرب المثلونو کې د ساکا په دښتو باندې ټوکې مسخرې کېږي، خو موږ دښتې او نامېشته ملکونه تر ښارونو او بډايو کرنيزو ځمکو نه غوره بولو، نو ته خپله شتمني ټينګه ونيسه هغه ښويېدونکې ده او د ميل پر خلاف يې نيول کېدلی نه شي. راتلونکی نظر اوس ته د سم مصلحت ښه ښوونکی وي. په خپلې شتمنۍ باندې يو څه بنديز ولګوه، ته به يې لا په اسانۍ سره کنټرول کړې. زموږ خلک وايي چې شتمني پښې نه لري، يوازې لاسونه او وزرونه لري. څه وخت چې هغه خپل لاسونه غزوي، وزرونه يې هم ونيسه."

"په پای کې که ته خدايګوټی يې، دا دې دنده ده چې انسانانو ته ګټه ورسوې، نه دا چې د هغو شتمني لوټ کړې. که انسان يې تل په ياد ولره، ې دا هغه څه دي چې ته يې. دا هوښياري نه ده چې په ذهن کې دې هغه څه وګرزوې چې له خپل ځان نه دې غافل کړي. ته به وکولی شې د هغو په دوستۍ ډډه وکړې، چې نه غواړې پرې حمله وکړې ځکه چې دوستي د برابرو ترمېنځ ډېره ټينګه وي او هغه انسانان سره برابر ښکاري، چې د يوه بل قوت يې نه وي ازمېلی. پام کوه چې هغوی چې لاندې کړې دې دي خپل دوستان ونه ګڼې. د بادار او مريي ترمېنځ دوستي نه وي. حتی د ارامۍ په وخت کې دا د

جنګ حال ګڼي. فکر مه کوه چې ساکا د دوستۍ تصویبولو لپاره لوړه کوي، د دوی لوړه دا ده چې دوی په خپل قول عمل کوي. دغه ډول احتیاط د ژمنو لاسلیک کول او د خدایګوتو شاهد نیول یوناني رسم دی. زموږ په نظر زموږ رښتینې دین په قول عمل کول دي او هغوی چې یې نه کوي خدایګوتې غولوي او ته هغه دوست ته اړتیا نه لرې، چې روغ نیتی. ته یې په شک ګورې، خو په موږ کې به ته دغسې خلک ومومې چې اسیا او اروپا دواړه وساتي. موږ د بکتړا [بلخ] ګاونډیان یو، دغومره ده چې تڼې موږ سره بېلوي. موږ له تڼې نه د باندې ملک کې آن تر تریس (Thrace) پورې اوسېږو او ویل کېږي چې له تریس نه وروسته مقدونیه پر ته ده. موږ ستا د دواړو امپراتوریو ګاونډیان یو. فکر وکړه چې اوس ته غواړې موږ ستا دښمنان اوسو یا ستا دوستان."

سکندر د هغو په ځواب کې دغومره وویل، چې دی به په خپل بخت چې پرې اعتماد لري، ډډه وکړي او د دوی مشوره به هم په نظر کې ولري او له احمق او خطرناک عمل نه به ډډه وکړي[۶۵].

له دغه متن نه ځرګنده ده، چې د ساکا دغه لویان له سلیم عقل، پراخ نظر او عقلي استدلال نه ښه بهره من او په کافي اندازه زړور وو، چې سکندر ښو عملونو ته متوجه کړي او مشورې ورکړې. دا بهٔ له دې امله و چې دوی له

ژوند سره علاقمن، د باداري او غلامۍ مخالف او د خپلواک ژوند غوښتونکي وو. ځینې ممکن تعجب وکړي، چې کوچیان او هغه هم د دوه زره او درې سوه کلونو دمخه کوچیان او دغسې پاخه فکرونه!

خو د ساکا او سکندر ترمنځ دوستي او اعتماد ممکن نه و. د سکندر نظامي وضع له مساګیتانو سره په مقابله کې لا هم خطرناکه وه. سپتامنز هم ژوندی او فعال و او سکندر یې په باختر او سغدیانه کې له غځو ستونزو سره مخ کړی و. له بلې خوا سکندر چې د هخامنشي امپراتوري لاندې کړې وه، عزم کړی و چې د ساکا قومونه هم لاندې کړي، خو له هغو سره په مقابله کې له خپل دغه عزم نه واوښت او هند ته د تګ په فکر شو. په دې ډول هغسې چې د تنې سین (سر دریا) د هخامنشي امپراتوري پوله وه، دده د امپراتورۍ پوله هم شوه او ساکا پر ځای پاتې شول.

د سکندر په امر د ساکا له هیئت نه لا دمخه له سردریا نه د تېرېدلو لپاره دولس زره کښتۍ تیارې شوې وې، چې له تختو، لرګیو او تېرونو نه جوړې شوې وې. ساکاوو که څه هم د سکندر پوځیان په پرله پسې ډول په لندواو غشو ویشتل بیا هم پوځ له سین نه تېر شو او د دوی ترمنځ جګړه ونښته، چې اخري بری د سکندر د پوځ شو. د ساکا تلفات چې ډېر وو، معلوم نه دي د یونانیانو

هم يو شمېر سواره او پلي تلف او ټپي شول. ساکا چې نه لاندې کېدونکی نوم ګټلی وو، د سکندر په زور قايل شول او د روغې جوړې په مقصد يې يو هيئت ورواستوه. سکندر هم د معمول په شان د هغه هر کلی وکړ، خو د بېرته تګ په لار کې په هغې سيمې کې چې دمخه يې درانه تلفات ورکړي و، "... د اطرافي سيمو د سوزولو او د جنګ وړ کسانو د وژلو امر ورکړ [۶۶]" سکندر سغديانې ته ستون شو، په داسې حال کې چې سپتامنز دمخه له سمرقند نه باختر ته تللی و. په سغديانه کې سکندر څه وخت چې د دېرشو مساګيتي بنديانو د وژلو امر ورکړ، له نه فکر کېدونکي حال سره مخ شو. دغه بنديان چې له لوړو کورنيو څخه وو، ددې پر ځای چې خپګان وښيي خوښي وښووله. سکندر حېران شو او له هغو نه يې په خپله واورېدل چې که بل څا د دوی د اعدام امر ورکړی وای، دوی به خپه وای او اوس چې د نړۍ فاتح دغه امر کړی دی، دوی پرې وياړي. سکندر په دغه ځواب سره وغوړېد او هغوی يې وبښل او هغو هم د وفا او خدمت وعده وکړه او په خپل قول ټينګ ودرېدل [۶۷].

سکندر بلخ ته ستون شو، په همدغه وخت کې له يونان او سوريې څخه څه باندې څوارلس زره پلي او سپاره ملاتړ ورته ورسېدل او هغه چې تر دغه وخت پورې د ساکا له ټبرونو نه ډېر تلفات ليدلي وو، د هغو په

لاندې کولو کې نور هم ټینګ شو چې واکمني ته یې غاړه نه ایښودله او دغسې خلک چې سپتامنز د هغه پر ضد لمسول کم نه وو، خو تر هغه دمخه سکندر په مخزېږدي ۳۲۸ کې په مراکندا (سمرقند) کې په یوه لوی مصیبت اوښتی و او هغه دا چې د کلای ټس (Clitus) په نامه خپل یو لوړ رتبه افسر یې په یوې مېلمستیا کې د جر او بحث په وخت کې په داسې حال کې چې ټول نیشه وو سمله لاسه په نیزې سره وواژه. دغه وخت د ځوانو افسرانو او مشر افسرانو ترمېنځ حساسیتونه پیدا شوي وو او سکندر هم د ختیځو واکمنو په شان د زورواکۍ لار نیولې وه، خو کلای ټس دغسې وفاپال افسر و چې هم یې د سکندر له پلار سره په صداقت خدمت کړی و او هم یې په خپله سکندر په یوې نښتې کې له مرګ نه ژغورلی و. سکندر چې لږ په حال شو، خپل مخ یې په نوکانو شوکارې کاوه او خپلو ساتونکیو ته یې زارۍ کولې، چې ژوند یې ختم کړي او له دغه خجالت نه یې وژغوري. درې ورځې شپې یې په خپلې خیمې کې په ولړه تېرې کړې او "څه وخت چې ساتونکي او خادمان یې پوه شول چې دی غواړي ځان هلاک کړي، په خیمه یې ورننوتل او پرې غالب شول چې ډوډۍ وخوري" پر هغه برسېره پوځیانو ددې لپاره چې د سکندر د خجالت بار سپک شوی وي په رسمي ډول اعلام کړه، چې د کلای ټس وژنه جایزه وه[۶۸]. حقیقت دا

دی ، چې د جنګونو فشار په مقدونیانو بد اثر کړی و او سره بې اتفاقه کړي یې وو ، خو دا ګډ خطر و چې دوی یې متفق کول. په بخدي او سغدیانه کې د سپتامنز په مشرۍ مقاومت روان و او په یادې شوې مېلمستیا کې د مقدونیې قوماندانانو ته طعنه ورکړل شوې وه، چې په جنګ کې د سپتامنز له لاسه مات شوي وو [۶۹].

سکندر د ژمي تېرولو لپاره د بخدي په لار کې د ساکا پولو ته نږدې زنیپا (Xenepa) نومي ځای ته ورسېد، چې یوه کلي لرونکې بښېرازه سیمه وه او یو شمېر بخدیانو هلته پناه وړې وه. "دوی ناځاپه د سکندر په یوه جنرال امینتاس (Amyntas) ودانګل، جګړه یې تر ډېره وخته روانه وساتله خو چې اوه سوه تنه یې تلفات ورکړل... په شا شول خو تلفات یې هم واړول. اتیا تنه مقدونیان یې له منځه یووړل او درې نیم سوه یې ټپي کړل، خو د بخدي خلکو سره له دې هم ښښنه وګټله [۷۰]" سکندر چې دمخه په غونډیو او هسکو ځایونو کې چونۍ جوړې کړې وې او ځایي اجیر سرتېري یې پکې ځای پر ځای کړي وو، اوس د هغه په ګټه تمامې شوې. "سپتامنز ته اوس ډېره ګرانه شوه چې خواړه او اسونه ولري، دا خو لا پرځای پرېږده چې د یوې خوندي مېنې خاوند وي." سره له دې هم سپتامنز له مساګیتي ساکانه درې زره سواره تنظیم کړل او د یوې لویې حملې بندوبست یې ونیوه، خو په

هغې نښتې کې چې د کوی نس (Coenus) په قومندانۍ د مقدوني پوځ او سپتامنز د ملېشاوو ترمېنځ وشوه، لومړنی غالب شول او د سپتامنز اته سوه سواره او د مقدونیانو تر هغه ډېر کم تلف شول او په خپله سپتامنز له مساګیتانو سره دښتې ته په شا شو. د سپتامنز د مرګ په اړه دوه روایتونه راپاتې دي.

د مؤلف اریـن په روایت لـه سپتامنز نه زیاتره باختریان او سغدیان جلا شول او مساګیتانو یې کامپ چور کړ او هغه یې له ځان سره بوته او چې یې واورېدل سکندر له پوځ سره د دوی په لور روان دی، سپتامنز یې وواژه او سر یې هغه ته واستوه[۷۱]. دغه روایت په ډېرو اثرونو کې راوړل شوی، خو هغه د اعتبار وړ نه ښکاري. سکندر ته ګرانه وه، چې مساګیتان په خپلې سیمې کې لاندې کړي. دا هم عجیبه معلومېږي چې مساګیتان به د یوه غېر یقیني خطر نه د بچ کېدلو لپاره سپتامنز یانې هغه څوک ووژني، چې "د ټول ولس د خلکو د جنګ محرک و او مشرانو یې ورسره اتحاد کړی و"[۷۲]. د روم تاریخپوه روفوس روایت ګرد سره بېل دی. د هغه په روایت سپتامنز چې د ښځې په حال کې ډوب ویده و، مېرمنې یې په توره د هغه سر له غاړې نه پرې کړ. مېرمن یې له جنګونو او کوچې ډوله ژوند نه په تنګه شوې او ترېنه یې په وار وار غوښتي وو، چې په خپلو اولادونو

رحم وکړي او له جنګ نه لاس واخلي او سکندر ته تسليم شي، خو هغه د هغې زارۍ نه منلې او ورته يې ويل چې ده ته "مرګ له تسليمۍ نه لږ دردناک دی"[۷۳]

حقيقت چې هر څهٔ وي، سپيتامنز د نن ورځ] په اصطلاح دغسې يو ګوريلايي قومندان و، چې د خپلواکۍ د مدافعانو په ملاتړ يې د سکندر "نه ماتېدونکی" پوځ په باختر او سغديانه کې تر دوو کلونو نه ډېر ټال کړ او ډېر يې ترېنه له مېنځه يووړل. د نړۍ دغه نامتو قومندان هغومره چې له سپيتامنز نه ستونزې ليدلې دي، له بل چا نه يې نه دي ليدلي.

د سپيتامنز په مرګ سره منظم مقاومت له مېنځه لاړ، خو په بدخشان او سغديانه او ځينو نورو ځايونو کې دغسې سختې غرنۍ سيمې لا هم وې، چې لويانو يې د سکندر واکمني نه منله. د بدخشان په غرنيو حصارونو کې څلور دغسې لويان وو، چې په خپلو لوړو او ټينګو کلاګانو کې يې ځانونه خوندي ليدل. سکندر د مخزېږدي ۳۲۸ کال په سره ژمي کې په پای کې پرې غالب شو، خو "په دغه مارش کې يې نږدې دوه زره سرتېري د سړو او نمونيا نه له لاسه ورکړل." بل غرنی حصار د "سغديانې غر" و چې نه لاندې کېدونکی ګڼل کېده او د بلخ يوه مشر اوکسيارتز (Oxyartes) خپل سرتېري له خوراکي څيزونو او خپلې کورنۍ سره هلته ځای پرځای کړي وو. دوی

دغومره ډاډه وو چې د سکندر د پيغام په برابر کې په ريشخند سره ځواب ورکړی و، چې دوی به "يوازې وزر لرونکو سرتېرو ته تسليم شي" او چې د سکندر انجينران او ډېر نور په شپه کې غره ته وختل دوی بيا ورته تسليم شول [۷۴].

سکندر په دې ډول له درې کلو جګړې کولو او سختو ستونزو له ګاللو او د ډېرو انساني تلفاتو له ورکولو نه وروسته په مخزېږدي ۳۲۷ کې په دې بريالی شو، چې باختر ياني بلخ، بدخشان، هرات او تر سردريا پورې سغديانه لاندې کړي. ده د خپلې واکمنۍ د خوندي کولو لپاره يو لړ نوي کارونه وکړل او پخواني يې سر ته ورسول. غټ کار يې هغه شپږ لويې نظامي چوڼۍ يا حصارونه وو، چې د سکندريې په نامه ورو ورو ښارونه او د سوداګرۍ د ودې لامل شول. پورته يادې شوې سيمې د پخوا په شان د بخدي يا بکتريا نه تر لاس لاندې سيمې وې، چې يوازې ارين نژاد خلک پکې اوسېدل او سکندر د بخدي نوی والي امينتاس (Amyntas) ته يې لس زره پلي سرتېري او درې نيم زره سواره تخصيص کړل.

د سکندر بل کار دا و، چې د باختر او سغدياني له لوړو کورنيو څخه يې دېرش زره ځوانان راټول کړل او مقدوني ډوله نظامي روزنې لاندې ونيول په دغه مقصد چې اوس به يرغمل او وروسته به پوځي افسران وي. سکندر دوی

دغومره مهم ګڼل، چې هغوی یې خپل "ځای ناستي" ونومول یانې هغوی چې د افسرانو په توګه به د مقدوني ساتونکو ځایونه نیسي. د سکندر بل اساسي مدني نوښت دا و، چې د باختر د یوه محلي واکمن اکسیارتز (Oxyartes) له لور رخشانې سره یې په خاصو مراسمو سره واده وکړ، لکه چې وروسته د هغه ځای ناستي سلوکوس نیکاتور د سپتامنز له لور اپامه (Apama) سره واده وکړ او د دوی یو زوی بیا په یونان- باختري دوره کې پاچا شو[۷۵]. دا ټول په دغسې حال کې چې سکندر په دغو سیمو کې ډېرې ستونزې لیدلې او ډېر سر تېري یې له مېنځه وړل شوي وو او عنعنه پال افسران یې ناراضي وو. سره له دې هم سکندر په دغو او نورو کارونو سره د لاندې شویو ولسونو او یونانیانو ترمېنځ د برابرۍ او خپلوۍ اړیکې ټینګ کړل، که څه هم استاد یې ارسطو غیر یونانیان "بربریان" ګڼل. سکندر د بل کال د پسرلي په اخر کې له زر اسپه (بلخ) نه د هند په لور وروسته له هغه روان شو، چې په بخدي کې یې خپل شل زره ناروغ او ټپي سر تېري له ځایي خلکو سره ځای پرځای کړل. دده په څه باندې یو لک پوځ کې له مقدونیانو او یونانیانو سره باختریان، سغدیانیان، ساکا او نور هم ملګري وو. په دې حساب سکندر په تاریخ کې لومړنی کس کېږي، چې د ختیځو او لویدیځو ولسونو په نزدې کولو کې یې نوښت

کړي او پـه دغـه چلنـد سره يې پـه باختر کې د يـوه نـوي او ډيناميـک مـدنيت د هسکېدلو لپـاره ډګـر هـوار کـړی، چـې وروسته به يې بيان وشي.

سکندر په ختيځه اريانه کې:

سـکندر د مخزېـږدي ۳۲۷ کـال پـه پسـرلي کـې لـه زراسپه (بلخ) نه د هند پـه نيت لـه څه باندې يو لـک يوناني او بـاختري پـوځ سـره روان شـو او پـه لسـو ورځـو کـې د کوشـان کوتـل لـه لارې لـه هنـدوکش نـه واوښت او بګرام تـه ورسېد، چې هلتـه يـې دمخـه يـوه چاوڼۍ جـوړه کـړې وه. دلتـه د هند د تاکسيلا پاچا او نـور پاچا زامنان ور تـه ورغلل او د خپـل رقيـب د پنجـاب پيـاوړي پاچـا پـورس (Pourus) د لانـدې کولـو پـه مقصـد يـې د مرسـتې وعـده ورکـړه. د همدغـه مقصـد لپـاره دوی پـيلان او نـور سـوغاتونه هـم هغـه تـه وړانـدې کـړل. سـکندر د کابـل سـين پـر غـاړه تـه ترڅـو ننني جـلال آبـاد تـه نـژدې د نياسـا (Nysa) ښـار تـه ورسـېد، چـې مؤسـس يـې د ډايونيسـس (Dionysus) پـه نامـه يـو خـدای ګـوڼی ګڼـل کېـده او سـکندر هغـه پـه خپـل حـال پرېښـود. سـکندر دلتـه خپـل پـوځ دوه ځايـه کـړ، وړه برخـه يـې د دوه قومنـدانانو پـه سـرواڵۍ د خيبـر لـه لارې د اباسـين يـا انـډوس (Indus) تـه د رسـېدلو پـه مقصـد وګمارلـه او پـه خپلـه يـې د پـوځ لـه لـويې برخـې سـره د کـونړ (خوسـپس) او

باجوړ لار ونیوله [۷۶] په کونړ ې اسپه سیان (Aspasians) او په باجوړ کې د هغو یوه څانګه ګوراییان (Guraeans) او په سوات کې یې بله څانګه اساسي نیان (Assacenians) په کلاګانو کې اوسېدل. اسپه سیان په سانسکرت کې اسواکا (Asvaka) یا اسوه غانه یادېدل، چې وروسته په اسلامي دوره کې په افغان یاد شول.

د خیبر د لارې پوځ بې له کوم خطرناک مقاومت نه په څه باندې یوه میاشت کې اباسین ته ورسېد، خو سکندر په کونړ کې له ټینګ مقاومت سره مخ شو. د مؤلف ګرین په وینا "له هغې غرنۍ سیمې نه چې دی تېر شو ګرانه وه چې جوړه وکړي او له ډېرو دغسې قوي خلکو سره مخ شو چې ځانونه یې لومړی درجه جنګیالي ثابت کړل. په یوې نښتې کې غشي یې له اوږې نه تېر شو او د جنګ تر پایه پورې (چې د ۳۲۷ له نومبر نه د ۳۲۶ تر فبرورۍ پورې اوږد شو) حال یې چې په دقیق ډول وښوول شي، خورا لړزنده او عصبي به بیان شي. زیاتره دیوال لرونکي ښارګوټي چې ده پرې وداننګل ددې پرځای چې خپل ورونه پرانېزي ټینګ مقاومت وښود او څه وخت چې په پای کې لاندې شول، اوسېدونکي یې د انتقام په ډول ټول له تېغ نه تېر کړل. [۷۷]" سکندر د انداکا (Indaca)، اندارج ؟)، برکوټ (Birkot بریکوټ) او آري ګاین (Arigaion) هرنای یا ارنوایی) ښارګوټو له لاندې کولو نه

وروسته د چترال ښار هم لاندې کړ، چې د اسپه سيو ډېر مهم ښار و[۷۸]. د اساسنيانو په ملک کې د مساګا (Massaga) ښارګوټي له څلورو ورځو نښتو نه وروسته په سختۍ سره ونيول شو او د هغه اوه زره هندي سرتېري اجيران يې، چې د اسپه سيانو واکمن استخدام کړي وو، ووژل. دوی د جنګ په اخر کې يونانيانو ته تسليم شوي وو[۷۹]. د اساسنيانو په سيمه کې د اورنوس (Ornos) غر و، چې د اوسني سوات او بونير خلکو ور ته پناه وړې وه. سکندر د هغو د لاندې کولو په نيت هم شو، لکه چې د سغديانه غره کې يې هم همدغسې کړي و. يونانيان معتقد وو، چې د دوی خدايګوټو دايوني سوس (Dionysus) او هېراکليس ډېر دمخه هند لاندې کړی وو، سکندر وغوښتل چې د هغو تقليد وکړي، بلکې تر هغونه لا زيات وکړي نو يې هلته په جګړه کې په خپله برخه واخيستله "... او تر احتياط نه زيات له انرجي نه کار واخيست او په پای کې چې له هرې خوا نه پرې ګوزارونه کېدل، په ځمکه ولوېد." او سخت ټپي شو. اخري بری سره له دې هم د مقدونيانو شو او سکندر لومړی کس و، چې د غره سر ته وخته. د اباسين په لويديځ کې د هغه اخري عمل ډېر زيږ و. له پلوتارک نه روايت دی، چې '...وروسته له هغه چې هغه په يوه ښار کې ورسره اوربند وکړ، پرې يې ښوول چې ولاړ شي، د تګ په وخت کې

یې پرې نابېره وداڼګل او ټول یې ووژل او دغه عمل د هغه په نظامي سوانح کې د یوه داغ په شان نښتی دی، په نورو ټولو حالاتو کې هغه د یوه پاچا په شان د رواج له مخې جنګ کړی دی"[۸۰] د سکندر تاریخي بیوګرافي لیکوونکی پروفیسر پیټر ګرین وایي، چې "د هندوش [هندوکش] جنګي قومونو سکندر له دغسې ډېر سخت مقاومت سره مخ کړ، چې هغه هېڅکله تجربه کړی نه و."[۸۱]

سکندر په هند کې:

سکندر د ۳۲۶ مخزېږدي کال په اپریل کې د خپل پوځ د دوارو برخو په سروالي له اباسین نه او د هند په برخه کې چې له اټک نه یو څو میله لیرې په شمال کې پروت دی، تېر شو او د تاکسیلا نوی پاچا امفي په نظامي مرسته د پاچا پورس د لاندې کولو په نیت د پنجاب په لور روان شو. تکسیلا د اباسین او جیلم د سین ترمېنځ یو لوی ښار و او له جېلم نه اخوا د پاچا پورس علاقه وه، چې په هند کې تر ټولو پیاوړی پاچا و. ده هم د بېسوس په شان فکر کاوه، چې سکندر به له خپل پوځ سره د جېلم له سین نه تېرېدلی ونه شي، خو سکندر له هغه نه تېر شو، لکه چې دمخه له امو نه تېر شوی و. په هغې جګړې کې چې د پورس پاچا "پوځ او د سکندر د پوځ ترمېنځ

ونښتله، د هند له پوځ نه نږدې شل زره پلي او درې زره سواره تلف شول. یونانیانو هم تلفات ورکړل. په پای کې پاچا پورس سکندر ته تسلیم شو او د دواړو ترمینځ روغه وشوه او دواړه سره مخامخ شول. پورس د سکندر د یوې پوښتنې په برابر کې چې اوس څه درسره وکړم وویل چې "دغسې سلوک راسره وکړه، چې یو پاچا یې باید وکړي." سکندر بیا وپوښته، چې که کوم بل څه رانه غواړې؟ په ځواب کې یې واورېدل چې "زما په دغې غوښتنې کې هر څه پراته دي." سکندر په دغه ځواب سره خوښ شو او پاچایي یې بېرته ورته ورکړه.[۸۲]

د غالب او مغلوب پاچایانو دغه محاوره د احمد شاه دراني او د پنجاب د مغلو مغلوب وایسرای میر معین الملک محاوره راپه یادوي، چې څه باندې دوه زره کاله وروسته له هغه لاهور ته نږدې شوې وه. معین الملک د احمد شاه ددغې پوښتنې په ځواب کې، چې که زه ستا لاس ته درغلی وای، څه به دې راسره کړي وای؟ وویل چې "ما به دې سر پرې کړی او هغه به مې خپل شاهنشاه ته استولی وای." احمد شاه بیا وپوښته، چې اوس چې ته زما په لاس کې یې څه درسره وکړم؟ هغه بیا وویل چې "که سوداګر یې خرڅ مې کړه، خو ته پاچا یې (یو عادل او زړه سواندی پاچا) احسان راسره وکړه او ومې بښه." احمد شاه همدغسې وکړل.[۸۳]

خو سکندر د خپل بري په هسکه او د ځوانۍ په قوت کې د خپل پوځ په برابر کې مغلوب شو. له جنګ نه ستومانو او له خپل وطن نه مسافر سر تېرو او افسرانو یې نور نه غوښتل جنګ وکړي او دمخه ولاړ شي. سکندر ډېر کوښښ وکړ، چې هغوی له خپل عزم نه واړوي، خو بریالی نه شو که څه هم د اوږدې وینا په ترځ کې یې ور ته وویل چې تاسې زما په قوماندانۍ ډېر هېوادونه لاندې کړي او نږدې ده چې ټوله نړۍ ونیسو او "... دغسې امپراتوري به هېڅ پولې ونه لري، خو هغه چې خدای د ټولې نړۍ لپاره ټاکلي دي." دا یې هم ور ته وویل، چې "لاندې شوې نړۍ په تاسو پورې اړه لري، د شتمنۍ زیاتره برخه یې لا دمخه د تاسو په لاسونو کې لوېږي او هغه وخت چې ټوله اسیا لاندې شي، زه به له دېنه هم وړاندې لاړ شم چې یوازې ستاسې غوښتنې پوره کړم. له هغه نه چې تاسې خیال کوئ ډېر شته او قدرت به ولرئ. زه به هغوی چې پاتې شي، د هغو د رخې وړ وګرزوم چې غواړي ستانه شي."

کوي نس (Coenus) یوه افسر د نورو له خوا د اوږدې مودې وینا په ترځ کې د ټولو د ګټې او مصونیت په خاطر وویل، چې ټول موجود پوځیان "... له تا سره د جنګ خطرونه او سختۍ ګالي او له هغو نه ځینې وژل شوي، ځینې چې په زخمونو سره معیوب شوي وو، د اسیا په بېلو

بېلو برخو کې پاتې شوي دي او ډېر نور له ناروغۍ نه مړه شوي دي او په دې ډول له هغه لوی پوځ نه کم پاتې شوي او د یو څو نورو روغتیا او پخوانی قوت او عزم له مېنځه تللی دی. دوی هر یو په ټینګه غواړي خپل پلار او مور یا خپله مېرمن او بچیان، که ژوندي وي، ووینې. ټول د خپل کور اشنا خاوره غواړي په دې هیله... چې له سره یې ووینې او ژوند وکړي، نه په غریبۍ او بې نومۍ سره، د پخوا په شان، بلکې په هغې خزانې چې د تا له برکته یې ګټلي په ښه نامه او شتمنۍ سره. کوښښ مه کوه ددغسې کسانو قومنداني وکړې، چې نه غواړي درپسې لاړ شي، که د هغو زړه درسره نه وي، نه به د هغو پخوانۍ زړورتیا یا پخوانی روح ونه مومې... صاحبه! که تر هر څه لوړ یو څیز وي، چې یو بریالی کس پرې پوه شي، هغه دا دی چې څه وخت پر ځای ودرېږي"(۸۴).

د سکندر وروستی وخت:

سکندر بیا نه یوازې "پر ځای ودرېد" بلکې پر شا ولاړ او په سره اوړي کې د بلوچستان د ګاکرو له پاسه د مقدونیې په لور روان شو او وروسته له هغه چې په دغې سختې لار او تودخې کې یې ډېر سر تېري هلاک شول، بابل ته ورسېد. تر هغه دمخه د سوسه (Susa) په ښار کې دباختر او فارس ملکونو له لوړو کورنیو نه په یوه روایت

نهه زره او په بل روايت لس زره نجونې د پوځ سر تېرو او افسرانو ته په لوړو مراسمو سره واده کړې. د داريوش يوه لور يې له ځان سره او د هغه د کورنۍ نورې نجونې او داسې هم د نورو لوړو کورنيو نجونې يې له خپلو افسرانو سره جوړه کړې، چې په هغو کې د سپتامنز لور اپامه هم وه، چې سلو کوس نيکه تور ته يې واده کړه. وروسته په بابل کې يې خپل وطنوال په دې ډول مخاطب کړل:

"غواړم درياده کړم چې هغه وخت چې زموږ په خدمت کې شامل شوئ، ستاسې حال څنګه و؟ اول به د خپل پلار له وخت نه شروع وکړم، هغه وخت چې هغه وموندلی تاسې خوار، بې وزلي او کوچي خلک وئ، چې د غرو په لمنو کې مو وړې رمې پيولې، چې هغه مو د غرنيو ګاونډيو قومونو په مقابل کې له جنګ نه پر ته ساتلی نه شوې، هغه هم زياتره وخت په نابرياليو ډول. د اغوستلو لپاره هغه د پوټکو پرځای کالي درکړل او له سپېرو غرو نه يې ښېرازو هوارو ته ښکته کړئ او در ته يې وښووله چې له دغو قومي خلکو سره وجنګېږئ، ددې لپاره چې مجبور نه اوسئ د خپل ژوند د خونديتوب لپاره سختو ځايونو ته پناه يوسئ. هغه ښارونو ته راوستلئ، عادل قانونونه او ضابطې او مدني رواجونه يې درکړل. په دغو بربريانو باندې يې واکمن کړئ، يانې هغوی چې تل يې زورولي، ځپلي او مريي کولئ او تاسې يې له لاس لاندې

کسانو څخه خپلواکۍ ته ورسولئ" سکندر وروسته له هغه چې د خپل پلار له خوا د یونان د لاندې کولو قصه وکړه، په خپلې قومندانۍ سره یې د هخامنشي امپراتورۍ، مصر، باختر، سغدیانې او هند دلاندې کولو بیان وکړ.

"ما له خپل پلار نه د سرو او سپینو زرو یو څو جامونه او د شپېتو تالانو (Talents) یوه خزانه او پنځه سوه تالان پور په میراث وموندل. اته سوه نور تالان مې پور کړل او له دغسې هېواد نه روان شوم، چې حتی تاسې یې مړولی نه شوئ" اوس "مصر، سایرین (Cyrene) چې بې له جنګ جنګ نه مې ترلاسه کړل، ستاسې دي. سوریه، فلسطین او بین النهرین ستاسې دي. د بابل، باختر، سوسه او د لیدیا شتمني، د پارسیانو شتمني او د هندیانو شتمني ټولې ستاسو دي او سرخلاصی سمندر ستاسو دی. له تاسو نه والیان، جنرالان او لوی واکمنان هسک شوي دي. زه له دغو ډېرو غنیمتونو نه، له دغه تاج او زېړې چپنې نه پرته څه لرم؟ ما هېڅ شیز د ځان لپاره ساتلی نه دی. له تاسو نه هېڅ څوک له دغو شتمنیو نه پرته چې تاسې لپاره ساتل کېږي، زما شخصي خزانې ته ګوته نیولی نه شي. زه د هېڅ شیز ساتلو لپاره اړتیا نه لرم، ځکه چې زه هغه څه خورم چې تاسې یې خورئ. د تاسو په شان خوب کوم. په رښتیا کوم خواړه چې زه یې خورم زیاتره وخت

نظر د تاسو له خوړو نه چې ښه دي، لا ساده دي او زه پوهېږم چې زیاتره وخت زه هسې ویښ ناست یم، چې وګورم تاسې په ارامۍ او مصؤنیت سره خوب وکړئ له تاسو نه ځینې ګیلې کوي، چې ستونزې او سختۍ مو ګاللي دي، آیا له تاسو نه څوک ویلی شي چې تاسې هغه ستونزې ګاللې دي چې ما نه دي ګاللي؟ له تاسو نه څوک ویلی شي، چې هغه زما لپاره ډېرې سختۍ تېرې کړي نظر دېته چې ما یې په اړه سختۍ ګاللي دي؟ راځئ اوس هر یو چې له تاسو نه زخمونه لري ځان لوڅ کړي او زه به خپل زخمونه وښییم. زما د بدن هیڅ برخه البته د مخې برخې له داغونو نه خالي نه ده او نه داسې وسله شته چې زما په بدن باندې یې نښې نه وي پرې ایښې. زه د لاس په لاس جګړه کې په تورې سره ټپي شوی یم، زه په غشو او د منجلیقونو په ګولیو سوری شوی یم، زه بیا بیا او ټول ستاسې په خاطر په کاڼو او سوټیو وهل شوی یم. ما ستاسې د ودونو لپاره جشنونه نیولي، لکه څنګه چې مې د خپل واده لپاره جشنونه نیولي دي او د تاسې ډېرو ماشومان به زما د ماشومانو خپلوان وي[۸۵]" خو دده د وینا اخري برخه رښتیا نه شوه، ځکه چې دی په همدغه بابل ښار کې د مخ ږبرږدي ۳۲۳ کال د جون په دیارلسمه د دره دېرش کلونو په منګ په ظاهر کې د شدیدې تبې له امله مړ شو.

په نړۍ کې د سکندر په شان قومندان، هغه هم ځوان قومندان، تېر شوی نه دی. ده د خپل وخت نزدې ټوله معلومه نړۍ په لنډې مودې کې لاندې کړه. په هغو یې هیڅ رحم نه کاوه، چې ورسره جنګېدل او مغلوبېدل. څنګه چې ده بېحسابه جګړې ګټلې، بېحسابه انسانان هم وژل شوي دي، که څه هم هغوی یې ببښل چې ورته تسلیمېدل. له بلې خوا ده په بابل کې د یوې سترې غونډې په ترڅ کې د مغلوبو او غالبو ولسونو د زرګونو نارینه او ښځینه ځوانانو په جوړه کولو سره ددغو ولسونو ترمنځ د "پخلاینې او اتحاد" بنسټ هم کېښود، په دغه مقصد چې "د لاندې شویو او فاتحانو ترمنځ توپیر له منځه یوسي." [۸۶] ده لا دمخه په باختر کې د همدغه مقصد د واقعي کېدلو په لور عملي ګامونه اخیستي وو، چې نتیجه یې هلته د یوه نوي ډینامیک مدنیت هسکېدنه شوه. په واقع کې دده په یرغلونو سره د ختیځ او لویدیځ ترمنځ د لومړي ځل لپاره د سوداګرۍ او پوهاو لار خلاصه شوه، خو دده د خپلې وینا له مخې ده مغلوب ولسونه لوټ کړل، په دغه مقصد چې خپل خوار مقدونیان او یونانیان شتمن کړي، نو د ساکا مشرانو هغه وینا سمه وختله چې ورته یې ویلي وو، چې "ته لومړی کس یې چې له حد نه د ډېرو شیزونو په لرلو سره دې ولږه پیدا کړې ده." له دې ټولو سره سره یا د هغو له امله

سکندر او کارونه یې اوس هم د معما په شان دي او تاریخپوهانو ددغې معما د پوهېدلو په مقصد ډېر اثار کښلي او لا یې هم کاږي. سکندر په نړۍ کې د هغو له ډلې نه دی، چې په اړه یې بیخي ډېر آثار خپاره شوي دي. په خاص ډول د یادونې وړ ده، چې د سکندر له امله د اریانه د ولسونو تاریخ د لومړي ځل لپاره ډېر روښان شو، خو تراوسه په قانع کوونکې توګه یقیني شوې نه ده، چې سکندر ولې دغسې نه فکر کېدونکي کارونه وکړل، چې یې وکړل.

دسیف الدین لودین کتابتون
کتاب پر لیسې شمېره

یونان- باختري دولت:

د سکندر له مړینې نه زر وروسته "سپېڅلی اتحاد" له منځه لاړ او امپراتوري یې له یو څه کړکېچ نه وروسته د هغه د څلورو جنرالانو تر منځ ووېشل شوه: مقدونیه او یونان د کساندر (Cassander)، مصر د بطلیموس (Ptolemy)، تریس او وړه اسیا د لای سماکوس (Lysmachus) او بابل، پارس، باختر د سلوکس نیکاتور (Selecuz Nicotar) شول. په دې ډول نیکاتور چې د بابل والي و، په ۳۱۲ کې د سکندر د امپراتورۍ د پراخې برخې واکمن شو، خو په مخزیږدي ۳۰۵ کې مجبور شو چې د هندوکش ختیځې خوا سیمې د هند پاچا چندرا ګوپتا [illegible] د سکندر له مړینې نه

وروسته پاچا شوی او د پتالي پوتره یا پتنه ښار یې مرکز وګرځولی و. ده د نیکاتور ټول هغه کوښښونه شنډ کړل، چې د امپراتورۍ د ختیځو برخو د خوندي کولو لپاره یې کول. د یوه تړون له مخې نیکاتور ومنله، چې د پینځه سوه پیلانو په عوض دغه سیمې د ګډ روسیه (بلوچستان) په ګډون چندراګوپتا ته پرېږدي. سره له دې هم د موریا کورنۍ په ګندهارا یانې کابل او کندهار باندې حاکمه شوه. په دې ډول د هندوکش غرونه د سلوکوس او د موریا کورنۍ ترمېنځ پوله شول. دغه امپراتورۍ د چندرا ګوپتا د لمسي، اشوکا په دوره کې له هرات نه تر بنګال او میسورۍ پورې پراخه وه او بودایي دین هم پکې خپور شو. بودیزم حتی په چین کې هم د مذهبي ډلو په کوښښ سره لار ومونده، خو د اشوکا له واکمنۍ وروسته د موریا امپراتورۍ چې د هند لومړۍ امپراتورۍ وه، مخ په ځوړ شوه او په مخزیړدې ۱۸۵ کې له ۱۳۶ کلونو عمر نه وروسته له مینځه لاړه. د چندرا ګوپتا تر وخت پورې د هندیانو ژبه، سانسکرت یوازې ویل کېده او له هغه وروسته ولیکل شوه[۸۷].

باختر ته د نیکاتور توجه هم هغومره ډېره وه، لکه د سکندر چې وه. دی هم د سکندر په شان د باختریانو زوم و او په هغه برسېره ډېر یونانیان او مقدونیان لکه چې دمخه ویل شوي، په باختر کې پاتې شوي وو. لکه چې

ویل شوي سکندر برسېره پر دې چې شل زره ټېي او ناروغ یونانیان یې له ځایي خلکو سره پرې ایښي و، د باختر او سغدیانې له لوړو کورنیو څخه یې دېرش زره ځوانان نظامي خدمت ته جلب کړي وو. برسېره پر دې په اریا (هرات)، اراکوزي (کندهار)، بلخ (بکترا) او داسې یې هم په سغدیانه کې یو لړ نظامي چوڼۍ جوړې کړې وې، چې هغه ورو ورو په ښارونو بدلې شوې او یونانیان پکې اوسېدل. سلوکوس (۳۱۱-۲۸۱ مخزیږدي) او د هغه ځای ناستی زوی انتیاکوس (Antio chus) په باختر کې د یونانیانو ځای پر ځای کولو ته لا هم دوام ورکړ. دوی د نویو ښارونو بنسټ هم کېښود چې په دغه عمل سره یې د یوناني کولو حرکت پیاوړی کړ. ددغه حرکت غټه بېلګه د آی خانم ښار دی، چې په ختیځ باختر کې د امو او کوکچې سینونو د یوځای کېدلو په برخه کې په مخزېږدي ۳۰۰ کې یې بنسټ کېښودل شو. بنسټ ایښودونکی په خپله نیکاتور و. دغه ښار هم د یوناني ښارونو په شان د یوې جګې غونډۍ په اړخ کې ودان شو. اصلي نوم یې یوناني و، چې تراوسه هم معلوم شوی نه دی. ښار د یونانیانو او په خاص ډول د هغو د واکمنې ډلې لپاره جوړ شوی و او هغه ځانګړ تیاوې یې لرلې، چې یوناني ښارونو لرلې لکه د واکمن ماڼۍ، جمنازیېم، تیاتر، پراخ انګړونه او ډبرینې پڼې ستنې (۸۸).

آی خانم د باختر مرکز شوی و، چې والي یې له هغه نه د سلوکوس تر لاس لاندې باختر او سغدیانه اداره کوله. مهمه دا ده، چې د باختر والي دیودوتس (Diodotus) په مخزېږدې ۲۵۶ کې باختر خپلواک اعلام کړ او په دې ډول یې د یونان- باختري خپلواک دولت بنسټ کېښود، چې څه باندې یوه پېړۍ یې په باختر کې عمر وکړ. دغه دولت چې په شمال کې ډېر ځایونه د مرو په ګډون له لاسه ورکړل، د ختیځ په لور یې ډېر پرمختګ وکړ. نه یوازې د هندوکش د سهیل ټولې ځمکې یې د اریا (هرات) په ګډون د موریا له واکمنو نه ونیولې، د مخزېږدې ۱۹۰ او ۱۸۰ کلونو ترمېنځ یې د شمالي هند لویه برخه هم لاندې کړه، خو واکمنو یې ونه شو کولی دغه پراخ ملکونه سره یو موټی وساتي، ځکه چې په دوی کې دوه واکمنې کورنۍ هسکې شوې: د ډیمتریوس (Demetrius) کورنۍ په شمالي هند کې او د یوکراتیدس (Eucratides) په باختر کې. "دغه وېش په ختیځ کې د یونان واکمنې د خوندي ساتلو د هیلې لپاره د مرګ ځپېره شوه" دا په دغسې حال کې چې سرتېري یې چې یوناني وو، وار په وار په جنګونو کې له لاسه ورکول، بې له دې چې نوي یوناني ملاتړان ترلاسه کولی وشي، نو واکمنان یې کمزوري کېدل[۸۹]. په پای کې، چې زر به ولیدل شي، په یونان- باختري دولت باندې د مرګ

ځپېړه لـه بانـدې نـه حوالـه شـوه، لکـه چـې پـه هخامنشي امپراتـورۍ بانـدې هـم دغسـې شـوي و خـو يونـان- بـاختري ښـه پرمختللـې او روښـانه دوره وه. هغـه د زرو ښـارونو پـه نامـه يادېـده، لـه زراعتـي او کليـوالي حـال نـه تېـره شـوې، مـدني او ښـاري دورې تـه رسـېدلې وه. پـه دغـې دورې کـې محلي او ترانزيتـي سـوداګري وده کـړې وه، چـې لـه املـه يـې نقـره يـي سـکې پرېمانـه پـه چلنـد کـې وې. ددغـه نـوي مـدنيت ترڅنګـه د باختريـانو او ښـاري يونانيـانو او د کليـو او بانډو خلکو پـه دغسې فضا کې سره ګډ ژوند کاوه، چې د اروپايـانو او اسـيايانو د وروري او همکـارۍ لـوړه بېلګـه ګڼـل شوې ده. د مؤلف هولـټ پـه وينا "د نولسمې پېړۍ اروپايي پوهـانو پـه بـاختر کـې د لرغـونې نـړۍ ډېـر ښـه اړخونـه مونـدل" ځينـو لا د بېلـو کلتورونـو د خلکـو تـرمېنځ دغـه وروري لـږ تـر لـږه پـه ځينو برخـو کـې داسې ګڼلـه، چې نـړۍ يې د عيسويت د هسکېدلو لپاره هواره کړې وي[۹۰].

پـارتيـه:

د پـارت دولـت، چـې د يونـان- بـاختر پـه لويـديځ کـې هسک شو، د وروسـتي پـه زيـان تمام شو، کـه څه هـم هغه ورتـه د سلوکيدي خطـر مخـه نيـولې وه. پار تيـه د دامغـان، شـاه رود، جـوين، سـبزوار، نيشـاپور، طـوس، ترشـيز لـه سـيمو او د هريـرود لـه حوضـې نـه جـوړه وه[۹۱]. دا هغـه سـيمه

وه، چې په منځنيو پېړيو کې د خراسان په نامه ياده شوه. پارتيه دوه کاله وروسته له هغه په مخزيږدي ۲۵۴ کې سر هسک کړ، چې د يونان-باختري دولت په بلخ کې د ديودوتس په سروالۍ په واک رسېدلی و. د پارت د دولت د بنسټ ډبره ارساس (Arsaces) ايښې وه، چې په ارساک (Arsak) يا ارشاک يادېده. دی د پرنای (Parnae) ځانګې مشر و، چې د پووندو دهای (Dahae) قوم يوه برخه وه او هغه مساګيتا (Massagetae) ته منسوب وه. دوی چې په اصل او نسب کې ساکاوو د کسپين او ارال ترمنځ سيمو کې اوسېدل[۹۲]. د ګرشمن په وينا " د ايران په خاوره کې د پارني نوتل د ستي [ساکي] قومونو د هغه لوی حرکت مخکښ ګڼل کېدلی شي، چې يوه پېړۍ وروسته د هغو يرغل ايراني [د پارس] دولت نسکور کړ او د يونان-باختري واکمني يې ختمه کړه."

په هر حال د پارت واکمني اول تر څه حده د ارساک د ورور تيرېداتس (Tiridutes) او په پوره ډول د متريداتس (Metridates) په پاچايي کې په يوې امپراتوري بدله شوه. ددغې کورنۍ هر پاچا د پارتيا د مؤسس ارساس (Arsases) په لقب يادېده او وروستي پاچايي ارته بانوس (Arta banus) د دېرشم ارساس لقب درلود. لومړی متريداتس له مخزېږدي ۱۶۰ نه تر ۱۴۰

اثوریه په لویدیځ کې او ګډ روسیه او ممکن هرات او سیستان په ختیځ کې لاندې کړ. په دې ډول د پارت امپراتوري په اروپا کې د روم د امپراتورۍ رقیبه شوه، چې د سلوکوس امپراتوري یې لاندې کړې او په خپله یوه لویه امپراتوري جوړه شوې وه، خو هرات او سیستان چې د مخزېږدې لومړۍ پېړۍ پورې د پارت د امپراتورۍ یوه برخه وه، له هغه وروسته د ګوندوفاریس (Gondophares) په مشرۍ خپلواک شو. دی چې په خته ساکاو له سیستان نه تر اباسین نه اخوا پورې یې دغسې یوه لویه امپراتوري جوړه کړه، چې تر زېږدې درېیمې پېړۍ پورې پرځای وه، چې له هغه وروسته ساسانیانو لاندې کړه، د ساساني اردشیر پاچا د پارتیه وروستۍ پاچا ارتبانوس په له مېنځه وړلو سره د پارتیه امپراتوري په زېږدي ۲۲۴ کې ختمه کړې وه(۹۴).

د چین د لوی دېوال بشپړېدل او په باختر باندې د هغه اغېزې:

په اصل کې دا د چین د لوی دېوال بشپړېدل و، چې د یونان-باختري دولت د نسکورېدلو لامل شو. دغه دېوال د چین په نامه د واکمنې افسانوي مؤسس شهه هوانګ تي (Shih Huang Ti) په دوره کې په ۲۲۰ مخزېږدي کې بشپړ شو. چینایان له ډېر پخوا نه د دفاعي دېوالونو په

جوړولو معتقد شوي او په شمال او شمال لویدیځ سرحدونو کې یې ډېر دېوالونه درولي وو. شه هوانګ ټي پاچا هغه ترمیم او نور هم پیاوړي کړل او له یوه بل سره ونښلول، چې ټول اوږدوالی یې څوارلس سوه میله شو. دغه دېوال دغومره پراخ و، چې د سړک په ډول تر ېنه کار اخیستل کېده او په ټول اوږدوالي کې یې د څارنې دغسې برجونه جوړ شول، چې د لندو دوه غشو په اندازه سره لیرې وو، په ورځ کې د دود په علامو او په شپه کې په رڼا سره د یرغلګرو خبر ورکول کېده. هغه ددغسې ستر دیوال لپاره د بزګرو، جنګي بندیانو، ګدایګرو، جانیانو او مریانو له بېګار نه استفاده وکړه. فکر کېږي، چې یو میلیون انسانان به د هغه په جوړېدلو کې تلف شوي وي[۹۵]. د چین کورنۍ نه وروسته د هان کورنۍ واکمنه شوه او واکمنې یې څلور پېړۍ اوږده شوه. د دېوال درولو اصلي موخه په چین باندې د مغلي پوونده قومونو د یرغلونو او ورانیو مخنیوی و. د هسیونګ نو (Hsiung Nu) قوم چې وروسته په هونانو (Huns) یاد شول او د ترک-مغولي خلکو یو لوی پووندہ قوم وا و په ختیځې سایبیریا کې اوسېدل، له هغه وروسته د لویدیځ په لور مخه وکړه. دوی د مخز پېږدې درېیمې پېړۍ په نیمايي کې سره یو موټی شول او د شان-یو (Shan Yu) په مشرۍ یې یو پیاوړی ولس جوړ کړ[۹۶]

یوچیان یا کوشانیان:

د چین دېوال په بشپړېدلو سره دغسې پېښې په یوې بلې پسې وشوې، چې له امله یې تر باختر او هند پورې ډېر ولسونه له خپلو مېشت ځایونو نه بېځایه شول. په پیل کې هونانو په مخزیږدې ۱۷۷ کې د لویدیځې کانسو (Kansu) په یوچیانو (Yue Chih) ودانګل او هغوی یې اړ کړل، چې د لویدیځ پر لور کوچ وکړي. د دوی وړه ډله یا واړه یوچیان د تبت شمال ته او لوی یوچیان منځنۍ اسیا ته د ایلې درې ته وکوچېدل. څو کاله وروسته یوچیان د هونانو او ووسون (Wusun) قوم په ګډون مجبور شول د جنوب په لور مخه وکړي او د خپلې مخې کوچي قومونه پرار ته اړ کړي. په دې ډول د تارم سیمه د لومړي ځل لپاره د ترکمن-مغلي قوم هان شوه[۹۷]. ددغه حرکت په لړ کې یوچیانو د ساکا په قومونو باندې لنګر واچوه او سغدیانه یې ترېنه ونیوله او د ساکا قومونه له آمو نه تېر شول او باختر یې ترلاسه کړ. په دغه وخت کې په یوچیانو او ساکا پورې اړوندې پېښې رڼې نه دي، خو دغومره څرګنده ده چې ساکي قومونو باختر د هغه له واکمن هلیوکلیس (Heliocles) نه د مخزیږدې ۱۴۰ او ۱۳۰ کلونو ترمنځ ونیوه او د آی خانم ښار پاچایي ماڼۍ یې په ۱۴۵ کې وسوزوله، په داسې حال کې چې یوناني اوسېدونکي یې له ښار نه دمخه وتلي وو. د شاوخوا محلي

خلکو د ښار ودانۍ ونیولې او د پرار شویو شتمنۍ یې خپلې کړې. څه وخت وروسته د چیني ترکستان یوچیانو هم په آی خانم ودانګل او وران یې کړ. یوازې په غونډۍ باندې د آی خانم حصار پاتې و، چې په هغه کې د تیموریانو تر وخته پورې ژوند کېده[۹۸].

ساکي نامتو قومونو، چې باختر لاندې کړ د سترابو د لیکنې له مخې دا دي: آسي (Asii) یا اسیویي (Asioi)، پاسیه نوی (Pasionoi)، توخاروی (Tokhario) او ساکاراالای (Sakaraulai). دوی ټول د سردریا (Jaxartes) د شمال له ملکونو څخه وو. یوازې توخاروی د یوچیانو زړی شمېرل کېدلی شي[۹۹]. د امو سین شاید په همدغه وخت کې د ساکا د یوه ټبر هاما ورګه څخه د هامو یا آمو په نامه یاد شوی وي. آمو یونانیانو دمخه له وخش نه (Wakhash) څخه په اکسس (Oxus) اړولی و[۱۰۰].

یوچیانو هم په خپلې نوې مېنې سغدیانه کې ډېره توخته ونکړه، په مخزېږدې ۱۲۶ کې له آمو نه تېر شول، آی خانم یې نور هم وران کړ او باختر یې له ساکا قومونو نه ونیوه. زیاتره ساکا بیا په درنګیانه او اراکوزیه ورښکته شول په کومو کې چې ساکا دمخه مېشته شوي وو. درنګیانه د ساکا په مېشته کېدلو سره اول په ساکستانه او بیا په سیستان یاد شو او سیستان د دوی دایمي هېواد شو. ساکاوو وروسته کابل او پنجاب هم

لاندې کړ او کله چې په هند کې یوچیان پرې لاس بري شول، دوی بیا مالوان او ګجرات ته لاړل او هلته یې تر زیږدي څلورمې پیړۍ پورې واکمني وکړه[۱۰۱].

په باختر کې د یوچې د لوی ټبر پینځه څانګې ځای پرځای شوي وې، دوی چې په اصل کې سپین پوټکی اریایي وو، د ساکا لوی ټبر ته منسوب وې. د هرې څانګې مشر یابغو (Yabghu) په خپلو یوچیانو، باختریانو او یونانیانو باندې واکمني کوله. باختر دوی سره وېشلی او د ځایي مشرانو په مرسته یې اداره کاوه. څه باندې نیمه پیړۍ وروسته د زیږدي لومړۍ پیړۍ په نیمايي کې د کوی- شانګ (Kuei-Shaung) د څانګې مشر، کجولو کدفیزس وکولی شول ددغو څانګو مشران سره یو موټی کړي او د یوه دولت بنسټ کښیږدي. له هغه وروسته دغه دولت د نورو ملکونو په لاندې کولو سره د کوشان امپراتوري شوه. پاچا کدفیزس وروسته د هندوکش په سهیل کې کي پن (Ki-Pen کاپیسا)، کاوفو (کابل) د یونان-باختري وروستي پاچا هرمایوس (Her maeus) او غزني او داراکورني شمال سیمې له پهلوایاونه ونیولې (هندیانو پارتان د پهلواها په نامه یادول). هرمایوس د هندوکش په سهیل کې د یونان-باختري دولت وروستی پاچال ګڼل کیږي. کدفیزس تر اباسین پورې ټولې سیمې لاندې کړې او وروسته له ۳۸ کلونو پاچايي نه مړ

شو دده د دورې سكې دغومره ډېرې دي، چې ځينې د هغو له مخې وايي چې دده د واكمنې موده اتيا كاله وه. دده لمسى پاچا ويماتاكتو (Vima Taktu) په خپلو سكو كې خپل ځان ستر ژغورونكي (Store mergas) ښوولى[۱۰۲]. د كوشاني پاچايانو ډېر نوميالى كنشكا نومېږي، چې امپراتوري يې له ګنګا نه نيولې تر تارم حوضې پورې غزېدلې وه. په لويديځ كې يې پارتيه ګاونډۍ وه، خو سرحدونه يې چې د سكندر له امپراتورۍ نه وروسته ډېره پراخه امپراتوري وه د هر پاچا په وخت كې ناټاكلي او د تغيير په حال كې وه. د كنشكا پاى تخت په ژمي كې پوروشاپورا (پېښور) او په اوړي كې باګرام و. د كنشكا په وخت كې بودايي دين دننه په امپراتوري كې ښه خپور شو او د مذهبي مبلغانو له لارې يې چين ته هم لار وموندله. دغه ډېره پراخه امپراتوري د كنشكا كورنۍ د پاچايانو په وخت كې د سوداګرۍ په ښې پرمختيا سره په ښه حال وه. په تېره د پاچا هوشكا (Huviska) په وخت كې چې ممكن د خپل عظمت هسكې ته رسېدلې وه، خو د پارس د ساساني امپراتورۍ مؤسس اردشېر په ۲۲۶ زېږدي د كوشاني پاچا واسيوډېوا ته ماتې وركړه او په دې ډول يې د كوشاني واكمني ختمه كړه.

ساسانیان او یفتلیان:

اردشېر د خپل ورور پاچا شاهپور له مرګ نه وروسته پاچا شو پلار یې پاپک او نیکه یې ساسان نومېده، چې د پارس په پلازمېنه استخر (Stakher) کې د اناهیتا (Anahita) خدای ګوټې په معبد کې مذهبي مشر و د اردشېر پاچايي په ساساني یاده شوه، لکه د پارتا پاچایانو چې د خپلې پاچايي مؤسس ارساس لقب غوره کړی وو، اردشېر لا جنرال و چې د پارت پاچا ارته بانوس لښکرې یې په درېیم ځل جنګ کې په سوسیانه کې ماتې کړې او په ۲۲۶ مخزېږدي کې یې د پاچايي اعلام وکړ، خو دی زر له دغسې یوه پیاوړي ائتلاف سره مخ شو چې له ارمني، پارتي، کوشاني او هم له رومي لښکرو نه جوړ و، خو دغه ائتلاف له دوه کاله جنګ کولو نه وروسته له مېنځه لاړ په داسې حال کې چې د ارمنستان خسرو نومي پاچا چې په اصل کې د ارساس له کورنۍ څخه و، مقاومت ته لس کاله نور هم دوام ورکړ په پای کې دی هم مات شو له هغه وروسته اردشېر ددغسې امپراتورۍ خاوند شو، چې له فرات نه تر مرو، هرات او سیستان پورې غزېدلې وه اردشېر له څلوېښت کاله پاچايي کولو نه وروسته له هغه مړ شو، چې له پارس نه یې د پارتا د لاس په لنډولو، د باختر په لاندې کولو او د نورو دښمنانو په ځپلو سره د ساساني امپراتورۍ په نامه د هخامنشي

امپراتوري ژوندۍ کړه. ځای ناستی زوی یې پاچا شاهپور چې د رومیانو او کوشانیانو ترمینځ ګیر و، په پرله پسې ډول په ارمني مسئله کې ښکېل او تل د کوچي قومونو تر فشار لاندې واقع و. چې غوښتل یې د قفقاز له کوتلونو څخه واوړي او دده امپراتوري دغومره پیاوړې نه وه، چې له ټولو سره مقابله وکړي. ددغې مقابلې پرځای یې په کوشاني امپراتورۍ ودانګل، چې د وریښمو او نورو څیزونو د ترانزیتي سوداګرۍ له امله ښه شتمنه وه. د نقش رستم د معبد په دېوال باندې د شاهپور له قول نه لیکل شوي، چې بریالی پوځ یې پېښور چې د کوشانیانو د ژمي پلازمېنه وه، ونیوله، د اباسین ناوه یې ترلاسه کړه او د شمال خوا ته په وړاندې تګ کې له هندوکش نه واوښت او باختر یې لاندې کړ. هلته دا هم ویل شوي، چې شاهپور له آمو نه هم تېر شو او سمرقند او تاشکند یې هم ونیول. بیا د لویدیځ په لور تر سوریې پورې لاړ او انتیاک یې هم ونیو، چې د سوریې مرکز و. خو په ۲۷۲ زېږدي کې د هغه له مړینې نه وروسته په امپراتورۍ کې یې ناارامي پیدا شوه. دوه زامن یې یو په بل پسې د لنډ وخت لپاره واکمن شول، په همدغه مهال کې رومیان په لویدیځ او کوشانیان په ختیځ کې د ساسانیانو په تاوان دمخه ولاړل، خو دوهم شاهپور چې په واک شو، د دواړو د تېری مخه ونیوله، خو له ختیځ روم سره مقابله ښه

اوږده وه او په مړينې سره يې د امپراتورۍ فيوډالي ارستوکراتان له زردشتي روحانيانو سره يو موټى شول او دغه امتياز يې ترلاسه کړ، چې دوى به له هغه وروسته د واکمنې کورنۍ غړي د پاچايي لپاره غوره کوي. پر هغه برسېره د پينځمې پېړۍ په لومړۍ ځلورمې کې د يفتلي دولت په نامه يو قوي دولت د يوچيانو يا کوشانيانو ځاى ونيو او هغه ساسانيانو ته يو لوى ګواښ شو.

يفتليان سوچه پوونده قوم و، خو د هويت په اړه يې اختلاف دى. ځينې يې "سپين هونان" ګڼي، خو مک ګورن دغه نظر د اعتبار وړ بولي چې وايي يفتليان په خاص ډول د ترفان له تخاري ويونکيو خلکو څخه يانې اريايي نژاد دي. دغه نظر ددغه واقعيت انعکاس دى، چې د يوچيانو او د ترفان د خلکو ژبه هندو اروپايي وه. په هر حال په ۴۰۲ زېږدي کې چې مغولي اوارانو (Avars) د خاګان يا خاقان په سروالۍ يوه امپراتوري جوړه کړه، يفتليانو کاشغر ته مخه وکړه او د کارا شهر يا کاراښار (Kara Shar)، کوچا يا کوڅه (Kucha)، کاشغر او ختن (Khutan) ښاري دولتونه يې لاندې کړل او څه وخت وروسته يې له کاشغر نه سغديانه لاندې کړه، خو نه په کاشغر او نه په سغديانه کې مېشته شول او د باختر په لور يې مخه وکړه او د يوچيانو وروستى پاچا کيدارا (Kidara) يې پرار ته اړ کړ او هغه اول په کابل او بيا په

شمالي هند کې د کيداري سلطنت جوړ کړ ، خو د هغه په پرار سره زياتره يوچيان په باختر کې پاتې شول يفتليانو په باختر کې واکمني پيل کړه او د بادهاغس (Badhaghis) يا د باد سيمه يې مرکز وګرزوه دا وخت شايد د زېږدي ۴۲۵ کال و. دوی وروسته له هندوکش نه هم واوښتل ، کابل او کندهار يې لاندې کړل او يوه لويه امپراتوري يې جوړه کړه.

يفتلي دولت دغومره پياوړی شو ، چې يو ځل يې د ساساني امپراتوري پاچا پيروز په جنګ کې مات او دېته اړ کړ ، چې ورته باج ومني ، خو هغه له هغو سره په بل جنګ کې مات او ووژل شو د ساساني بل پاچا خسرو (۵۳۱-۵۷۹) د ترکانو په مرسته چې د مغولو او اريايي خلکو مخلوط وو ، يفتليان مات کړل او د امو سين يې د خپلې امپراتورۍ پوله وګرزوله. پاچا خسرو په لويديځ کې د بېزانس له امپراتورۍ نه هم ډېرې سيمې ترلاسه کړې ، خو په پای کې د بېزانس يا ختيځ روم امپراتور هېراکليس دغه سيمې د وړې اسيا او ارمنستان په ګډون ترېنه بېرته ونيولې او بيا يې د خضرانو په مرسته د دجلې ناوه هم لاندې کړه او ستيسفن (Ctesiphan) ښار يې محاصره کړ ، خسرو هم ژوند له لاسه ورکړ. په دغو جنګونو سره دواړه امپراتورۍ ګانې ناتوانې شوې ، په داسې حال کې چې په ساساني امپراتورۍ کې دننه واړه

دولتونه هسک شول، لکه هسې چې په کوشاني امپراتورۍ کې هسک شوي وو. دغې وضع د ساساني وروستي پاچا په واکمنۍ کې د خليفه عمر په وخت کې عربي پوځونو ته موقع ورکړه، چې اول د بين النهرين په قاديسه کې او بيا د همدان په جنوب په نهاوند کې دغه پوځونه مات کړي. درېيم يزدګرد هم لکه د هخامنشيانو وروستی پاچا درېيم داريوش په شان ختيځ ته په شا شو، چې په پای کې په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګرې په لاس ووژل شو[۱۰۳] او د هغه په مرګ سره د ساساني ۴۲۵ کلنه امپراتوري هم ختمه شوه.

له هغه وروسته په سيمه کې د اسلام په نامه دغسې ژوند طرز رواج شو، چې له پخوانيو ژوند طرزونو نه يې ګرد سره توپير لاره.

پوونده او مېشت ولسونو ته يو عمومي نظر:

اوس ددې وخت دی، چې له دغې لنډې تاريخي سروې نه وروسته ددغو پووندو او مېشتو ولسونو د کلتور او دولتي نظام په اړوند عمومي تبصرې وشي او بيا په هغو کې د پښتون او پښتنو څرک ولټول شي.

د لرغوني مهال دغه لنډه تاريخي سروې په عمومي ډول په مېشتو ولسونو باندې د پووندو ولسونو د يرغل او واکمنۍ لنډ بيان دی. دغه حرکت وروسته له هغه پياوړی

شو، چې په مخزېږدې دريمې پېړۍ کې د چين لوى دېوال بشپړ شو او د هسيونګ-نو لوى مغولي-التايي قوم د کاشغر په مېشتو اريايي ولسونو باندې فشار راوړ او وروستيو بيا د لويديځ خوا ته مخه وکړه. دغه لوى حرکت څو پېړۍ دوام وکړ، چې په هغه سره د کاشغر او منځنۍ اسيا اريايي قومونه يو په بل پسې په پاى کې ان تر شمالي هند پورې ورسېدل. سوچه پوونده او ماهر سوار کار هسيونګ- نو هم پرځاى پاتې نه شول او په دوهمې او دريمې پېړۍ کې تر تور سمندرګي پورې ورسېدل. دوى دلته د هونانو (Huns) په نامه ياد شول او د هغه ځاى اريايي ولسونه ګاتان (Goths) او ونډالان (Vandals) يې اړ کړل، چې د لويديځ په لور کډه وکړي. په خپله هونان هم د زېږدې څلورمې پېړۍ په شاوخوا کې د اروپا پولو ته ورسېدل. په داسې حال کې چې د ګاتانو يوه څانګه د ګال (Gaul) په لور لاړه، بله څانګه يې د وزي ګات (Visigoth) په نامه ايتاليې ته ورښکته شوه او په ۴۱۰ کې يې د روم امپراتوري مركز روم چور کړ. وانډلان د لويديځ لور په حرکت کې هسپانيې ته ورسېدل، چې د روم امپراتورۍ يو ښېرازه ولايت و. دوى بيا له مديترانيې نه شمالي افريقا ته ورښکته شول او د هغه ځاى د روم امپراتوري ټولې سيمې يې ونيولې. دوى بيا له مديترانې نه بېرته واوښتل او په ۴۵۵ کې يې د روم ښار چور او

وران کړ، خو هونانو، ګاتانو او ونډالانو يو بل هم زغملی نه شو. د هونانو وروستی واکمن اتيلا په ۴۵۱ کې د روم او وزي ګاتانو د ګډ پوځ له خوا مات شو، هونانو بيا په روم ودانګل خو هلته يې هم ماتې وخوړه او ورو ورو د تاريخ له ډګر نه ووتل او په ځايي خلکو کې حل شول، لکه ډېره موده وروسته چې وانډالان او وزي ګوټان په هسپانيې او فرانسې کې ورک شول.

د جنګونو او چور او لوټ په دغې دورې کې يو ځوک يوازې د خپل کور له شاوخوا نه خبر و، يوازې د خپلو ګاونډيو په اړه يې معلومات لرل، هغه هم زياتره ناسم. ژوند خورا ګران شو، زياتره خلکو د خپلو کورونو شاوخوا ځمکې په لاس کرلې او حاصل يې هم زياتره وخت د زورورو او ظالمو له خوا لوټېده. لويديځه اروپا د يوې پېړۍ په بهير کې له ۴۵۰ نه تر ۵۵۰ پورې ډېره هيبتناکه شوه. دغه دوره په تاريخي لحاظ د سپينې تختې په شان دی. موږ دغومره پوهېږو، چې د لوټمارۍ او د مرګ دورې په پای کې اروپا ګرد سره بدله شوه. د روم په نسکورېدلو سره لويديځه يا اروپايي رومي امپراتوري وشړېدله او د يوې لويې اقتصادي او اجتماعي مؤسسې پرځای په سلګونو وړې نامصؤنې ټولنې هسکې شوې. په واقع کې اروپا بيا هېڅکله يو ملت نه شو چې له يوه مرکزي ښار نه اداره شي[۱۰۴] دا د هغې دورې پيل و،

چې وروسته فیوډلزم ونوموه، که څه هم د هغې په هسکېدلو کې نور عوامل هم دخیل وو.

خو په همدغې دورې کې په منځنۍ اسیا او شمالي هند کې فاتحو پوونده ولسونو په خپلو لاس لاندې سیمو کې دولتونه په پښو ودرول او امپراتوري ګانې جوړې کړې. دا به له دې امله و، چې دغه ولسونه په اصل کې له یوه توکم یا نژاد څخه و. پر هغه برسېره د میشتو ولسونو سیمې زراعتي وې. ښاري مدنیت هم پکې خپور و او ترانزیتي سوداګرې په تېره د ورېښمو سوداګري له امله ودانې او شتمنې وې. د همدغې ودانۍ له امله و، چې د یونان-باختري دولت د زرو ښارونو دولت په نامه یادېده. دغه شمېر به مبالغه وي، خو دا یقیني ده چې په باختر او سغدیانه کې کلي او ښارونه ودان وو او سکندر نور هم پرې اضافه کړل. د ښارونو شته والي ممکنه کړه، چې ډول ډول صنعتونه او صنعت کاران هسک شي او د کلالي او نقره یي لوښو جوړولو صنعت پرمخ ولاړ شي، چې د شبرغان د طلا تپې طلایي ګاڼې یې غټه بېلګه ده، چې د یوې پرمختللې صنعتي دورې تمثیل کوي. د مېشتو ولسونو دغه هر اړخیز شتمن توب و، چې پوونده قومونو یو وخت بل وخت پرې ودانګل، که څه هم دوی اریایي او په زیاته اندازه د یوه قوم خلک وو.

په دغو سیمو کې زردښتي او بودایي دینونه هم خپاره

وو، لکه چې هندویزم په هند کې خپور و دوی ټولو خپل معتقدان اخلاقي او پرنسیپي ژوند او ښو کړو او حتی کرنې ته هڅول، خو هغه هغومره چې په خواصو کې خپاره وو، په عوامو کې نه وو د هغو تر څنګه د محلي خدايګوټو لمانځنه هم کېدله مهمه دا ده، چې خلک په عقیده کې د زغم خاوندان وو. پار تیاني او کوشاني واکمنو چې هر یوه یې په پراخو هېوادونو باندې څو پېړۍ واکمني کړې ده، نه مذهبي تعصب ښوولی او نه یې په لاندې شویو ټولنو کې مذهبي کول هڅولي دي. زردشتي او بودايي دینونه په هڅونې سره منل شوي او خپاره شوي، نه په زور او جبر سره په اصل کې پوونده ولسونه له دین سره علاقمن نه وو، خو ساساني واکمنان چې په عمومي ډول د مېشته ولس یا ولسونو واکمنان وو، زردښتي دین یې رسمي دین ګرزولی او پرې ټینګ ولاړ وو او د دوی په وخت کې په پنځمې پېړۍ کې چې قحطي خپره وه، یهودان د پخوا په شان ځپل کېدل، خو عیسویان چې په دوو مخالفو ډلو وېشل شوي وو او له روم نه یې هم فاصله نیولې وه، په خپل حال پرېښودل شوي وو. نسطوریان (Nestorians) معتقد وو، چې د حضرت عیسی طبیعت هم خدايي او هم انساني دی، په داسې حال کې چې مانوفزایتان (Monophysities) معتقد وو، چې دغه دواړه طبیعتونه د هغه په انساني طبیعت کې یوځای شوي دي

دغه فلسفي بحث چې عيسويان يې هر چېرې بې اتفاق کړي وو، په ساساني امپراتورۍ کې يې هم بې اتفاق او کمزوري کړي وو. په همدغې دورې کې و، چې د ماني (Mani) د ښوونو پر بنسټ د مزدک حرکت هسک شو، چې پلويان يې هڅول کېدل له کرکې او جنګ نه ډډه وکړي، شتمني سره ووېشي، ښځې سره په ګډه ولري او د برابري ژوند وکړي. دغه کمونستي ډوله حرکت اول د کيقباد پاچا تر سيوري لاندې پرمختګ وکړ، خو ډېره موده نه وه تېره شوې چې هغه هم تر پښو واوښت او وځپل شو[۱۰۵].

د يادولو وړ ده، چې په زردښتي او بودايي ولسونو کې د دين په نامه کړاوونه او وژنې نه دي ليدل شوي. د ځينو فاتحو پوونده او مېشتو ولسونو اجتماعي دودونه هم سره ورته وو. په اوستايي دوره کې د کورنۍ غړو يانې خوېندو او وروڼو او نيايانو او خورزو ترمېنځ واده دود و. د امو په پاسنۍ برخه کې د ناټاکه (Nautaka) واکمن سي سي ميترس (Sisi Mithres) لا له خپلې مور نه دوه زامن لرل. له بلې خوا په يفتليانو کې په يوه وخت کې د ښځې لپاره د څو مېړونو لرلو رواج عام و، چې هغه په معمولي ډول سره وروڼه وو. دغه رواج د منځنۍ اسيا په نورو هندو اريايي ټولنو کې نه دی ليدل شوی. اوس هم د هندوستان د همالي په ملنګ نومې سيمې کې د ښځې لپاره په يوه

وخت کې د څو مېړونو کولو رواج ژوندی دی، خو هغه د ورکېدلو په حال کې دی [۱۰۶]

فاتحو پوونده ولسونو له لومړۍ ورانونکې مرحلې نه وروسته د خپلو لاندې شویو مېشته ولسونو سیاسي طرز یا پوره یا په اوښتې بڼه خپل کړ. د هند تاریخپوهې رومیلا تهپر په نظر فکر نه کېده، چې د پهلواها (پارتیانو) او ساکا مالدار به لوی سلطنتونه جوړ کړي، خو له موجودو دولتونو سره د دوی په تعامل سره دغسې یوې طرح تکامل وکړ، چې پوونده قومونه مېشته ټولنې لاندې کړې او دغه عمل په پای کې د سلطنتونو د هسکېدلو لامل شي. په عمومي ډول فاتحو مالدارو له مېشتو ولسونو نه د هغوی د ساتنې په برابر کې باج ترلاسه کاوه. د باج حصول د مالدارو د ځانګو مشران پیاوړي کړل او دوی بیا ارستوکراسي جوړه کړه. مالداران هم بزګران کېدلی شول، خو دوی زیاتره غوره ګڼله چې په بزګرو باندې حکومت وکړي [۱۰۷]

د پارتیانو د امپراتورۍ دوهم واکمن میتریداس د هخامنشي د ساترپ (Satrap) ادار طرز غوره نه کړ. په عوض یې هغه طرز غوره کړ، چې تر هخامنشیانو دمخه په ختیځ کې معمول و. دغه پلان له مخې هر ملت پرېښول کېده، چې خپل وطني پاچا، خپل قانونونه او خپل عرف او عادت وساتي. له دغو پاچایانو نه دغومره غوښتل کېده، چې د واکمن ملت سروال ته د لوړ واکمن

یا فیوډالي مشر په شان اطاعت ولري. په دې ډول له میتریداس نه وروسته د پارتیانو په ټولو سکو کې د پاچایانو پاچا لقب عام و. هر پاچا مجبور و د ضرورت په وخت کې د سرتېرو یو واحد تهیه او هر کال باج تادیه کړي. نور دوی خپلواک وو. پاچا دایمي پوځ نه لاره، واکمني یې هم مطلقه نه، بلکې محدوده وه. ترڅنګه یې دوه شوراګانې وې، چې یوه یې د واکمنې کورنۍ له غړو او بله یې له قومي او روحاني مشرانو نه جوړه وه، خو پاچا به د پارتیا د مؤسس ارساسیس له کورنۍ نه غوره کېده(۱۰۸).

په واقع کې هم په هخامنشي او هم د پووندو ولسونو په امپراتوریو کې محلي واکمنانو د باج په برابر کې داخلي خپلواکي ساتله. په نتیجه کې د امپراتورۍ لوړ واکمن او محلي واکمنو ترمینځ د ټکر امکان لږ و، خو د واک په سر د واکمنو کورنیو غړو ترمینځ جګړې وې. بیا هم هرې امپراتورۍ اوږد عمر کړی. یوازې د یونان-باختري پاچایي په باختر کې لنډ عمر کړی، خو هغه هم له یوې پېړۍ نه اوږد و.

پښتون په لرغونې زمانه کې:

اوس ددې وخت دی، چې په دغې تاریخي سروې کې پښتانه ولټول شي. د پښتنو ځرک په دغو برخو کې

څرګند دی. په ويدي دوره کې، د هېرودوت په پکتويک کې، په پامېرونو کې، په اوستايي دورو کې او په خاص ډول د ساکا په لوی ټبر کې. لومړی بايد په نظر کې ونيوله شي، چې دغه سروې له يوه نامعلوم وخت نه پيل کېږي او د اسلامي دورې تر پيله پورې رسېږي. په دغې اوږدې مودې کې ددغې سيمې يا سيمو اوسېدونکي يوازې اريايي نژاد خلک وو. د ساسانيانو په وروستي وخت کې و، چې ترکان هم پکې ننوتل چې هغوی د غبار په وينا د مغولو او اريايانو مخلوط وو.

لکه دمخه چې بيان شول، پښتانه د هېرودوت د تاريخ له مخې په مخزېږدي پېنځمې پېړۍ کې د اوسني ننګرهار او پېښور ترمېنځ سيمې کې اباد وو. افغان تاريخپوه احمد علي کهزاد پښتانه تر هغه دمخه په ويدي دوره کې د ويدي مذهبي سندرو له مخې په بخدي او نورو ځايونو کې هم ښودلي دي. هېرودوت هم ويلي، چې د ننګرهار پکتيان د بخدي له خلکو سره په ډېرو ځيزونو کې سره ورته وو، خو ده دا نه دي ويلي چې د بخدي دغه اوسېدونکي پښتانه وو، خو د اريايي ژبو لوی متخصص جارج مارګن ستېرن او د هغه پلويان د هېرودوت پکتيان پښتانه نه ګڼي. دی دغه حکم د ژبپوهنې له مخې کوي او دغه تاريخي واقعيت له پام نه غورزوي، چې دغه سيمه په ټولو تاريخي دورو کې د

پښتنو سيمه وه. غته بېلګه يې پوونده پښتانه دي، چې د کسې د غرو په شاوخوا درو او هوارو کې يې له نامعلوم وخت راهيسې په ژمي او اوړي کې پوونده توب کاوه. په همدغې پراخې سيمې کې پښتانه قومونه يو وخت بل وخت مېشته شوي دي. دغه سيمه په لړ و ډېر تغيير سره د هېرودوت د پکتويک، پښتونخوا، ګندهارا او روه او په پای کې د افغانستان په نومونو ياده شوې ده. د سکندر په وخت کې پښتانه په کونړ، چترال، باجوړ او سوات کې د اسواکا، اسوه غانه په نامه يو دغسې لوی قوت و، چې له سکندر سره په ټينګه وجنګېدل. که سکندر هند ته د تګ په لار کې له خيبر نه تېر شوی وای، د هېرودوت پکتيانو په اړه به ډېر معلومات ترلاسه شوي وای، خو د هغه له قومندان هيفايسش (Hepahaestion) او قومندان پريډيکاس (Predicas) سره چې د يوه واړه پوځ په قومندانۍ له خيبر نه تېر شول، دغسې کسان ملګري نه وو چې د شاوخوا خلکو په اړه يې معلومات ترلاسه کړي وای، په داسې حال کې چې د سکندر د لارې ملګرو د کونړ، چترال، باجوړ او سوات د خلکو احوال لږ و ډېر ثبت کړی دی. د هغو غته برخه د سانسکرت د اسواکا يا اسوه غانه اسپه سي (ننني يوسفزي) دي. دوی دغسې خلک نه وو، چې په يوه ټاپو کې اوسېدل او له نورو سره يې اړيکې نه لرل. دوی د چترال يا د باشګل درې يا دواړو د

لارې د سغديانې له خلکو سره هم راشه درشه لرله[۱۰۹] د غبار په وينا د ګندهارا داديکا هم د چترال له لارې پامير ته وکوچېدل غبار هم د هېرودوت په شان داديکا په اصل کې پښتانه ګڼي دغه څه له دغه واقعيت نه هم څرګنده ده، چې پاميري يا غلچه ژبې په تېره يزغلامي يا يزګولامي ژبه چې اوس مړه ده، له پښتو ژبې سره نژدې دي مارګن ستېرن هم په حقه وايي، چې ددغو يانې پاميري ژبو ويونکي يا دننه په يوې سيمې کې يا د يوه بل په ګاونډيتوب کې اوسېدل

په اصل کې د پامير سيمه د قومونو د تګ راتګ سيمه وه. په دغې سيمې کې له آمو يا په دقيق ډول د پنجه له سين ګي څخه تېرېدل پخوا له دې چې د کوکچې سين ورسره يوځای شي، په نسبي ډول اسان وي له جنوب نه چې د کوکچې سين او له شمال نه د مرغاب سين ورسره ګډ شي، تېرېدل ورنه ګران شي په تېره د قومونو لپاره. د همدغه جغرافيوي موقعيت له امله و، چې سلوکوس نيکاتور په مخزېږدي ۳۰۰ کې هغه ته نژدې د آی خانم ښار ودان کړ. ساکا، يوچيان او يفتليان په همدغه ځای کې له شمال نه باختر ته ننوتل. ګندهاريان هم له همدغه ځای نه سغديانې ته تلل. لکه چې دمخه ويل شوي ګندهاريان په کوم وخت کې اول له هندوکش او بيا له آمو نه واوښتل او سغديانې ته لاړل او

نورو يې د لويديځ په لور ارغنداو ته مخه وکړه او هلته مېشت شول. بيلو چې د نورو په شان د هېرودوت دغه ځلور ډلې خلک پکتيان ګڼي وايي چې په ارغند او هلمند کې مېشتو ګندهاريو په هلمند کې د ګندهار په نامه يو ښار ودان کړ، چې دغه نوم د کندهار په بڼه تراوسه هم ژوندی دی، خو دی د هغه وخت اوسېدونکي هندي نژاد ګڼي. "له "هندي نژاد" نه مطلب د ګندهارا اوسېدونکي دي. ګندهارا چې د ويدي دورې کلمه ده په بودايي دوره کې له اباسين نه تر کابل پورې سيمې ته ويل کېده. لکه چې دمخه ويل شوي ګندهاريان او داديکا د هېرودوت د تاريخ له مخې په دود دستور او کاليو کې باختريانو، سغديانو، پارتيانو او خوارزميانو ته ورته وو. سکندر هم خپلو سرتېرو ته په يوې وينا کې ويلي وو، چې سغديان، دهای (Dahae)، مساګيتای، ساکا، هنديان او داسې هم باختريان له يوه نسل څخه دي[۱۱۰]. په دې ډول له داديکا يا د پاميري ژبو له ويونکيو سره د پښتنو او پښتو نږدې والی تثبيت او يقيني دی.

د باختر له نورو خلکو په تېره د ساکا له قوم سره د پښتنو تړاو لا ټينګ دی. پښتانه په اصل کې شايد ساکا وي. پخوا له دې چې په دغې موضوع بحث وشي په اسيا کې به د ساکا په تېر رڼا واچوله شي. په سر کې به بيا وويل شي، چې ساکا او ستيان چې تر دې نږدې وختو

پوري يو ټبر ګڼل کېده، خو هغه سره بېل ټبرونه وو. ساکا اريايي او ستيان غير اريايي وو، خو دواړه سوچه پوونده قومونه وو. ستيانو په سهيلي روسيې باندې دوه پېړۍ حکم وچلوه او بيا يې د لويديځ په لور مخه وکړه، خو ساکا په ختيځ کې ان د التاى تر غرو پورې په ورشوګانو او په منځنۍ اسيا کې پوونده توب کاوه.

د منځنۍ آسيا د لومړيو امپراتوريو په نامه اثر ليکوال ويليم مک ګورن وايي، چې په منځنۍ اسيا کې له اولې ورځې نه لرې تر لرې دوه بيلې او څرګندې ژبنۍ ډلې اوسېدلې، چې د مناسبو نومونو په نشته والي سره يوه يې د ستيان او بله يې د هونان په نامه ياده شوې ده. ستيان هغه ډېر مناسب نوم دى، چې د منځنۍ اسيا ټولو هغو خلکو ته اختصاص شوى، چې پروفيسر بريسټيډ (Breasted) لوى سپين توکم بللى، چې هغوى د اريان (Aryan) يا هند د اروپايي په ژبه ګړېږي. له هونانو نه مقصد هغه ډله خلک دي، چې وړاندې په ختيځ کې اوسېدل او په دې ډول يې د مغولو وينه جذبه کړه، چې د هغه له امله زياتره وخت خو په څه غلطي سره د (لوى ژېړ توکم) په نامه ياد شوي دي. لا مهمه دا ده، چې دوى په دغسې ژبې ګړېدل چې هغه اريايي خلکو ته پوره بېګانه وه. دغه ژبه په عمومي ډول د توراني په نامه ياده شوې، خو ښه به دا وي چې هغه د يورال-التاى (Ural-Altai) په

نامه یاده شي.

پروفیسر مک گورن وړاندې وايي، چې "لا ډېر مهم هغه اثر و چې ستې کډوالو د ترکستان په سهیلي کډوالو کړی و د کلمې په ډېر پراخ مفهوم سره هغه ستیان یا د هغو تاریخي ستیانو نیکونه، چې د تاریخ په سباوون کې د پارس [اریانه] په لوړه سطح او په شمال لویدیځ هند کې خپاره شول او په دې ډول یې په دغو دواړو سیمو کې دغسې خلک په میراث پرېښوول، چې زیاتره یې سپین توکم وو او په هندو اریایي ژبو غږېدل. لکه چې دمخه یقیني شوې دغه ستیان په اصل کې ساکایانې اریایي وو مک گورن دا هم وايي، چې "په وروستیو وختونو کې د پارس [اریانه] او هندو اروپایي اوسېدونکیو خپل د کوچي توب لومړني عادتونه ترک کړل او د کروندګرو په ډول مېشته شول. دغه حال دوی د خپلو لیرې تربورانو او اصلي ستیانو [ساکا] مرګکي دښمنان کړل، چې په ترکستان [منځنۍ اسیا] کې اوسېدل او د پوونده توب ژوند طرز او د یرغل او چور خویونه یې ساتلي وو. دغو ستیانو [ساکاوو] په سهیل کې په خپلو لیرې تربورانو بیا بیا داتګل او چورول یې، چې هغوی د شتمنۍ په سبب ډېر نرم طبیعت شوي وو"[۱۱۱].

له اریانه او شمالي هند ته د "تاریخ سباوون" مهاجرت نه د مک گورن مقصد د ویدي دورې د قومونو لېږد و، خو

دی دغه قومونه يوازې ستيان بولي ، مور اوس پوهېږو چې دغه ستيان په حقيقت کې ساکا وو. دی ددغه قوم ځانګې هم نه مشخصې کوي ياني نومونه يې نه اخلي. دغه قومونه د ويدا په هغو مذهبي سندرو کې ياد شوي ، چې پروفيسر رالف ګرفت (Ralph Griffth) انګرېزي کړي او اوږدې معلوماتي تبصرې يې پرې اضافه کړي دي. دغه قومونه دا دي: پکتهاس (Pakthas) ، بهالانا (Bahalana) ، الينا (Alinas) ، شيوايان (Sivas) او وشانيان (Visananis) [۱۱۲]. په دغو سندرو کې د ساکا قومونو نومونه په څرګند ډول نه دي ذکر شوي. بخدي او اريانه هم پکې نه دي ياد شوي ، خو اريايان پکې په وار وار ياد شوي دي. دا به له دې امله وي ، چې دا د هغو مذهبي سندرو ټولګه ده ، چې دغو اريايانو له کوبها (کابل) نه تر شمالي هند پورې د لېږد په اوږده مهال کې ويلي او د هغو ډېره برخه د خطرونو په برابر کې ډول ډول خدايګوټو ته دعاګانو ته ځانګړې شوې نه هغو ته چې په دغه وخت کې په منځنۍ اسيا او بخدي کې وو. په اوستايي دوره کې دا هېرودوت و ، چې د هخامنشي امپراتورۍ د بيان په ترڅ کې يې د ساکا او نورو قومونو نومونه د پکتيس (Pactyes) په ګډون ياد کړي دي. د هېرودوت دغه پکتيس په غالب احتمال چې د ويدي دورې پکتهاس (Pakthas) دي. دغه پکتهاس د خيل قوم ياچا ښوول شوی ، چې قوم

يې په غالب احتمال بيا دده په نوم ياد شوى دى. ددغه قوم بل پاچا توريانا (Turyana) ياد شوى.

ګرفت په خپله تبصره کې د پکتهاس پاچا توروايانا (Turvayana) هم ښوولى، چې ممکن هماغه توريانا وي[۱۱۳]. په هر حال، د سکندر له راتګ نه وروسته و چې اول يوناني جغرافيه پوهانو او تاريخپوهانو وروسته د معاصرې لويديځې نړۍ پوهانو د منځنۍ اسيا او لرغوني افغانستان قومونه تر يوې اندازې مشخص کړي. بيا د چين د لوى دېوال له بشپړېدلو نه وروسته و، چې قومي ليږدونه، لکه چې دمخه يې ذکر شوى، په پراخه پيمانه پيل شول او ساکا وو، يوچيانو او يفتليانو يو په بل پسې سغديانه، بخدي، کابلستان او شمالي هند لاندې کړل او پوهانو د دوى په اړه څېړنې وکړې او په خپله دوى او ځانګې يې مشخصې کړې.

اريانه ته د سکندر تر راتګ نه دمخه هم ساکا د اريانه په ډېرو سيمو کې مېشته وو. فراى هم وايي، چې "داسې ګڼل کېږي چې دوى [ساکا] تر ټولو ډېر پوونده قوم وي، چې د منځنۍ اسيا د باديو شاوخوا اوسېږي[۱۱۴]". غته بېلګه يې د ناى سا (Nysa) اوسېدونکي دي، چې مؤلف آرين د کوفن (کابل) او اباسين (Indus) ترمېنځ ښار ښوولى دى. د رواياتو له مخې ددغه ښار بنسټ ډايونيسس (Dionysus) ايښى و[۱۱۵]. ډايونيسس د يونان

د تبز (Thebes) خدايګوټي و. نورو هغه اوسني جلال آباد ښار ته چېر ته نزدې او اوسېدونکي يې ساكا ښوولي دي. د مؤلف كمنګز (Cummings) په روايت "نياسايان په تاريخي لحاظ هماغه نسل و لكه ساكيا (Sakya) يا ساكاى (Sakae) چې په هغه وخت كې په بدخشان او ګاونډيو سيمو كې اباد وو او وروسته دوى د هند په جنګيالي طبقې كشتريا (Kshattriyas) كې جذب شول." دى د نياسايانو هېواد په دې ډول معرفي كوي: "داسې ښكاري چې په لرغوني مهال كې د نياسايانو سيمه په لويديځ كې د جګدلک په كوتل، په شمال كې د كابل په سين، په ختيځ كې د خيبر په كوتل او په جنوب كې په سپين غره محاطه وه"(۱۱۶). دغه سيمه لږ و ډېر د هېرودوت له پكتيک هېواد سره سر خوري، چې د پكتيس يانې پښتنو هېواد و.

د سكندر تر راتګ نه دمخه د ساكابله لويه سيمه باختر او د هغه شاوخوا علاقې وې. د روفوس په وينا ستيان يانې ساكا په بخدي كې هم اباد و. مؤلف آرين (Arrian) په بخدي كې د دهاى (Dahae) يادونه په وار وار كوي، چې د ساكا د لوى ټبر يوه غټه څانګه وه. د مک ګورن په وينا ساكا آمورګيويي (Saka Amurgioi) ان په لرغوني مهال كې په پاميرونو كې اوسېدل. دى د نورو پوهانو له قول نه دا هم وايي، چې "... داهيا (Dahia)

يــوازې لــه بخــدي ســره پېژنــدل کېږي يــانې چــې تاهيــا (Tahia) يــا دهــاى (Dahae) د بخــدي اوســېدونکي دي [۱۱۷] کمنګــز هــم پــه بدخشــان يــا د پــاميرونو پــه ســيمه کــې د ســاکا يادونــه کــوي. پــه دغــه لــړ کــې روســي لرغــون پېژنــدونکي ليتونيســکي وايــي ، چــې: ... ســاکا بــه د پــامير سيمو تــه پــه مخزېږدي اوومــه شپږمه پېړۍ کې کوچېدل او لــه هغــه ځايــه بــه يــې د هنــد شــمال بريــدونو تــه نفوذ کاوه. [۱۱۸].

ســاکا د سکندر تــر راتګ نــه دمخــه هــم پــه سيســتان کــې اباد وو. مــک ګــورن د تهامــاس (Thomas) لــه قــول نــه وايــي ، چې: ... د ساکا يــوه ډلــه لــه پخــوا زمــانې لــه مخزېږدي اوومې يا حتى له هغې نه دمخه په درنګيانه کې مېشته وو او دغه ســاکا پــه ټــولې هخامنشــي او هيلنســتيکي (Hellenistic) دورې کــې هلتــه پــاتې وو ، کــه څــه هــم ســيمه يــې هغــه وخت پــه ساکســتانه نــه يادېده [۱۱۹]. دغــه ســيمه وروســته لــه هغــه اول پــه ساکســتانه او بيــا پــه سيســتان يــاده شــوه ، چــې پــه مخزېږدې دويمې پېړۍ کې د ساکا ځو ځانګې د يوچيانو پــه فشــار لــه سغديانې نــه ښکته شــوې ، بــاختر يــې ونيــوه او بيا هم د هغو پــه فشار لــه بخدي نــه سيســتان تــه واوښتل او هلتــه ابــاد شــول. ددغــې پېښــې بيــان دمخــه شــوى دى. ســاکا بــه پــه سيســتان کــې پــه دغــه وخــت کــې پــه زيــات شمېر او پــه قــوت کــې و ، چــې د ګونــدو فــارس پــه مشــرۍ يــې يــوه

امپراتوري جوړه کړه
داسې هم د سکندر تر راتګ نه وروسته و، چې د دهای ساکا د پرنای یا پارني څانګې د ارساک یا ارشاک په مشرۍ په پارتیه کې په مخزیږدي ۲۵۴ کې واکمني پیل کړه، چې هغه څه کم پينځه پېړۍ وپاییده چې په پای کې په زیږدي ۲۲۹ کې د ساساني پاچا اردشیر په لاس نسکوره شوه، لکه چې دمخه یې بیان شوی دی. دغه ساکا له مادانو او پارسیانو نه ګرد سره بېل او پوونده ماهر اس سور قوم و، چې د وروستیو ورسره نه لګېده او هغوی ته او ټولو هغو ځیزونو ته چې هغوی پرې ټینګ ولاړ وو، په نفرت سره کتل[۱۲۰]
عجیبه ده، چې افغان تاریخپوهانو د ساکا قومونه په مفصل ډول نه دي یاد کړي که څه هم دوی د افغانستان لرغوني تاریخ په اساسي ډول اغېزمن کړی دی. دا به له دې امله وي، چې دغه اثار چې دلته تر بنه استفاده شوې ده، د دوی په وخت کې نه وو او هغه چې وو، دوی ته معلوم نه وو. یوازې کهزاد ددغو سرچینو له ځینو نه استفاده کړې ده، خو هغه هم د ساکا قوم رول په تاریخ کې هغسې چې لازمه ده، نه دی بیان کړی.
ددغې لنډې شرحې په نظر کې نیولو سره د مک ګورن ږومبنۍ وینا سمه ښکاري، چې وایي که موږ د ستیانو ساکا نوم په پراخ مفهوم سره واخلو، وبه وایو ... چې د

پارس [اريانه] او شمالي هند ټول اوسېدونکي د پخوانيو ستيانو زوزات دي او تراوسه [۱۹۳۹] هم په دغسې ژبو خبرېږي کوي، چې د ساکا له ژبې سره تړاو لري[۱۲۱]. له پورتنۍ شرح نه دا هم ښکاري چې ساکا څلور زره کاله دمخه د اريايانو په لومړي لېږد کې په سغديانه، بکټريانه (بخدي)، پاميرونو، سيستان، نای سا، پکټويک، کونړ، سوات کې اباد شوي وو. دوه زره او دوه سوه کاله دمخه په بل لوی لېږد کې ساکا د يوچيانو په فشار سره په بخدي ننوتل، يونان-باختري واکمني يې نسکوره کړه او بيا يې په سيستان، پارتيه او شمالي هند باندې واکمني وچلوله. په ويدي دوره کې لکه چې دمخه ويل شوي دي، پکتهاس، بهالانا، شيوايان، الينايان او وسايانيان هم په اريانه کې اباد وو. وروسته جغرافيه پوه سترابو د اريانه ولسونه له باختريانو او پارسيانو نه برسېره پاراپاميزاديان (Parapamisadae)، آري، درنګيان، اراکوزي او ګدروسي هم ياد کړل. پليني (Plini) بيا د اريانه اوسېدونکي د آري، ډوري سي (Dorisci)، درنګای (Drangae)، ايورګيتای (Evergetae)، زرنګای (Zarangae)، ګدروسي (Gedrosi)، ميتوري سي (Methorici)، اګوتوري (Auguttori)، اوربي (Urbi)، د داري تيس (Daritis) اوسېدونکو، پاسيريس (Pasires) او ايچدديوفګي (Ich thyo phagi) په نومونو ښوولي[۱۲۲].

دوی ټول په غالب احتمال د ساکا لوی ټبر ته منسوب وو، ځکه چې دوی په هغه وخت کې په یوې ژبې ګړېدل، یا یې ژبې سره ډېرې نزدې وې او په عین حال کې یا په یوې سیمې کې یا د یوه بل په ګاونډیتوب کې اوسېدل. پروفیسر مک ګورن په څرګند ډول دغسې وایي. سترابو او پروفیسر ولسن په استدلال سره دغه نظر ښکاره کوي، په دې ډول چې د لومړني په وینا ...دوی... زیاتره د یوې ژبې ویونکي دي" د وروستیو په وینا " بې له شک نه ددغو خلکو ژبې تر ډېره حده پورې له یوه اصل (akin) څخه وې، ځکه چې دوی په واقع کې د یوه هېواد اوسېدونکي وو"(۱۲۳)" خو دغه ژبې او داسې هم ویونکي یې مشخص شوي نه دي او هغه په عمومي ډول سیمو ته منسوبې دي، لکه سغدي، باختري، آري، پاراپامیزادي، اراکوزي او داسې نور...

نو دغه ولسونه د تاریخ او ژبې له نظر نه ډېر سره نزدې وو. د تاریخ له نظره د دوی د نزدې والي غټه بېلګه له یرغلګر سکندر سره د ټولو مخالفت وو. دغه واقعیت د ساکا مشرانو په خپله هغه ته ښکاره کړی و، چې بیان یې دمخه شوی دی. دوی په مخامخ کتنه کې ور ته ویلي وو، چې له هغه وخت نه چې ده (سکندر) په باختر ودانګل، دوی د باختریانو په ملاتړ جګ شول. په اصل کې د همدغه ملاتړ په ډاډ و، چې د بخدي والي، بېسوس او بیا

د هغه ځای ناستي سپتامنز له سکندر سره سخت وجنګېدل بېسوس په نسب کې پارسي ښوول شوی او سپتامنز د کهزاد په وینا پښتون و او هغه د ساکا د ولس په ملاتړ تر بېسوس نه ډېر له سکندر سره سخته جګړه وکړه. دا دغومره ټینګه جګړه وه، چې تاریخپوه پیترګرین هغه ته د ملي حرکت نوم ورکړی دده د وطنپالنې او خپلواکۍ احساس دغومره پیاوړی و، چې ویل یې مرګ ده ته تر تسلیمېدو نه لږ دردناک دی دغه ټول ولسونه دده په سروالۍ له سکندر سره یو وخت بل وخت د دوه کلونو په بهیر کې وجنګېدل، لکه چې وروسته د کونړ اسپه سیانو ورسره خونړۍ مقابله وکړه

دغه ولسونه په هغه وخت کې ټول یا زیاتره، لکه چې دمخه ویل شوي دي، په یوې ژبې ګړېدل یا یې ژبې سره نږدې او له یوه اصل څخه وې، خو د هغو په اړه په دقیق ډول ګړېدل ناشونکي دي، ځکه چې هغه ډېر پخوا له مینځه تللي او یو څو خورې ورې کلمې یې راپاتې دي ددغو ژبو د نږدې والي غټه بېلګه هغه نومونه وو، چې پکې مشترک و او د اس نوم یې یو ځرګند مثال دی، چې په اوستایي، ساکي او پښتو ژبو کې په کثرت سره راغلی دی. په اوستا کې اسپه د اس په مانا دی او په اوستایي دوره کې د باختر واکمنه کورنۍ د اسپه کورنۍ په نامه یادېده، چې د کاویاني کورنۍ نه وروسته واکمنه شوې

ده. ددغې کورنۍ د نږدې ټولو واکمنو د نومونو وروستاړی اسپه ده، لکه اروت اسپه، مهر اسپه، اوست اسپه، ویشتاسپه یا ګرشاسپه. د نورو مهمو کسانو په نومونو کې هم دغه کلمه راغلې لکه جم اسپه، پوروشاسپه، پتیراسپه، هچاتاسپه او داسې نور... په ساکي ژبه کې د اسپه کلمه حتی د ساکا د قوم د ځينو څانګو په نومونو کې هم راغلې لکه اسپه سای ټای (Aspasiatae)، اسپه سای کای (Aspassiakae) او اسپه سای ټرای (Aspasiatrae)[۱۲۵].

په پښتو نومونو کې هم د اس او اسپه کلمې ډېرې راغلې لکه اسپه سي، چې د سکندر په وخت کې په کونړ، باجوړ او چترال کې اباد وو او په اسلامي دوره کې د یوسفزي په نامه یاد شول. د اسواکا او اسوه غانه نومونه په سانسکرت کې د پښتنو لپاره په کارېدل. د شنسب ولس اصلي نوم شین اس و لکه کونړ چې د سکندر په وخت د خوسپس (Khoaspes) یا ښو اسونو، یا د ښو اسونو په ملک یادېده. د باختر د منځې نوم زر اسپه و، چې مانا یې شاید زر اسونه وي. د اس نوم په داسې حال کې چې په اریایي کلمو کې عام و، د اسپه کلمه یوازې د اوستا او ساکي ژبو مال او په پښتو کې د ښځينه اس په مانا و په داسې حال کې چې په نورو هندو اروپایي ژبو کې د ښځينه اس لپاره اسوه (asva)، ایکوا (equa) او اس ژوا

(aszwa) نومونه په کارېدل[۱۲۶] په دې ډول د اسپه نوم یوازې په اوستا، ساکي او پښتو کې ویل کېده، نه په نورو هندو اروپایي ژبو کې. دغه واقعیت د پښتو، اوستا او ساکي ژبو نږدې خپلوي په ګوته کوي، چې د هغه له مخې ویل کېدلی شي چې د اسپه کورنۍ په اصل کې شاید پښتنه کورنۍ وه، یا پښتو لږ تر لږه په اوستایي دوره کې په باختر کې ویل کېده.

په دې اړه مؤلف محمد دوست او پوهاند مجاور احمد زیار په خپلو اثرونو کې په نامه د افغانستان ژبې، او پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې تفصیل او مثالونه ورکوي. ارواښاد صدیق الله رښتین هم په خپل اثر لرغوني پښتو کې د پښتو او اوستا یو شمېر هغه نومونه په پر تله ییز ډول راوړي، چې سره ورته او نږدې دي، لکه د پښتو پۍ د اوستا پایو، زوم او زاماته، سپږه او سپشو سپین او سپینه، پلار او پیتر، مازغه او مازګه، پیری او پیریکا، غوږ او ګوش، واوره او وفره او داسې نور[۱۲۷].

خو پښتانه له ساکا سره تر هر بل قوم نه دغومره ډېر نږدې و، چې ویل کېدلی شي دوی شاید په اصل یو ټبر وو، یا پښتانه د ساکا کومه څانګه وه. پروفیسر فرای د سیستان ساکا د پښتنو لوړ نیکونه ګڼي او وايي، چې "د اسلامي پراختیا په برابر کې د زنبیلانو د ټینګ مقاومت

یو دلیل په یقین سره هغه جنګیالي قومي خلک، د افغانانو یا پښانانو نیکونه وو، چې د یرغلګرو سره جنګ لپاره یې مېړونه ورکول.[۱۲۸] د اریایي ژبو متخصص مارګن سټرن په وینا "پښتو په اصل کې شاید د ساکا یوه لهجه (Dialect) وي، چې له شمال نه وارده شوې، خو ممکنه نه ده چې اړیکي یې له دېنه ډېر نزدې تعریف شي."[۱۲۹] خو ده وروسته دغه کار وکړ: "پښتو بې له دې چې له ساکي ژبې سره وتړله شي، بل کېدون نه لري."[۱۳۰] مارګن سټرن کاشکې د خپل حکم لپاره شواهد هم وړاندې کړي وای. زه ددغې لیکنې په قوت بیا وایم، چې پښتانه او ساکا په اصل کې شاید یو ټبر وي، یا پښتانه د ساکا د لوی ټبر یوه څانګه وي. که ساکي ژبه پاتې وای، په دې اړه به څرګند حکم شوی وای خود نالوستو او پوونده ساکاوو ژبه نه ده راپاتې. راپاتې کلمې یې هم د ګوتو په شمار دي. دوه یې هغه دي، چې اوس هم په پښتو کې هغسې ویلی کېږي، چې دوه نیم زره کاله دمخه په ساکاوو کې ویل کېدلې: زرینه او تنهی (Tanais). زرینه (Zarina) د ساکا د کومې څانګې واکمنه یا ملکه وه او هغه په خپلو خلکو دغومره ګرانه وه، چې له مړینې نه وروسته یې د هغې د سرو زرو مجسمه ودروله.[۱۳۱] مؤلف دوست محمد هم ملکه زرینه یادوي، خو هغه یې د ملکې تومیریس (Tomyris) پرځای یادوي.

د هېرودوت په وينا دا توميريس وه، نه زرينه چې په خپل پوځ سره يې، لکه چې دمخه يې بيان شوی، د هخامنشي امپراتورۍ مؤسس، سيروس پوځ ته ماتې ورکړه[۱۳۲]. زرين هم د پښتو کلمه ده او هم د پارسو، خو زرينه يوازې د پښتو کلمه ده. تنې د ساکاوو په وخت کې د منځنۍ اسيا د اوسني سردريا نوم و او اوس هغه د افغانستان په پکتيا کې د يوه پښتون ټبر نوم دی، لکه امو چې د ساکا د هامه ورګه لنډ شوی شکل دی. داسې هم د لرغوني زماني د منځنۍ اسيا په ځينو سيمو، لکه خوارزم او مرو کې دغسې ښارګوټي لوڅ شوي، چې د کلا (Kala) کلمه يې د نامه يوه برخه يا وروستاړی جوړوي. بېلګې يې دا دي: تيشيک-کلا (Teshik-Kala)، ټوپرک-کلا (Toprak-Kala) کوی، کرل ګان-کلا (-Koy Krylgan-Kala)و د ژنباس-کلا (dzhanbas-kala) او ګياور-کلا (gyavr-kaa)[۱۳۳].

کلا د پښتو يوه عامه کلمه ده، د Pasionai يا پاسيونای ساکي ځانګه چې د ساکا له نورو ځانګو سره يې په بخدي کې د يونان-باختري واکمني نسکوره کړه، ممکن د پښتو پاسنی وي. ژبپوه پوهاند زيار په خپل ياد شوي اثر کې د سکه، کسې، کاسي او کاس نومونه چې په افغانستان او پښتونخوا کې ويل کېږي، د ساکا د نامه بدل شوي شکلونه ګڼي.

له دغو ژبنيو بېلګو نه برسېره د ساکا او پښتنو قومي جوړښت او خاصيتونه دغومره سره ورته وو، چې هغه لکه د يوه ځانګړي ټبر خلک وي. ساکا د څو لويو ټبرونو يو کنفدرېشن يا لوی اتحاد و، چې تر اخري واحد يانې کورنۍ پورې يې بې شمېره څانګې لرلې. پښتانه هم د ساکا په شان د ډېرو ټبرونو کنفدرېشن دی او څانګې يې دغومره ډېرې دي، چې شمېرل يې ناشونکی ښکاري. پر دې برسېره د ساکا د هيڅ ټبر لوی مشر زواکمن او مطلق نه و، تر څنګه يې د څانګو مشرانو هم رول لاره. له سکندر سره چې د ساکا څو جرګو ليدل وکړل، هغه له څو مشرانو نه جوړې وې نه له يوه زور واک واکمن نه، لکه په هند کې د پاچا پورس په شان. لکه چې دمخه وليدل شول د پارتيه پاچا د دوه جرګو په سلا او مشوره واکمني کوله، نه يوازې په خپله. له احمد شاه دراني نه تر امير عبدالرحمن پورې د افغانستان سياسي نظام هم لږ و ډېر په همدغه بڼه و او د قومي پښتنو سياسي جوړښت اوس هم په همدغه شکل دی.

بله دا چې هغسې چې د ساکاوو ژوند طرز په عمومي ډول د پوونده توب و، داسې هم د پښتنو ژوند تر اتلسمې پېړۍ پورې تر زياتې اندازې د کوچي توب و. په نولسمه پېړۍ کې امير عبدالرحمن که څه هم د غوڅ عمل خاوند پاچا و، ونه شو کولی هغه لږ و ډېر دوه مليون کال پوره

کوچیان، چې ټول یې پښتانه وو، مېشته کولو ته وهڅوي. دوی نه غوښتل د کوچي توب ژوند طرز ترک کړي، سره له دې چې د مېشته کېدلو په حال کې امیر د ېر امتیازونه ورته منلي وو[۱۳۴]. د ښاغلي زلمي هېوادمل په وینا تره خېل قوم، چې زیاتره یې اوس هم کوچي توب کوي په اصل کې ساکا دي. قوم ته د وفالرلو احساس هم په ساکاوو کې ټینګ و او هم په پښتنو کې ټینګ دی. په دواړو کې لکه چې ویل شوي دي:

فرد ځانګې ته او ځانګه فرد ته په وفا لرلو سره دواړه ژوندي پاتې کېدلی شي. که د کومې ځانګې غړی ژوبل یا ووژل شو، هغې ځانګې د خپل ځان ساتنې لپاره له مجرم یا د هغه له ځانګې نه بدل اخیسته. که یې کوم غړي د بلې ځانګې په برابر کې جرم وکړ، قومیان یې پرې ټینګ درېدل او په دې ډول د وینې د انتقام دایمي توب...[۱۳۵].

پښتنو دغه خاصیتونه لرل او اوس یې هم لري، خو نه په هغه پخواني شدت سره. د ساکا خلکو به هم لرل. د دوی بل خاصیت طعنه ورکول، تور او بر ېښ کول او لاپې وهل و. هغه وخت چې سکندر د تنې یا سر دریا غاړې ته ورسېد، ساکا سورو په بله غاړه کې دغسې احساسونه په قوت او ننداره ییز ډول وښوول. سکندر ځان مجبور ولید د ربړونو په ګاللو سره له سین نه تېر شي، خو ساکا هغه وخت خواره شوي وو. پښتانه هم په طعنه ورکولو تور او

بريښ کولو او لاپو وهلو کې نوم لري. بله دا چې دواړه زړور او جنګيالي قومونه وو، غټ مثال يې له سکندر سره د دوی مقابله وه. سکندر په منځنۍ اسيا کې له ساکا او په کونړ کې له اسپه سي پښتنو سره له دغسې ټينګ مقاومت سره مخ شو، چې له بل قوم سره په دغسې ټينګ مقاومت سره مخ شوی نه و. همدغسې جنګونو کې وو چې ځينو يکې غير عادي زړه ور تيا ښووله او اتلان کېدل، لکه ملکه زرينه او ملکه توميريس په لرغوني منځنۍ اسيا کې او امير کروړ د لرغوني افغانستان په غور او رستم په سيستان کې (۱۳۶).

د پټې خزانې ليکوال محمد هوتک په وينا امير کروړ د امير پولاد سوري زوی او په خټه سهاک و. دی په ۱۳۹ هجري قمري کال کې د غور په منديش کې امير شو. په اوړي کې په زميندآور کې په دغسې ماڼۍ کې اوسېده، چې د هغې ماڼۍ په شان وه، چې د غور په منديش کې يې لرله. ده په جنګونو سره خپله واکمني پراخه کړه او که يې په لاندې شعر باور وشي، هرات، جرم، باميان او تخار يې هم لاندې کړي وو. نامتو شيخ کته دده دغه شعري ټوټه، چې له وياړ او لاپو نه ډکه ده، نقل کړې چې په دغه بيت شروع کېږي (۱۳۷):

زه يم زمری پر دې نړۍ له ما اتل نه سته
په هند و سند و پر تخار او پر کابل نه سته
بل په زابل نه سته

د ټولو منابعو له مخې رستم د سیستان یو ډېر نومیالی اتل تېر شوی دی. مؤلف دوست یې د تاجکي حماسي روایتونو له مخې او د ایران د لرغوني تاریخ متخصص پروفیسر رچرد فرای یې په ختبه ساکا ګڼي[۱۳۸]، خو ایرانی تاریخپوه عبدالعظیم رضایي یې ایرانی یانې غیر ساکا ګڼي، خو په دغه عجب دلیل سره: بعضی از مورخان می پندارند که داستان رستم را سکاهای [ساک ها] از سر زمین اصلی خویش اورده اند که در روزگار باستان به سیستان تاخته و در انجا ساکن شده بودند. ولی از انجا که مادر رستم روتابک یا رودابه ی ایرانی است این تصور خالی از حقیقت به نظر میرسد[۱۳۹]. عجب استدلال: اول دا چې رودابه په اصل کې د کابلستان د واکمن مهراب شاه لور وه او بله دا چې په افغانستان او سیمه کې یو څوک د پلار په نسب یادېده، نه د مور. د رستم د اتلوالي قصې اول د ابوالقاسم فردوسي په شاهنامه کې بیان شوي او وروسته په پهلوي او نورو سرچینو کې راوړل شوي دي. په یاد دې وي، چې د شاهنامې دوه-درېیمه برخه د افسانوي روایتونو او قصو داستان او درېیمه برخه یې د ساساني واکمنی تر پایه پورې د تاریخي پېښو منظوم داستان دی. دغه افسانې د فردوسي تر وخته پورې (د مړینې اټکلي کال ۱۰۲۵م) په شفاهي ډول اورېدل کېدلې[۱۴۰]. د کهزاد په وینا په

شاهنامه کې په یادو شویو نومونو کې په سلو کې پينځه نوي يې هغه دي، چې په افغانستان پورې تعلق لري [۱۴۱]
په شاهنامه کې د سیستان پهلوانان خاص مقام لري. تاریخپوه رضایي هم وایي، چې: بموجب مندرجات رزمنامه های ملی، بزرگترین پهلوانان ایرانی از سیستان برخاسته، تاج و تخت و سرزمین ایران [د ایران نوم هغه وخت رواج نه لاره] را از هجوم بیگانگان مصؤن داشته اند. پهلوانان موصوف متعلق بخاندان های بزرگ بوده، نژاد شان به جمشید، شاه پیشدادی میرسید. بطوریکه پیش از این گفتیم جمشید هنگام فرار از دست ضحاک [سهاک؟] دختر کورنگ پادشاه زابلستان را بزني گرفت و از آن زن صاحب پسری شد که او را تور نام نهادند. سپس به ترتیب از تور شید سپ، از شید سپ تورک، از تورک شم، از شم اثرط، از اثرط گرشاسپ، از گرشاسپ نریمان، از نریمان سام سوار، از سام سوار زال و از ال رستم بوجود آمدند. [۱۴۲]

رضایي زال او زوی یې رستم دغومره مهم گڼي، چې په هکله یې وایي چې: نخستین شاهی که پس از انقراض سلسله پیشدادیان بر اورنگ شهریاری تکیه زد کیقباد بود که این مقام را با یاری و کمک زال و رستم بدست آورد. [۱۴۳] سره له دې هم په اوستا کې نه پهلوان رستم او نه د هغه پلار زال یادونه شوې ده. په افسانوي

قصو کې رستم د روستاتم (Rostatham) په نامه د سیستان د واکمن په توګه د فراه او زابلستان د ښارونو جوړونکی ګڼل شوی دی (۱۴۴).

دلته ددغو ټکو یادونه ضروري ده، لومړی دا چې د اریایانو په لومړي لوی لېږد کې په سیستان کې به دغومره ډېر ساکا مېشته شوي وو، چې د رستم د کورنۍ مشران یې په دې قادر کړل چې واکمني او اتلوالي وکړي. بل دا چې په دغه مهال کې تورانیان او د هغو مشر افراسیاب، لکه چې شاهنامه وایي، په بخدي کې نه وو چې د هغه له واکمنو او رستم سره وجنګېږي. ترکان، لکه چې دمخه ویل شوي دي، د ساسانیانو د واکمنۍ په اخر کې دغې سیمې ته راغلل. دا چې د شاهنامې له مخې تورانیان او په سر کې افراسیاب به په اوستایي دوره کې له رستم سره جنګېدلي وي، د اعتبار وړ نه ښکاري. لکه چې دمخه ویل شوي شاهنامه په اصل کې د شفاهي روایتونو او قصو داستان دی او شفاهي روایتونه په خپل ذات کې د تاریخي واقعیت په شان د اعتبار وړ کېدلی نه شي، ځکه چې د انسان حافظه روایتونه هسې چې یې اورېدلي وي، ساتلی نه شي او هغو د پیا پیانولو او انتقال په وخت کې پکې تصرف کوي او حتی مسخ کوي یې، نو شفاهي روایتونه په تېره هغه چې د پېړیو پېړیو عمر لري، هغومره چې د راویانو د ذهن او خیال انعکاس وي،

د واقعیت انعکاس نه وي خو د رستم په شته توب او اتلوالي کې شک نه پیدا کېږي، ځکه چې هغه په ډېرو سرچینو کې یاد شوی دی.

د مارکوارت په نظر رستم او ګرشاسپ یا کرس اسپه (Keresaspa) په اصل کې یو شخص و[۱۴۵]. کهزاد بیا ګرشاسپ او غرغښت یو کس ګڼي او وایي چې "ګرشاسب و غرغښت هر دو نام یک شخص و یک قهرمان افسانوی، داستان نیمه تاریخی، فولکلوری پهلوان زبردستی است که (اوستا) و منابع دیگر مصل [مثل] (کتاب گرشاسب) نویسنده و شاعر قرن چارم هجري ابو الموئید بلخی و تاریخ سیستان گمنام قرن ششم هجری ذکر شده." دی دا هم وایي، چې د غرغښت نوم د خارجیانو لپاره یو مجهول نوم دی په داسې حال کې چې: "... ادب ملی افغانستان همین... قهرمان ملی را در تمام داستانهای حماسی از یاد نبرده و تمام کارنامه های وی را زنده نگاهداشته اند"[۱۴۶]. کهزاد په دې اړه د پاچا امان الله په وخت کې د یوې ډرامې بیان کوي او وایي، چې "... در طی نمایش درام بنام (جذر و مد اسلام) از (غرغښت) بحیث یک (پهلوان ملی)، (بابای ملت)، (پدر معنوی قوم)، (غښتلی غرغښت)، (جهان پهلوان) یاد میشد."[۱۴۷]. د ګرشاسب یا غرغښت نومیالي توب او نومیالي توب له دېنه معلومېږي، چې محمد حیات خان

برخې د افغانستان تر حاکمیت لاندې وې.

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه. اول یې یوې نظامي قطعې د کرنیل یانوف (Yanoff) په قومندانۍ په سرمه تاش کې په افغان نظامي پوستې نابېره ودانګل او هغه یې له مېنځه یووړه. وروسته دوه سوه ییزه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکای (Yannosky) په قومندانۍ شغنان ته ننوتله، خو افغانانو هغه په شا ووهله، لکه دمخه چې یې یوه چیني نظامي قطعه په شا تمبولې وه. بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوی د دفاع وزیر زوی په قومندانۍ روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول. په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیر عبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو. په اصل کې امیر ته ګرانه وه، چې په دغې لیرې سیمې کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې ورنه غوښتي و، چې په پامیر کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدا نه کړي. بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرګنده کړه، چې "موږ په دې فکر یو چې اوس ددې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته اماده کړي" او ترېنه وغواړئ چې یو برتانوي افسر په

ګوپتا موريا د سلوکوس نيکاتور په وخت کې خپله واکمني آن تر هندوکش پورې ورسوله او کورنۍ يې څه باندې يوه پيړۍ (۳۲۰_۱۸۷ مخزېږدي کې) واکمني وکړه. په دغې دورې کې د ګندارا پښتانه له اراکوزي (کندهار) نه تر اباسين پورې له سانسکرت ويونکو سره محشور و. طبيعي ده، چې پښتو به هم له سانسکرت نه متاثره شوې وي. دغه تاثر له لاندې عددي جدول نه ښکاره دی، دلته دا هم ويل کېدلی شي چې پښتانه شايد په همدغې دورې کې د لومړي ځل لپاره له مجردو عددي مفهومونو سره اشنا شوي وي(۱۴۹).

	سانسکرت	سانسکرت	پښتو
۱	Eka	ايکا	يو
۲	Dva	دوه	دوه
۳	Traya	ترايه	درې
۴	Catvarah	کت واره	څلور
۵	panca	پانسه يا پنکه	پينځه
۶	Sat	شت	شپږ
۷	Sapta	سپتا	اووه
۸	Astav	استاو	اته
۹	Nava	ناوه	نهه
۱۰	Casa	داسا	لس
۱۱	satam	سه تم	سل

سره له دې هم د پښتنو شجره، لکه د نورو قومونو شجرو په شان، له اول نه تر پایه پورې په منظم ډول معلومه نه ده. د تاریخپوه کهزاد په نظر: «... شجره تمام این کتله بزرگ اعم از تمام قبایل و عشایر که در این گوشه دنیا افتاده اند، بوجود سه شخصیت بزرگ سه نیکه گان اولی منتهی میشود که عبارتند از (بیټنی، غرغښت و سړبن)» دی دغه درې ګونې نیکونه د اترط، ګرشاسب او سرند په نومونو هم یادوي او په خپل اثر (غرغښت یا ګرشاسب) کې د هر یوه د کارنامو په اړه اوږد غږېږي. د پښتنو ټولې څانګې او خېلونه چې شمېرل یې ناشونکی دی، په نهایت کې دغو درې نیکونو ته رسېږي: درانیان، بړیڅ، ترین، غوریاخېل، یوسف زي، اسحق زي یا ساک زي او نور سړبن یا سرند ته، کاکړ، داوي، بابي او نور غرغښت یا ګرشاسب ته او غلزیان، لودیان، سوري، نیازي او نور بیټني یا اترط ته(۱۵۰). تر کهزاد نه دمخه په دې اړه ډول ډول او عجب حدسونه وړاندې شوي دي، چې ذکر یې دلته لازم ښکاري. په لنډ ډول د دوی نسب قبطیانو، یهودانو، جارجیانو، ارمنیانو، پاړسیانو، ترکانو او حتی تار تارانو ته هم رسول شوی دی، خو دغه ټول محض حدسونه او ناسم دي، چې روسي افغان پېژندونکی ډورن په دغو الفاظو په غوڅه رد کړي دي زه په خپل وار په دې نظر یم چې افغانان [پښتانه] د خپل

هېواد ځايي خلک دي او د سر ويليم جونز په شان زه هم دوی د پاراپاميزاد له لرغونو خلکو سره يو ګڼم. ډورن دا هم وايي، چې دوی په خپل اوسني هېواد کې له نامعلوم وخت نه راپه دېخوا اوسېدلي دي ۱۵۱. کهزاد دغه روايتونه او دغسې نور لا په غوڅه توګه ردوي او وايي، چې جناب شير محمد ګنداپوري ابراهيم زی صاحب تاريخ «خورشيد جهان»، و جناب محمد هاشم خان، صاحب تاريخ فرشته، صاحب اثار ديگری چون «آئين اکبري»، «مخزن افغانی»، «مرات الافغانی» وغيره هزار و يک قصه واهي چون «طالوت فرعون»، «ابراهه پادشاه حبشه»، و «قبطيان» و «بنی اسرائيل» و حکايات جعلی «ارخيا و برخيا» و غمزه [وغيره؟] را با هم بافتند. ساختند ولی از نور معرفت قرن بيستم همه اين داستان های خود ساخته را از ميان برد و انساب سه قهرمان «بيټنی، غرغښت و سړبن» به يشت های اوستا چون افتاب بر پارچه يخ تابش نموده و همه قصص و روايات جعلی را بکلی ناپديد ساخت ۱۵۲. سره له دې هم دغه بې بنسټه روايت، چې افغانان ياني پښتانه په اصل او نسب کې يهودان دي، د ځينو په ليکنو کې انعکاس کوي. دغه بې بنسته روايت که څه هم په دغې ليکنې سره پوره باطل کېږي، د هغه بې بنسټ توب به زه دلته نور هم روښان کړم.

ددغـه جـوړ شـوي روایـت لـه مخـې "کلـه چـې حضـرت محمـد(ص) لـه مکې څخـه مـدینې منورې تـه هجـرت وکـړ، نو په دغـه وخت کې د خالـد بـن ولیـد د لیـک پـه ذریعـه د غور د سیمې د افغانـانو [پښـتنو] لـه مشرانو څخـه څو تنـه مـدینې تـه لاړل، چـې د هغـو لـه جملې څخـه یـې مشـر د عـیص زوی قـیص و، چـې د نومـوړي د نسـب سلسـله چـې پـه مخـزن افغاني کې ذکـر شوې ده، پـه (۳۷) پښت کې ساول تـه چې پـه طـالوت بانـدې ملقـب و او د بنـي اسـرائیل پاچـا و، رسېږي.

ددغـه روایـت لـه مخـې دغـو "افغانـانو" پـه مدینـه کې اسلام ومنـه او حضـرت محمـد(ص) د قـیس دغـه عبراني نوم پـه عربي واړوه او د عبدالرشـید نـوم یـې پـرې کښېښـود." پـه هغـو ورځـو کـې حضـرت محمـد(ص) د مکـې د نیولـو اراده وکـړه او قـیس عبدالرشـید د څـو تنـو نـورو پښـتنو او خالـد سـره د عسکرو سرلښکر وټاکـل شـو او پـه هغـه جګـړه کـې چـې د مکې د نیولـو پـه منظـور وشـوه، افغانـانو [پښـتنو] ښـه مېړانـه ښـکاره کـړه او یـوازې عبدالرشـید وکـړای شـول، چـې د قریشو (۷۰) تنه متمردین ووژني"[153].

ددغـه جعلي روایـت پـر بنسـټ اول دغـه "افغانـان" د خالـد پـه ګـډون یهـودان وو او "هغـه افغانـان چـې پـه عربـو کـې مېشـته شوي وو، د هغـو څخـه د ولیـد خالـد زوی ډېـر مشـهور دی." دویمـه دا چې خالـد بـن ولیـد خپـل دغـه یهـودي افغـان

قوميـان مـدينې تـه وبلـل ، چې د حضـرت محمـد ص سره د مکې په نيولو کې مرسته وکړي ، خو دغه روايت له سر نه تـر پايـه پـورې د واقعيـت پـرخلاف دی او زه بـه دلتـه د هغـه د دوو سترو ټکو بې بنسټ توب تثبيت کړم.

د حيـات افغـاني ژبـاړونکي هنـري پريسـټلي (Henry Priestley) پـه وينـا "لـومړی دا چـې د سـاول پښـت پـه غلطـه لـه جـودا (يهودا) څخـه ښـول شـوی دی (پـه داسې حـال کې چې) د تـورات (Old Testament) لـه مخـې هغـه د بنجـامن ټبر تـه منسوب و. د تـورات پـه هيڅ ځـای کې ددې ذکـر نـه شـته ، چې افسـانوي ارخيـا او ارميـا بـه د سـاول لـه زوزات څخه وي... نه د ارميا او نه د افغان نوم ، يا هغـه تـه ورتـه بل نـوم. د حضـرت داود د نوميـاليو کسـانو پـه ډلـه کـې ليـدل کېـږي. (۱۵۴)" دغـه نومونـه د اسـلامي دورې عربسـتان او د حضـرت محمـد ص پـه اړه تـاريخونو کـې هـم نـه ليـدل کېـږي. مـا هـم پـه ټولو هغـو ډېرو اثرونو کې چې د لوړې زده کړې پـه وخـت کـې د لنـدن پـه پوهنتـون کـې او بيـا لـه هغـه وروسته لوستلي دي ، دغه نومونه نه دي ليدلي.

ددغـه روايـت بـل ټکـی ، چې خالـد بـن وليـد بـه د قـيس پـه مشـری د غـور افغانـان مـدينې تـه بللـي وي ، هـم يـو بې بنسـټه حکـم دی. خالـد بـن وليـد دغسې تـاريخي شـخص و چې کړنې يې پـه ډېـرو کتـابونو کـې ثبـت شـوي دي. د هغـو لـه مخـې هغـه يهـود نـه ، بلکې د عربـو د قـريش لـوی ټبـر د

مخزوم څانګې څخه و، خو دی تر ۶۲۹م پورې د حضرت محمد^ص او اسلام مخالف و. په ۶۲۵ کې يې لا په احد کې د حضرت محمد ^ص پر ضد جګړه کې برخه هم اخيستې وه. دا هغه جګړه وه، چې مسلمانان پکې په زياته اندازه د هغه په قومنداني مات شوي وو[155].

څلور کاله وروسته په ۶۲۹ کې چې حضرت محمد^ص د حديبيې له متارکې نه وروسته په مکه کې هم د امتيانو او نفوذ خاوند شوی و، خالد بن وليد له عمر بن العاص سره هم د حضرت محمد^ص پيغمبري ومنله. بل کال (۶۳۰) مسلمانانو مکه په جنګ سره ونيوله، خو دا يو لوی جنګ نه و[156]. په دغه حال کې مسلمان خالد ته ممکنه نه وه، چې د هغه وخت په شرايطو کې افغانان هغه هم په دغومره لنډې مودې کې مکې ته حاضر کړي. غير له هغه هم که قيس او ملګري يې په ختېه يهودان وای، هغوی به ولې له حضرت محمد ^ص سره د مکې په نيولو کې مرسته کړې وای، ځکه چې د هغه په حکم سره د مدينې يهودان ځپل شوي وو.

هيڅ تاريخي شواهد ددغه روايت پخلی نه کوي. په هيڅ تاريخي منبع کې ددې يادونه نه شته، چې د غور قيس به په ۶۳۰ کې په مدينه کې ليدل شوی وي. په دې ډول په ۶۳۰ کې په مدينه کې د غور د قيس او د هغه د ملګرو شته والی او بيا د حضرت محمد^ص له خوا په

عبدالرشيد سره د هغه د نوم بدلېدل او دغه قيس د اوسنيو تر څلوېښت مليون نه ډېرو پښتنو مؤسس ياللوړ نيکه کېدل هسې هوايي خبرې کېږي. هو، خالد بن وليد د عربو د قريش نامتو قومندان و، خو هغه د خليفه ابوبکر په وخت کې د ردا په نامه کورني جنګ په بهير کې وځلېد. دا دی و، چې د عقربه په نامه مهمه جګړه يې وګټله او ياغيان يې په ټول عربستان کې ايل کړل.

په اصل کې دغه روايت ځکه رښتيا کېدلی نه شي، چې پښتون بې له شک نه، لکه چې ددغې ليکنې نه هم ثابته ده، اريايي قوم دی، نه سامي چې عربان او يهودان ورته منسوب دي. پښتو هم بېله کوم شک نه اريايي يا په دقيق ډول ختيځه اريايي ژبه ده، نه د عربي او عبري ژبو په شان سامي. اريايي او سامي خو دوه سره بېلې نژادي او ژبنۍ ډلې دي.

ددغو واقعيتونو په رڼا کې دغه روايت چې پښتانه په اصل او نسب کې يهود دي، يوازې د ذهن او بدنيت زېږنده کېږي، نه تاريخي واقعيت. اوس که يو څوک سره له دې هم پښتانه ددغه جعلي روايت پر بنسټ بني اسرائيل ګڼي، هغه به په اصل کې د لوستونکيو، تاريخ او رښتين توب پروا نه کوي.

دويم څپرکی

افغـــان

د افغـان نـوم هـم پخوانی دی ، خـو نـه هغـومره پخوانی چې د پښــتون نــوم دی. پــه لرغــونې زمانــه کــې د پــارس خلکــو پښــتانه د ابګــان (Abgan) او د هنــد خلکــو پښــتانه د اســواکا (Asvaka) يــا د اســوه غانــه (Asvaghana) پــه نومونــو يــادول. هنــد يانو لــه دولســمې پيړۍ نــه وروســته کــوم هغــه پښــتانه ، چې د بهار ولايـت پـه پټنـه کې مېشـته شوي وو ، د پټان پـه نامـه يــادول او لا وروســته ټولــو هغــو پښــتنو تــه ويــل کېــده ، چې پــه هنــد کې اوسېدل. د قــانون پــه شــان دا يــو دود دی ، چې هـر ولـس چې پـه لېرې سيمو کې خپـور شي ، ګاونډيان يې لـه خپـل اصلي نـوم نـه غيـر پـه نـورو نومونـو يـادوي ، لکـه: ســاکا چې د پــارس خلکــو اشــکانيان او د هنــد خلکــو پهلــوا بلــل ، خــو پــه خپلــه پښــتنو هــر چېــرې ځانونــه پښــتانه يــا پختانـه ګڼـل. دا دې وروسته و ، چې پښـتنو د افغـان نـوم د

ځان لپاره ومنه. افغان اوس هغه څوک دی، چې د افغانستان تبعه دي. د پښتونخوا پښتانه یا ډېری یې هم ځانونه افغانان ګڼي، نو د افغان دغه نوم د یوه ځانګړي ولس له مفهوم نه ملي مفهوم ته تحول کړی دی. د غبار په وینا: "... تا قرن هژدهم (افغان) نام عمومی پشتو زبانان مملکت قرار گرفته بود و تا قرن نزدهم وسعت آن بجایی رسید که نام عمومی مردم افغانستان اعم از دری زبانان و ترکی زبانان وغیره شناخته شد" داسې ښکاري، چې د افغان نوم په اسلامي دوره کې د هغه د پخواني نوم یا نومونو ځای نیولی وي. بیا هم غبار "... نام (افغان) که از قرن دهم در نوشته های مؤلفین افغانستان چون مؤلف مجهول حدود العلم من المشرق الی المغرب، ابو ریحان، فردوسی، بیهقی، منهاج السراج وغیره در مورد قسمتی از پشتو زبانان افغانستان آن روز ذکر گردیده و عتبی در تاریخ یمینی ان را معرب نام (اوغان) میشمارد، هم یک نام قدیمی است که با نام (اپاکان) مذکور در (ریگویدای هند) مطابقت مینماید.(۱)"

د ابو ریحان البیروني په وینا افغان نوم په هغې کلمې پورې اړه لري، چې په مهاباراته (Mahabarata) کې د اسواکا (Asvaka) په نامه یاد شوی دی. دغه اسواکا د ګندهارا په سیمه کې وو، چې د ویدي دورې نوم دی او دوی په هغو غرو او رغو کې اوسېدل، چې په اسلامي

دورې کې د سليمان په غرو ياد شوي دي[۲]. البيروني چې د اسلامي نړۍ يو ستر عالم و، له سلطان محمود غزنوي سره هند ته په سفر لاړ، هلته يې د سانسکرت ژبه زده کړه او د هند د مدنيت په هکله يې د کتاب الهند په نامه اثر وليکه، چې د هغه د دولس کلونو مطالعې او مشاهدې محصول و[۳].

د اسلامي دورې د سليمان غرونه په واقع کې د کسي غرونه دي، چې له هندوکش نه د بلوچستان تر پولې پورې پراته دي او اباسين يې ختيځه پوله تشکيلوي. اسواکا په دغې سيمې کې د مهابهاراته د رامنځ ته کېدلو په وخت کې اوسېدل. مهابهاراته چې د هندوانو ستر حماسي اثر دی، د نهو سوو کلونو په بهير کې له ميلاد نه پينځه سوه کاله دمخه تر ۴۰۰ ميلادي پورې کښل شوی، سل شاعرانو کښلی او زر سندرغاړو په قالب کې اچولی ترڅو چې د ګوپتا واکمنو په دوره کې برهمنانو خپل مذهبي او اخلاقي فکرونه پکې ځای کړل او اوسنی شکل يې غوره کړ. مهابهاراته د شکنتلا او د هغې د پهلوان زوی بهارت قصه بيانوي. د هغه له نوميالیو نه د کوروس او پنداورس په نومونو د مهابهاراته (لوی بهاراته يا لوی هند) قومونه هسک شوي، چې د هغو خونړي جنګونه د قصې زړی جوړوي[۴].

تاريخپوه احمد علي کهزاد په خپل يوه وروستي اثر

(افغانستان در شاهنامه) کې د افغان په هکله يو څه اوږد بحث کړی دی. دده په نظر "معادل این کلمه در سانسکرت کلمه اوگانه یا اواگانه (Awagana) است." بیا وايي چې "اسم دیگری در سانسکرت است که به شکل (اسوه-غانا) (Asva-ghana) یاد شده که این کلمه هم مرکب است. جزو اول (اسو Asva) آن نزدیک به (او-Awa) است لیکن در معنی کوچکترین تفاوت ندارد، زیرا (اسوه) بمعنی (اسپ) و (او-) هم همین معنی را میدهد و (غان) که در هر دو کلمات [کلمه] بیک شکل آمده بمعنی جای (مهد) درینصورت معنی هر دو کلمه (سر زمین سواران) و (مهد سوار کاران) معنی میدهد."[۵]

وای وندي مارتن (Viviende St.Marthin) شاید لومړنی مؤلف وي، چې په خپل اثر (Annee geographicque) کې ليکلي چې د افغان نوم "....د سانسکرت له Acvaka يا asaka نه راوتلی په مانا د اس سور و."[۶] په دغه ډول اسواکا او اسوه غانه يا اسوه ګانه په لږ لفظي توپير سره دوه مفهومونه څرګند وي: اس سواره او د اس سورو هېواد. دغه رسم، چې يوه کلمه يا يو نوم هم يوه ولس او هم د هغو هېواد لپاره راوړل کېږي، په افغانستان کې تراوسه هم ژوندی دی. لکه مومند، شنوار، اپريدي او نور چې هم د يوه قوم او هم د ملک لپاره راوړل کېږي.

ډېر وروسته د ساسانيانو په دوره کې د اواګانه نوم په پرسي پوليس کې د رستم نقش په ډبرينې ليکنې کې ثبت شوى دى. پروفيسر شپرنګلنګ (M.S Spengling) وايي چې د افغان نوم د ګونداڧر ابګان رازماد (Gondafar Abgan Razmad) له خاص نوم څخه راوتلى دى، چې د رستم نقش په کتيبه کې د ساساني پاچا اول شاهپور (۲۴۱-۲۷۲م) په دستور په پارتي، منځنۍ پاړسو او يوناني ژبو کښل شوى په دغه مقصد چې خپل برى نړيوالو ته وښيي. د شپرنګلنګ خپل عبارتونه دا دي: " د ابګان (Abgan) او اوګان (Avgan) لپاره زه له اوسني افغان نه پر ته بله ښه کلمه پيدا کولى نه شم."[٧] په همدغه مهال کې به و، چې پښتانه په ابګان او پاړسي وانان په ديګان يادېدل او دوى لکه دمخه چې ويل شوي په اصل کې له يوه نسب څخه ياني پښتانه دي. تاريخپوه عبدالحى حبيبي د افغان په اړه يوه وړه ليکنه لري، چې مرکزي ټکى يې د شپرنګلنګ نظر دى.

د پټان نومي کتاب ليکونکى سر اولاف که رو هم ورته نظر ښکاره کوي او وايي، چې د اپه کان (Apakan) او ابګان (Abgan) له کلمې نه د افغان تکامل طبيعي معلومېږي[٨]، خو تاريخپوه رچرد فراى په دغه اړه شک ښکاره کوي او مؤلف وارتن ګريګوريان په خپل کتاب (د معاصر افغانستان هسکېدنه) کې دغه نظر ردوي او

وايي، چې دغه کلمې د اذربايجان د پخوانيو خلکو نومونه وو او هغه په دغه مفهوم سره د پينځمې پېړۍ په ارمني ليکنو کې ليدل کېږي[۹]. د ګريګوريان دغه نظر په واقع کې د کهزاد د ليکنې په تاييد ده، چې د عمومي لېږد په لړ کې يې ويلي وو، چې د پکتيانو "... يوه کوچنۍ څانګه لا هم د غرب خوا ته مخکې تللې او د ارمنستان په غربي خوا کې يې استوګنه غوره کړې... او په دغه ځای کې هم په خپله دوی د پکتيس يا پکتويس او خاوره او وطن يې د پکتيکا په نامه مشهور شو."

په هر حال، حقيقت دا دی چې د ابګان نوم د افغان په مفهوم د سليمان يا د کسي په غرو درو کې په وروستيو هندي، چيني او فارسي ليکنو کې دغومره ډېر ياد شوی دی، چې هغه بې له کوم شک نه د افغان له نامه سره مطابقت لري.

په دغې سيمې کې په دې اړه غټه بېلګه وراهاميرا (Varahamira) د هند ستوری پېژندونکی دی، چې په شپږمې عيسوي پېړۍ کې يې (اټکل ۵۰۵ نه تر ۵۸۷ پورې) په خپل اثر (بري هت سمهيتا Brihat Samhita) کې د اواګانه (Avagana) نوم دوه ځلې د نورو نومونو ترڅنګه راوړی دی[۱۰]، خو وراهامېرا د هغو د هېواد په هکله څه نه دي ويلي. يوه پېړۍ وروسته ياني په اومې عيسوي پېړۍ کې يو چيني زيارت کوونکي او ګرځندوی

شون چونګ چې په هیون تسانګ باندې یاد شوی دی (د زوکړې کال ۶۰۳م) په هند او په شمالي، مرکزي او ختیځ افغانستان کې ډېرش کاله وګرځېد او بیا یې په دوه ټوکونو کې یې د (لویدیځې نړۍ بودایي سندونه) په نامه کتاب خپور کړ. د یو شمېر لیکوالو په اند شون چونګ د افغان نوم د اپوکین (O-po-Kien) په بڼه ذکر کړی، لکه چې چینایان باندني نومونه په معمولي ډول په اړولي شکل راوړي. په هر حال، د شونګ اپوکینان هم د سلیمان په غرو درو کې اوسېدل. معلومېږي، چې اسوکا، اسوه غانه او اپوکینان هماغه پښتانه یا افغانان دي، چې په عین ملک یانې د سلیمان یا کسي په غرو درو کې اوسېدل.

د افغانستان تاریخ لیکونکي سر پرسي سایکس، د شون چونګ د لیکنې پر بنسټ وایي چې اپوکینان " په طبیعت کې سرسخت او وېرونکي خلک دي. په چلند کې زیږه خو د عقیدې او ایمان په موضوع کې تر ګاونډیانو نه ښه دي (۱۱)" خو ما نه د اپوکین نوم او نه د سایکس دغه وینا د شون چونګ په هغه کتاب کې ومونده، چې پروفیسر ساموېل بېل (Samuel beal) ژباړلی او په لندن کې په کال ۱۸۸۸ کې خپور شوی دی. دا ځکه چې سایکس د شون چنګ قول په غلطه نقل کړی. د شون چونګ پور تنۍ وینا د بامیان د خلکو په اړه

ده، خو دا معلومه نه ده چې هغوی اپوکين وو، يا نه وو. پر هغه سربېره هغه څه چې شون چونګ د باميان د خلکو په اړه ويلي دي هغه نه دي، چې سايکس نقل کړي، بلکې دا دي: "... د هغو د خلکو چلند زېږد دی، جامې يې په عمومي ډول له وړينو او پوټکو څخه دي... ادبيات، رسومي مقررې او د سوداګرۍ مروجې پيسې يې کټ مټ هغه دي چې د تخار په هېواد کې رواج لري... ژبې يې هم لږ و ډېر سره توپير لري، خو په بڼه او قواره سره ډېر ورته دي (۱۲)" دويمه دا چې پروفيسر بېل د کتاب هغه برخه، چې د اپوکين نوم پکې ياد شوی دی، نه دی ژباړلی او دغه برخه د شون چونګ په هغې برخې کې ليدله کېږي، چې ستاني لاس جوليين (Stanilas Julien) په انګرېزي اړولی دی. نوموړي ددغه مقصد لپاره شل کاله د چيني او سانسکرت په زده کړه کې تېر کړي وو. اليکزاندر کننګهم بيا د هغه پر بنسټ خپل مهم اثر وليکه په نامه د هندوستان پخوانی جغرافيه. په هغې کې دی ليکي، چې شونګ چون يوازې يو ځل په يوې لنډې فقرې کې د اپوکين نوم اخلي او هغه د فلانه (Falana) [بنو] او غزني ترمېنځ د لومړني شمال-لويديځ او وروستي سهيل خوا ته ښيي (۱۳)".

په دغه ډول اپوکين د شون چونګ په نظر په اصل کې د يوې سيمې نوم و، چې کننګهم هغه د يوه اوږده بحث

په ترخ کې افغانستان او افغانان ګڼلي او ويلي يې دي، چې زه نزدې داړه يم چې د اپوکين د کلمې له ذکر نه د شون چونګ مطلب افغان دی[۱۴]- خو له هغه وروسته د اوګان نوم لږ په نظر راځي. وروستی ذکر يې شايد د ابو القاسم فردوسي په شاهنامه کې وي، چې هغه د يولسمې عيسوي پېړۍ محصول ده. فردوسي په شاهنامه کې وايي، چې[۱۵]:

همه گرد ایوان دو رویه سپاه
بزرین عمود و بزرین کلاه
سپهدار چون قارن کاوگان
به پیش سپاه اندرون اوگان

داسې ښکاري، چې د اسلامي دورې له پيل نه وروسته افغان د اوګان ځای نيولی وي. د حدود العالم ناخرګند ليکوال شايد لومړنی ليکوال وي، چې د افغان نوم يې د لسمې پېړۍ په پای يا د يوولسمې پېړۍ په سر کې راوړی وي. تاريخپوه حبيبي ليکي: "... در دوره اسلامی همانا ذکر این نام در کتب دری و عربی مکرر می آید که ذکر قدیمتر آن در حدود العالم تالیف ۳۷۲هجری از طرف یکنفر جوزجانی گم نام است که مینورسکی دانشمند فقید او را از خانواده و یا مربوطین دربار آل فریغون جوزجانی میشمارد و در این کتاب ذکر افغان در چندین مورد آمده است و بعد از آن محمد بن عبدالجبار

عتبی در تاریخ یمینی افغان را در وقایع سبکتگین و آل او بارها ذکر میکند و حتی این اثر در الکامل آن را با املای قدیم افغان هم می آورد و مؤرخان مابعد مانند فخر مدبر در اداب الحرب و حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده و محمد قاسم فرشته و دیگران هم از قبایل افغان و اوغانی بارها ذکر کرده اند (۱۶).

د افغان نوم د فردوسي په شاهنامه کې په بېلو قرينو کې راوړل شوی، چې يو څو يې په لاندې ډول دي (۱۷):

چنین گفت دهقان دانش پژوه
مر این داستان را ز پشین گروه
که نزدیک زابل به سه روزه راه
یکی کوه بد سر کشیده به ماه
بیک سوی او پشت خرگاه بود
دگر دشت زی هندوان راه بود
نشسته در آن پشت بسیار کوچ
ز افغان ولاچین و کرد بلوچ

يا دا چې:

یکی قلعه بالای آن کوه بود
که آن حض از مردم انبوه بود
مرآن حصن را نام مرباد بود
از و جان نا بخردان شاد بود
بدژ در یکی بدکنش جای داشت

که در رزم با اژدها پای داشت
نژادش ز افغان سپاهش هزار
همه ناوک انداز و ژوبین گذار

په بل ځای کې د بهزاد له خولې وايي:

چو بهزاد افغان از و این شنفت
بدو گفت کاهریمنت باد جفت
چه نامی گزینگونه کوشی بجنگ
قوی بالی و یا فروهوش و هنگ

د پهلوان رستم له قول نه وايي:

که آیم بر افراز که چون پلنگ
نه دژماند آنگه نه کهسار
همه مرز افغان بهم بر زنم
بدین دژکین اتش اندر زنم

بیا هم رستم:

یکی پند پیرانه بشنو ز من
ایانامور رستم پیلتن
همه مال و اسباب و این زیب و فر
کنیزان مه روی با تاج زر
ازیندشت خرگاه افغان گروه
هزار از سواران ایندشت و کوه.

له هغه وروسته د افغان نوم په لیکنو کې دغومره عام شو، چې، تولو هغو لیکوالو چې، ددغې سیمې په هکله په

فارسي او عربي کې ليکنې کړي ، د افغان نوم يې اروسرو ياد کړی دی[۱۸]. پښتنو ليکوالو هم چې په اول کې يې د افغان نوم نه يادوه، له هغه وروسته يې په ليکنو کې يادوه. په دغه لړ کې خان جهان لودي (د مړينې کال ۱۶۳۰) شايد لومړی پښتون مشر او ليکوال وي ، خوشال خان خټک خو دغه نوم په وياړ سره يادوه:

د افغان په ننګ مې وتړله توره
ننګيالی د زمانې خوشال خټک يم

احمد شاه دراني هم په هغه ليک کې ، چې د عثماني سلطان دريم مصطفی په نامه واستوه د "قوم جليل افغان" ذکر وکړ[۱۹].

خو په عامو پښتنو کې د افغان د نوم عام کېدل ډېر وخت ونيوه. فرانسوي ګرځندوی فريه (Ferrier) لا وايي ، چې غلزيان او ابداليان چې ځانونه تر نورو پښتنو لوړ ګڼي "حتی نه غواړي چې د افغان په نامه ياد شي"[۲۰]. فريه د نولسمې پېړۍ په دويمې نيمايي کې په افغانستان کې ګرځېدلی او بيا يې د خپل سفر په اړه د افغانانو تاريخ په نامه يو پښ اثر وليکه. سره له دې هم د افغان نوم د انکشاف په حال کې و ، د افغان نوم لا د همدغې پېړۍ په اولې نيمايي په انګرېزي ليکنو کې لا زيات راواړل کېد او افغانان د يوه ملت په توګه او افغانستان د يوه هېواد په توګه نړۍ والو ته وپېژندل شو. د افغان-انګليس لومړی

جنګ د افغان کلمې ملي مفهوم نور هم پیاوړی کړ. په همدغه جنګ کې په تېره د کابل په سیمه کې و، چې د افغان دوه مهم عنصرونه (پښتانه او تاجک) د یرغلګرو په برابر کې سره یو موټی او ټینګ ودرېدل او په عمل کې یې وښووله، چې دوی د افغان ملت زړی جوړوي. د همدغه اتحاد له امله و چې انګرېز لیکوالو په تېره لیډي سیل (Lady Sale) په خپل جورنال (په افغانستان کې د غمیزو جورنال) او مؤلف جان کې (John Kaye) په خپل اثر (په افغانستان کې د جنګ تاریخ) د افغان نوم ډېر یاد کړی دی.

مېرمن سیل چې د افغان-انګلیس په لومړي جنګ کې د افغانانو یرغمله وه او افغانان یې له نزدې نه لیدلي او پېژندلي وو، په هکله یې وایي چې "زه زیاتره اورم چې افغانان ډارن دي... خو دوی د ماشین دار (Guns) په برابر کې لکه هسې چې درېږي، چې یې په خپله نه لري او حصارونو ته په ختلو او د هغو په نیولو کې چې موږ یې بېرته نیولی نه شو، بې زړه توب نه ښیي. د مرکز [کابل] افغانان یو څه متمدن دي، خو د اطراف ښاغلي او نوکران یې، زما په فکر، زیاتره هغسې کسان دي چې سکندر ورسره مخامخ شوی و"(۲۱).

جان کې، چې انګلیس تاریخپوه و او خپل ډېر مهم اثر یې د افغان-انګلیس له جنګ نه وروسته په ۱۸۵۱

کې زياتره له حکومتي پاڼو او د هغو له يادښتونو او شخصي ليکونو له مخې ليکلي، چې په جنګ کې يې برخه اخيستې وه، افغان يې د يوه ملت په توګه ډېر ياد کړی او افغانان يې په دغه ډول توصيف کړي دي: "افغانان يو توپاني او سرکښه خلک دي، ډېر لږ متمايل دي، چې واک ته تسليم شي او خپل نارضايت په شديد ډول ښيي"[۲۲]

الفنسټن (Elphinstone) چې د افغانستان په هکله د لوړ علمي صلاحيت خاوند و او په خپل اثر (د کابل سلطنت شرح او بيان) کې يې افغانان تر هر بل باندني ليکوال نه زيات په واقع ليدونکي ډول معرفي کړي دي، هغه وخت چې يې افغانستان ته د انګرېزي پوځ له استولو نه واورېدل، حکومت ته يې ښکاره کړه چې تاسې به شاه شجاع د پوځ په زور په افغان تخت کښېنوئ، خو په دغه خوار ملک کې او د "سرکښه افغانانو" په مېنځ کې د هغه ساتنه به ناهيلې توب راوړي[۲۳].

د افغان-انګليس په دويم جنګ سره د افغان نوم په ملي مفهوم سره نور هم خپور او وپېژندل شو او پر هغه برسېره مذهبي بعد يې هم پيدا کړ، آن تر دې چې د هندوستان وايسرای هم افغانان د يوه ملت په توګه تعريف کړل، نو ويل کېدلی شي چې د نولسمې پېړۍ په دويمې نيمايي کې د افغان نوم هم په ملي او هم په

مـذهبي مفهـوم د افغانسـتان د اوسـېدونکيو معـرف وګرځېـد او افغان نشېنلزم واقعي شو.

لا مهمـه د ملـي کېـدلو او مـدني کېـدلو پـه لـور د نظـام او ټـولني وده وه. د ملـي کېـدلو دغـه حرکـت د اميـر عبـدالرحمن پـه واکمنـۍ کـې پـوره محسـوس و. دده پـه ۲۱ کلنـې واکمنـۍ کـې و، چـې ټـول افغانسـتان د لـومړي ځـل لپـاره د عـين قـانونو او مرکـزي حکومـت چـارواکيو لـه خـوا پـه نېـغ ډول اداره کېـده. د امنيتـي او رسـمي چـارواکيو زيـاتوالی هـم ددغـه حرکـت لـه پيـاوړتيـا سـره مرسـته کولـه. د همدغـه پاچـا پـه وخـت کـې و چـې ډېـرو سيمو تـه د ډېـرو خلکـو پـه پراخـه سـره د افغـان قومونـو عنعنـوي ګوښـه تـوب د تـل لپـاره لـه مېنځـه لاړ او د ملـي پيوسـتون او ملـي دولـت د پيـاوړي کېـدلو لپـاره لار هـواره شـوه. دغـه حرکـت بيـا د پاچـا امـان الله پـه واکمنـۍ کـې هـم پـه نظـر او هـم پـه عمـل کـې ښـه قـوت ومونـد. پـه همدغـه وخـت کـې و چـې د افغانسـتان ټـول خلـک د افغانسـتان د لـومړي ليکلـي اساسـي قـانون لـه مخـې د دموکراتيکـو حقونـو خاونـدان و پېژنـدل شـول او افغـان ټولنـه پـه دې ډول مـدني شـوه، چـې ټـول غـړي يـې سـره برابـر وګڼـل شـول. پاچـا امـان الله لـومړی افغـان و، چـې د افغـان تعريـف يـې هـم وکـړ او هغـه هـم پـه پـراخ مفهـوم سـره: "هـر کسـيکه در افغانسـتان سـکونت دارد از هـر مـذهب و فرقـه کـه باشـد و هـر کـار و صـنعت و خدمتيکـه ميکنـد، تمامـاً

افغان گفته میشوند[٢٤].

بیا نو افغان په همدغه حقوقي مفهوم سره د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې په دې مانا وپېژندل شو چې افغانان په حقونو کې په دغه ډول سره برابر دي، چې هېڅ یو پر بل باندې هېڅ ډول امتیاز نه لري. د اوسني قانون د څلورمې مادې پر اساس "د افغان کلمه د افغانستان د ملت په هر فرد اطلاق کېږي".

د همدغې حقوقي برابرتیا او داسې هم د آزادۍ له برکته و، چې افغانان په تېرې اوږدې خطرناکې ناارامۍ کې خپل وطن افغانستان ته رښتیني پاتې شول. دا ځکه چې په دوی کې دغه فکر ټینګ دی، چې یوازې د افغان نوم دی چې د قوم ولۍ، ژبې، مذهب، جنس او اجتماعي دریځ له توپیر نه پرته د وطن د ټولو خلکو استازیتوب کولی، ملي پیوستون ټینګولی او دوی په افغاني روحیې سره په ګډه دننه په افغانستان کې د عزت او حیثیت ژوند کولی شي، نو اوس ددې وخت دی چې د افغانانو مېنه (افغانستان) په تاریخ کې وپېژندله شي.

درېیم څپرکی

افغـانستـان

افغانستان دغسې هېواد دی، چې انسانان پکې له ډېرې پخوا زمانې نه اوسېدل. بیا نو دا طبیعي ده چې هم په دوی او هم په د دوی مېنه په څو څو نومونو یادېدله. د افغانستان لومړني اوسېدونکي په یقین سره معلوم نه دي او په اړه یې ډېر حدثونه وهل شوي دي. د ویدي دورې اوسېدونکي یې معلوم دي، چې هغه اریایان دي، دا هم معلومه نه ده چې دغه اریایان څه وخت په لرغوني افغانستان کې مېشته شول، خو څه وخت چې دوی د هندوکش په دواړو خواوو سیمو کې اوسېدل د اریا نوم یې د ځان لپاره غوره کړ. د کهزاد په وینا "تا زمانیکه قبایل ویدي در باختر و نقاط دو طرفه هندوکش تمرکز داشتند.... خود را به نام (اریا) یاد میکردند." په دې ډول

د کهزاد په وینا نام اریا بار اول در مورد کتله باختری استعمال شده است.[۱] ددې لپاره چې افغانستان په تاریخ کې ښه وپېژندل شي، اول به ددغو اریایانو مېنه یانې اریانه او ورپسې خراسان په لنډ ډول معرفي شي

اریانه:

کله چې اریانه وایو، لازمه ده دغه ټکي په نظر کې ونیول شي چې د اریانه حدود هېڅ وخت ټاکلي نه وو، حدود یې په واقع کې د پولې قومونو پورې اړه لرله چې که هغوی پوونده وو، حدود به یې د تغییر په حال کې و. په هغه وخت کې د اریانه ډېر اوسېدونکي پوونده او لړ. مېشته وو. په واقع کې په هغه وخت کې پوونده توب د ژوند عام طرز و او د یوه قوم نوم د هغه تر مېنې نه زیات عام و. داسې هم ډېر شوي دي، چې یو قو د بل قوم په فشار یا د طبیعي عاملونو له امله خپله مېنه پرېښووله او په بلې مېنې کې به یې واړول او هغه به بیا د دوی په نامه یاده شوه.

بله دا چې اریانه له دغسې سیمو نه جوړه وه، چې هره یوه یې د یوه هېواد په شان وه. دغه واقعیت په اوستایي دوره کې پوره څرګند و. د زرتشت په قول د نیکي خدای اهورا مزدا شپاړس هېوادونه یا ملکونه (Lands) خلق کړل، چې اریانه وایجو (Airyana Vaego) یې تر ټولو

ښکلی هېواد و او نور يې دا دي: سغدهاس (Sughdhas)، مورو (Mouro)، بخدي (Bakhdhi)، نيسايا (Nisaya)، هاريو (Haroyo)، وای کي ريتها (Vaekerata) اوروا (Urva)، خننتها (Khnenta)، هاراوارته (Harahvarta)، وارينا (Varena)، هايتومنټ (Haetoment)، راغه (Ragha)، کخرا (Kakhra) او اوه سينونه [هيپتاهندو (Heptahindu) او هغه ملک چې د رنګا سرچينې ته نزدې پروت دی او هلته دغسې خلک اوسېږي، چې مشران نه لري. مهمه دا ده، چې دغه هېوادونه سره بېل وو او اهورامزدا هغه ددې لپاره خلق کړل، چې ښکلې اريانه وايجو د دوی له شر نه په امان وي. اريانه وايجو د وان ګوهي ديتيا (Vnguhi Daitya) څنګ ته هېواد ښوول شوی دی[۲]. څنګه چې ددغه هېواد موقعيت هم ناڅرګند دی، د اريانه وايجو موقعيت هم نامعلوم دی او تاريخپوهان په دې اړه سره اختلاف لري. غبار اريانه وايجو د آمو او سر دريا يا جيحون او سيحون ترمنځ هېواد ښيي[۳]. کهزاد هم وايي، چې "... ميتوان اين قطعه زمين را در جوار سرچشمه رود اکسوس (امو دريا) يا بين مجراى علياى اکسوس و ايکرارت يا امو دريا و سردريا در حوضه فرغانه قرار دارد[۴]." خو نامتو انسان پېژندونکی ګوردن چايلډ وايي، چې د هلمند له موندنو څخه ښکاري، چې سيستان به اريانه وايجو وي[۵].

البته د بخدي يا باختر هېواد، چې يونانيانو په بکټريا (Bactria) ياد کړ، په ختيځ کې يو مهم هېواد و. مرکز يې بلخ يا زر اسپه و، چې يونانيانو په بکټرا (Bactra) او وروسته عربانو د ام البلاد يا د ښارونو مور په نامه ياد کړ. د فرای په وينا "داسې ښکاري چې بلخ په ټول ختيځ کې تر ټولو لوی ښار وي"[۹]. بلخ په اوستا کې "د لوړو بېرغونو درلودونکی ښکلی بخدي" په نامه هم ياد شوی دی. بلخ د آريايي پاچايانو لومړنی مرکز هم ښوول شوی دی[۷]، خو د آريانه حدود، لکه چې دمخه وويل شول، د تغيير په حال کې و او ولايتونه يې د سياسي وضعې له امله لږ و ډېر کېدل. د يونان جغرافيه پوه او ساينس پوه بطليموس د ليکنې له مخې د آريانه ولايتونه دده په وخت کې يانې په دويمې عيسوي پېړۍ کې دا وو. مارجيانه (د مرغاب حوضه)، بکټريانه (بلخ او بدخشان)، اريا (هرات)، پاراپاميزوس (هزاره جات او کابل تر اباسين پورې)، درانجيانه (سيستان او کندهار، اراکوزيه (غزني او د کسي غرونه تر اباسين پورې)، او جدروزيه يا ګدروزيه (کچ او مکران يا بلوچستان[۸]). د توجه وړ ده، چې دغه ولايتونه د اوستايي دورې له شپاړسو هېوادونو نه لږ دي او پر هغه برسېره په څو برخو کې ورسره توپير لري. دا هم معلومه نه ده، چې په آريانه کې به دغسې سياسي نظام يا حکومت حاکم و، چې حکم به يې په ټولو ولايتونو

چلېده ځينې ولايتونه يې لا دغومره مهم وو، چې په خپل قوت امپراتوري شوي وو. درنجيانه يا سيستان او کندهار ولايت يې يو غټ مثال دی، چې د ساکا د واکمنۍ په وخت کې په امپراتورۍ بدل شو او ګوندوفارس يې، لکه چې دمخه ويل شوي دي، نامتو واکمن و. د غبار په وينا "اين پادشاه بر تمام حصه های جنوبي اريانه و در شرق تا سند و پنجاب حکمران و مرکزش در حوضه ارغنداب بود و بر حکومت يونان و باختری در کابل هم خاتمه داده است.(۹)"

اريانه په اصل کې يوه جغرافيوي اصطلاح وه، نه سياسي. دا هم معلومه نه ده چې دغه نوم څه وخت او د چا له خوا د اريايانو پر مېنې ايښوول شوی دی. دغومره ويل کېدلی شي چې اول اريا د خلکو او وروسته اريانه د مېنې په مانا رواج شوې وي. لکه چې دمخه وويل شول، اريايان هغه وخت چې د هندوکش په دواړو خواوو سيمو کې مېشته شول، ځانونه يې د نجيب په مانا اريا وبلل. په دې ډول اريا د ويدي دورې نوم کېږي او دوی به ځکه دغه نوم غوره کړی وي، چې ځانونه له تور پوټکو د رای ويديانو (Drividians) څخه جلا وښيي چې د شمالي هند په موهنجه دارو او هراپا کې يې مدني او ښاري ژوند درلود او چې اريايانو لاندې کړل، د داسيو په سپک نامه يې ياد کړل. دغه پېښه په واقع کې په منځنۍ اسيا او

شمالي هند کې په مېشتو خلکو باندې د پوونده خلکو د غلبې د حرکت لومړنۍ معلومه غځه پېښه وه، چې پېړۍ پېړۍ يې دوام وکړ او د نړۍ دغې پراخې سيمې تاريخ ته يې خاصه ځانګړتيا ورکړه. دا هم په يقين سره معلومه نه ده، چې اريانه يا اريانه وايجو په کومې پېړۍ کې د اريايانو د مېنې نوم شوی و. کهزاد يې "به اساس سرود ويدی (اريانم ويجو) سرزمين اوليه اريايي" ګڼي[۱۰]، خو ما نه اريانه او نه اريانه وايجو يا اريانم ويجو نوم د ويدا د مذهبي سندرو په هغه کتاب کې وموند، چې رالف ګرفت انګرېزي کړی او کهزاد د هغه پر بنسټ دغه ليکنه کړې ده.

لکه چې دمخه ويل شوي، اريانه وايجو د اوستايي دورې نوم وي، چې د هغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې يو هېواد وي چې دمخه يې يادونه شوې. کهزاد هم څه وخت چې وايي چې د لرغوني يونان ليکوال "ايراتوستينز (Erotosthenes) بار اول نام قديم مملکت ما (اريانه) را در حوالی وسط قرن سوم ق م ذکر کرده"[۱۱] ددغه حکم تاييد کوي.

اريانه، اريانه وايجو او اريا ورته درې واړه د اريايانو يا په دقيق ډول د لرغوني افغانستان د لومړنيو معلومو اوسېدونکيو د هېواد په مانا دي. داسې ښکاري چې اريانم وايجو او اريا ورته د دوی د هېواد لومړنۍ نومونه وو، چې

وروسته (څومره وروسته معلومه نه ده) اريانه شو، په دې ډول چې د "وايجو" او "ورته" وروستاړی چې د ورشو يا ځای په مانا دی، ورو ورو ترک شول او اريانه يې ځای ونيو. دغه تغيير به هغه وخت پېښ شوی وي، چې په اصل کې پوونده اريايان مېشته شول. بله دا چې د "ورته" وروستاړی د ورشو په مانا دی، چې اوس هم په پښتو کې ويل کېږي. د کهزاد په وينا "ورته" يا "ورشه" تا امروز در پشتو به صورت (ورشو) بمعنی (چراگاه) باقيمانده) (ويجه) هم عيناً شکل، تلفظ و معنی خود را محافظه کرده است و در ميان پشتو زبانان وادی ارغنداب قندهار بمعنی (جای)، (مسکن) استعمال ميشود. (۱۲)" اريانا به په اصل کې اريانه وه، چې د وښيانه په شان د پښتو نوم کېږي د اريايانو د هېواد په مانا. په اريانه وايجو کې هسې چې په تېرو پاڼو کې يې بيان شوی دی، د ساکا ډېرې ځانګې آبادې وې چې ژبه يې ساکي يا پښتو وه، يا دا چې لکه چې دمخه ويل شوي پښتو او اوستايي ژبې سره خوېندې وې. په هر حال، دغه اتمولوجي هم ددې تاييد کوي چې د اريانه اوسېدونکي، يا ډېر اوسېدونکي يې ساکا يانې پښانه يا د هغوورونه وو.

د اريانه حدود هم له دغه حکم سره جوړ راځي، چې ډېر لرغوني نه دي. دغه حدود د لومړي ځل لپاره د لرغوني يونان ايراتوستينز د مخزيږدې دريمې پېړۍ په

نیمايي کې ثبت کړي ،چې هغه په دغه اړه معلومات له یونانیانو نه او یونانیانو هغه له ځايي خلکو نه ترلاسه کړي وو او نورو بیا د ایراتوستینز د لیکنې پر بنسټ لیکنې کړي دي. سترابو له همدغې ډلې یونانیانو نه و، چې د اریانه حدود یې په دې ډول ښوولي. (سترابو له میلاد نه شپېته کاله دمخه تر نولس میلاد پورې ژوند کړی دی.) د سترابو په وینا د اریانه حدود په ختیځ کې اباسین او په جنوب کې د هند سمندر و. لویدیځ حد یې په یوه ځای کې دغسې یوه فرضي کرښه ښوولې، چې له کسپین نه تر کارمانیا (کرمان Carmania) پورې غزېدلې او په بل ځای کې یې دغسې لیکه ښوولې، چې پارتیان (Parthiene) له میدیا (Media) څخه او کرمان له پارای تکین (Paraetakene) او پارس څخه جلا کوي او شمال ته یې د پاراپامیزاد غرونه ښوول شوي دي، چې دوام یې د شمالي هند پوله جوړوي[۱۳]. دغه حدود برسېره پر دې، چې غېر دقیق او په لویدیځه خوا کې ناڅرګند دي، بخدي او سغدیانه پکې نه دي ښودل شوي. پروفیسر ولسن دغه نیمګړتیا سمه کړې او د اپولو ډورس (Apollodorus) له قول نه یې لیکلي چې اریانه د پارس او ماد ځینې برخې او په شمال کې بخدي او سغدیانه هم په غېږ کې نیسي، په داسې حال کې چې بخدي د هغې اصلي برخه جوړوي[۱۴].

ښايي دا په نظر کې ونيوله شي، چې ددغه حدود دننه دغومره پراخې سيمې پرتې دي، چې يو کورنۍ يا يو حکومت اداره کولی نه شو، نو دا يو جغرافيوي او ژبنی واحد کېږي، نه سياسي واحد. که سياسي واحد وای، يو ځانګړی نظام به يې لرلای، هم به يې جوړښت معلوم وای او هم به يې اوسېدونکيو د باندني يرغل په برابر کې ګډ غبرګون ښودلای، خو واقعيت غسې نه و. د بېلګې په ډول په سلوکېدي دوره کې د هند د موريا دولت مؤسس چندراګوپتا موريا تر پاراپاميزاد (هندوکش) پورې د اريانه ختيځه برخه د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې له ګډ مقاومت سره مخ شي. په سرچپه ډول د سيستان ساکي کورنۍ د ګوندو فارس په واکمنې کې شمالي هند د خپلې امپراتورۍ برخه وګرځوله، بې له دې چې دغه برى يې د نورو سيمو په مرسته ترلاسه کړی وي. په يونان-باختري دوره کې پاچا ميناندر شمالي هند لاندې کړ او خپله واکمني يې پرې جاري کړه. په دغه حال کې اريانه بايد د اريايانو ژوند سيمه وګڼله شي، نه د يوه واحد حکومت تر لاس لاندې سيمه. اريانه شايد د هغو ياد شويو شپاړس هېوادونو عمومي نوم هم و، په دې ډول چې هر ځانګړی هېواد يې د خپلو اجتماعي مقاولو له مخې د نفوذمنو قومي مشرانو په مشوره د واکمنې کورنۍ د لويانو له خوا په خپلواک ډول اداره کېده. دا هم د

یادولو وړ ده، چې په پور ته یاد شوي حدود کې دننه سیمه د خپلو اوسېدونکیو له خوا اریانه یادېده او په هغې کې دننه دغسې سیمې وې چې په هرې یوې کې د آریه ریښه لیدل کېده، لکه هرویو، هراوي تي، ارياکا، ارياسپ، اريوس او ارتاکانا[۱۵].

د یادولو وړ ده چې هغه اریایان، چې په ماد یا پارس یا هند کې مېشته شول خپله مېنه یا مېنې یې د اریانه په نامه نه کړې، یوازې هندي اریایانو د اریانه اریایانو په پیروي د همالیې سهیل ته خپله نوې مېنه د خپل واکمن بهاراته (Bharata) په نامه بهاراته ورشه (Bharata Varsha) ونوموله[۱۶]. په شاهنامه کې چې د ایران نوم په وار وار یاد شوی دی، له هغه نه مطلب اریانه دی. د ایران نوم له اریانم (Aryanam) یانې د اریایانو له هېواد نه راوتلی دی[۱۷]. دا وروسته په شلمې پېړۍ کې و، چې ایران په رسمي ډول د پارس د هېواد نوم شو. دا هم د یادولو وړ ده، چې دهغو شپاړسو هېوادونو په ډله کې چې په اوستایي دورو کې یاد شوي دي او دمخه یې یادونه شوې ده، پارس د هېواد په توګه نه دی یاد شوی. له همدې امله به و، چې هخامنشي واکمنو د اریانه له یادولو نه ډډه کوله او شاید هغه یې یو بل هېواد باله، لکه وروسته چې ساسانیانو د پارتیا نوم په خراسان سره عوض او عام کړ.

خـراسان:

د خراسـان پـه اړه د لانـدې ټکـو پـه پـام کـې نيـول ضـروري دي. لـومړی دا چـې دغـه نـوم د پـاړس د کـوم ساساني واکمـن لـه خوا ايښودل شوی، لکـه چې دمخـه ويـل شـوي د ساسـانيانو اصـلي مؤسـس اردشـير و، چې پـه ۲۲۶م کـې يـې ځـان وروسـته لـه هغـه پاچـا اعـلام کـړ، چې د پارتيـانو لښـکرو تـه يـې پـه دريـيم ځـل جګـړه کـې پـه سوسـيانه کـې مـاتې ورکـړه او د هغـو پلازمېنـه ستيسـيفون (Ctesiphon) يـې ونيـوه. پاړسـيان لـه اول نـه د پارتيـانو مخـالف وو، پارتيـان پـه اصـل کـې د داهـي (Dahi) قـوم د پـارني يـا اپرنـي (Aparni) څـانګې خلـک وو، چې د سـاکا مسـاګيتا قـوم تـه منسـوب وو، چـې پـه دهسـتان کـې د پوونـده وو پـه شـان اوسـېدل او پاړسـيانو د هغـو واکمنـي بېګانه ګڼله. که څه هم هغوی څه کم پينځه پيړۍ واکمني وکـړه او د پاړسـيانو ژبـه يـې هـم زده کـړې وه. د دوی تـرمنځ د بېګانـه تـوب بـل غټ ټکی ديني عقيـده وه. ساکا پـه لمـر معتقـد وو او پارسيان زرتشـتي وو. دا هـم معلومـه نـه ده، چـې دوی بـه د ساسـانيانو د لاس بـري پـه وخـت کـې زرتشـتي شـوي وي. شـايد نـه وي شـوي، ځکـه لکـه چې زر بـه وليـدل شي د سيسـتان سـاکا د عربـو د يرغـل پـه وخـت کـې نـه زرتشـتي او نـه بـودايي وو. دوی پـه ځانلـه محلـي خدای زون (Zun) معتقد وو.

بل غټ ټکی د خراسان نوم دی د لمر خاته ملک په مانا، ځکه چې خراسان د ساسانیانو د هېواد یانې پارس په ختیځه کې پروت دی. داسې ښکاري، چې ساسانیانو پارتیه ددې لپاره خراسان ونوموله، چې د ساکا هویت له منځه یوسي، ځکه چې خراسان جغرافیوي مفهوم لري چې نسبت یې د هغه اوسېدونکیو ته نه کېږي. زموږ په عصر کې هم اروپایان لویدیځه اسیا د منځنۍ ختیځ او ختیځه اسیا د لیرې ختیځ په نومونو یادوي، خو نه دغه نومونه او نه خراسان د خپلو اوسېدونکیو معرف کېدلی شي. دا په دغسې حال کې چې پارتیه د ساکا د خلکو هېواد پېژندل شوی و او پارسیانو ورته اشکانیان ویل.

د خراسان په اړه بل غټ ټکی دا دی، چې هغه د ساسانیانو تر لاس لاندې هېواد و، نه خپلواک هېواد. بل دا چې خراسان ورو ورو پراخ شوی او د پېړیو په بهیر کې یې نور ملکونه په غېږ کې نیولي دي. د ساسانیانو په وخت کې د پارتیه پلازمېنه ستیسیفن (Ctesiphon) هم ترک شو او پرځای یې د خراسان والي یا مرزبان زیاتره وخت نیشاپور خپل مرکز غوره کاوه او د عربو د یرغل په وخت کې د خراسان مرکز د مرو ښار و، چې هغه په ټول ختیځ کې د عربو په غټ مرکز بدل شو. خراسان په واقع کې د خپل مفهوم له مخې هغو سیمو ته ویل کېده، چې د پارس په ختیځ کې واقع وو، که څه هم د هغه تر لاس

لاندې به نه و. په دې اړه ښه مثال د ساساني اخري پاچا درېيم یزدګرد دی، چې ۶۴۰ کې په نهاوند کې له عربي پوځ نه له خپلې ماتې نه وروسته له خپلو ډېرو غیر نظامي درباریانو سره سیستان ته ورسېد، خو "په سیستان کې د مرستې لپاره د هغه غوښتنې وانه ورېدل شوې... داسې ښکاري چې ځایي واکمنو [زنبیلانو] غوره ګڼله چې له یرغل کوونکیو سره په خپله سوله وکړي، نه دا چې دغسې پاچا ته خپل تابعیت وښیي چې د ناکامۍ لست يې اوږد و." بیا نو هغه "... له سیستان نه د خراسان په لور روان شو[۱۸]." سیستان له خراسان نه بېل هېواد و او هغه لکه چې دمخه ویل شوي دي، د ځایي واکمنو له خوا چې په اصل کې ساکا وو او د زنبیلانو په نامه یادېدل، په خپلواک ډول اداره کېده. یزدګرد بیا له سیستان نه د خراسان مرکز مرو ته لاړ، خو هلته په ۶۵۱ کې د هغه د مرزبان (والي) ماهوی په دسیسه د خسرو نومي ژرنده ګړي په لاس ووژل شو او د هغه په مرګ سره ساساني پاچايي ختمه شوه[۱۹].

د خراسان حدود حتی د ساسانیانو په وخت کې هم ناڅرګند وو، دغومره څرګند ده چې پارتیه او مرو د خراسان په نامه یادېدله او د مرو رغیانه یا واحه (Oasis) د ساسانیانو نظامي مرکز و. مرو په زړه پارسو کې د مارګو (Margu) په نامه یادېده، خو "د نیشاپور، هرات او بلخ

درې لوی ښارونه د مرو تر لاس لاندې نه و. دوه وروستي يې زياتره وخت د يفتليانو تر لاس لاندې او په دې ډول حتى د ايرانشهر له واکمنۍ نه دباندې و[۲۰] کله کله د ساسانيانو واکمني په بلخ باندې چلېده، خو د عربانو د يرغلونو په وخت کې هلته لا هم کوشاني-باختري ژبه ليکل کېده. په همدغه وخت کې و، چې فارسي په بلخ کې ننوتله. دا چې هرات د کوم مرزبان له خوا اداره کېده، يقيني نه ده او د خرداد بهه روايت چې ټول خراسان د ساسانيانو په دوره کې د يوه اسپاهبد يا سپاهبد (Spahbad) له خوا اداره کېده او هغه څلور مرزبانان تر لاس لاندې لرل، په کومې بلې منبع کې ويل شوي نه دي. په عمومي ډول معلومه نه ده، چې د عربانو د راتګ په وخت کې څومره سيمې د ساسانيانو او څومره د محلي واکمنو او په خاص ډول د يفتليانو په لاس وې[۲۱] د ايراني مطالعو متخصص پورتنۍ وينا د مير غلام محمد غبار دغه وينا له اعتبار نه غورزوي، چې وايي "... کلمه خراسان و خراسانيان دوره اسلامى از قرون اوليه هجري تا اين اواخر در جاى اسم اريانا و اريانای قديم و افغانستان و افغان امروز مستعمل و در السنه و اثار مذکور و مسطور بوده است[۲۲].

عربان د مرو له لاندې کولو نه وروسته هلته له ځايي خلکو نه ډېر او ورسره ګډ شول او له دغه ځای نه يې د

بخارا، سمرقند یا پخوانۍ سغدیانې د لاندې کولو په مقصد یرغلونه کول او له هر یرغل نه وروسته به بېرته مرو ته تلل او دغه کار ډېر کلونه ونیول دا په ۷۳۷م کې یانې د خراسان د نامه له لومړۍ یادونې نه څه کم پېنځه پېړۍ او د حضرت محمد (ص) له وفات نه یوه پېړۍ وروسته و، چې والي اسد بن عبدالله د سمرقند پاچا غورک له مړینې نه وروسته خپله پلازمېنه له مرو نه بلخ ته نقل کړه [۲۳] سره له دې هم عربانو د نن ورځې ټول افغانستان لاندې کولی ونه شو دوی لا دمخه د اوومې پېړۍ په اخر کې په سیستان کې د زنبیل پاچا له لاسه سخته ماتې خوړلې وه. په ۶۹۸ کې په یوې نښتې کې د قومندان عبیدالله له شل زریز پوځ نه یوازې پېنځه زره سر تېرې بست ته ژوندي په شا شول د عراق او ختیځ والي حجاج بن یوسف خلیفه عبدالملک ته په دې اړه خبر ورکړ، چې د امیر المومنین پوځ په سیستان کې له مصیبت سره مخ شو او یوازې یو څو په تښتېدلو بریالی شوی دی. دښمن د مسلمانانو په برابر کې په دغه بري سره زړور شوی او په ملکو کې یې ننوتلي او ټول جنګي حصارونه او قصرونه یې نیولي دي [۲۴].

دغه پېښه دغومره مهمه ثابته شوه، چې د مؤلف کنیدي په نظر په سهیلي افغانستان کې د مسلمانانو د پوځ ناکامي په ایران کې فتوحاتو ته د پای ټکی

کښېښود [۲۵] له ایران نه مطلب دلته اریانه او په مشخص ډول سیستان دی سره له دې هم عربي قومندانانو له بلخ نه یو وخت بل وخت یرغلونه کول په دغه وخت کې ډېرې سیمې خپلواکې یا نیمه خپلواکې وې، لکه هریوا، تخار، سیستان، زابل او غور عربانو په دغه وخت کې له امو نه پور ته سیمې د ماوراوالنهر په نامه یادولې، خو دا د ځایي کورنیو د واکمنۍ او په خاص ډ،ل د سفاریانو او غزنویانو په وخت کې و، چې په ټول خراسان یا د خراسان په ډېرو برخو کې یوه کورنۍ د واکمنې کورنۍ په شان هسکه شوه او لوړ واکمن یې د عباسي خلیفه ګانو له خوا په رسمي ډول د خراسان والي و پېژندل شول، خو د طاهریانو، صفاریانو، سامانیانو، سلجوقیانو، غزنویانو او غوریانو د حاکمیت سیمې سره ډېرې متفاوتې وې او مرو د پخوا په شان اصلي خراسان ګڼل کېده، لکه چې غبار د ګردېزي له قول نه لیکي، چې ... چون امیر محمود [غزنوي] رحمت الله از فتح مرو فارغ شد و امیر خراسان شد و به بلخ آمد [۲۶] بله دا چې دغه لوړې واکمنې کورنۍ هغومره، چې په خپلو نومونو یادېدلې، د خراسان په نامه نه یادېدلې دا هم د یادولو وړ ده، چې هېڅ مؤلف او په واقع کې هېڅ منبع د خراسان حد او حدود ثبت کړي نه دي دا به له دې امله و، چې د خراسان حدود تل په تغییر کې وو او وروستۍ واکمنې کورنۍ تر یخوانیو نه لا

ډېرې د هغو د مؤسسانو په نومونو يادې شوي ، نه د خراسان په نامه لکه تيموري ، بابري ، شيباني او صفوي غبار په خپل کتابګوټي کې د خراسان نوم د ليکوالو او شاعرانو له قول نه ډېر ياد کړی ، بې له دې چې هغه يې په يوه ټاکلي هېواد کې سياسي واحد ښوولی وي د خراسان نوم هغومره چې شاعرانو او د ژبې مينانو ياد کړی ، واکمنو او نظاميانو نه دی ياد کړی. هغه لا غبار او نورو ته دغومره په زړه پورې نوم دی ، چې دوی په دې اړه چوپ دي چې اريانه کله ترک شوه او خراسان څه وخت د هغې پوره ځای ونيوه. په هر حال ، خراسان اوس بېر ته د هغه لومړنی سيمې يوې وړې برخې طوس او نيشاپور ته ويل کېږي ، چې د ايران يو ولايت دی.

افغانستان:

افغانستان له افغان او ستان نه جوړ ترکيبي نوم دی ، په مانا د افغان هېواد ، لکه چې دمخه ويل شوي افغان هم يو ترکيبي نوم دی ، چې له ابګان او اسواکانه يې تحول کړی دی. افغان په پهلوي يا منځنۍ پارسو کې د ابګان او په سانسکرت کې د اسواکا يا اسوه غانه په نامه د پښتنو ليارہ په کار شوی. په داسې حال کې چې پښتنو ځانونه پښتانه يا پختانه بلل او خپل هېواد يې د پښتونخوا په

ځان لپاره ومنه. ددغه تحول تر څنګه يوه بله پروسه هم روانه وه او هغه دا چې د افغانستان اوسېدونکي د مذهب، قوم، ژبې، جنس او اجتماعي دريځ له توپير نه پرته د افغان په نامه ياد شول، په داسې حال کې چې هر يوه خپل قومي هويت هم وساته. اساسي دا ده، چې په دغه تحول سره ملي هويت، قومي هويت عوض نه کړ او ملي هويت د ټولو قومونو له پاسه دغسې يو چتر شو، چې د افغانستان ټول قومونه او ټول وګړي به د هغه په سوري کې سره ګډ ژوند کوي. د پېژندګلوۍ دغه تحول د افغانستان په ټولو اساسي قانونو کې هم ثبت شو او افغانان د قانون او خلکو په نظر سره برابر وګڼل شول او په دې ډول د مدني ټولنې د واقعي کېدلو لپاره بنسټ کېښېښودل شو.

دا چې د افغانستان نوم د لومړي ځل لپاره چا او څه وخت کارولی دی، معلومه نه ده. سيفي هروي شايد لومړنی مؤلف وي، چې په خپل اثر (تاريخنامه هرات) کې يې ۳۴ کرته د هېواد په مفهوم ياد کړی دی. دا چې افغانستان د هرات د يوه ليکوال يانې سيفي په قلم دغومره ډېر ياد شوی دی، مانا يې دا کېږي چې دغه نوم له پخوا نه موجود او دده په وخت کې عام و. سيفي خپل دغه اثر د ۱۳۲۱ او ۱۳۲۹ کلونو په مېنځ کې تکميل کړی دی. دا د مغولي ايل خانيانو د واکمنۍ (۱۲۵۶-

۱۳۵۳ وخت و او په هرات کې ملک غياث الدين حاکم و، چې د کرت په نامه کورنۍ يې په کال ۱۲۴۵ کې واکمنۍ ته رسېدلې وه. سيفي، چې په اصل کې د غور او په هرات کې پيدا شوی و، په دې مامور شو چې د هرات تاريخ د مغولو له تاړاکونو نه وروسته وليکي. ددغه مقصد لپاره د ملک غياث الدين په دستور رسمي پاڼې او سندونه ور ته ورکړل شوي وو[27] دا چې دا يو ډېر مهم اثر دی له دې امله دي چې هم يې سرچينې لومړنۍ دي او هم يې ليکونکی عالم و.

سيفي د ديارلسمې پېړۍ په سر کې ياني د چنګېز خان د تاړاکونو په وخت کې د افغانستان نوم يادوي او وايي، چې: از حدود خراسان و نواحی جبال ترکستان و شبورغان تا افغانستان قرب پنجاه هزار مرد از پياده و سوار بهرات امدند[28].

مؤلف زمچي اسفزاري هم افغانستان د يوه بېل هېواد په ډول يادوي او وايي، چې محمد خدابنده الجايتو (۱۳۰۴-۱۳۱۷) امر وکړ، چې: کشور هرات با ولايات آن از دريای آمو تا شرقی ترين نقطه افغانستان به وی [غياث الدين] داده شود[29]. داسې ښکاري چې د سيفي او اسفزاري دغه افغانستان جلا او خپلواک هېوداد و او د ځايي واکمنو له خوا اداره کېده. د سيفي له اثر نه دا هم څرګندېده، چې دغه ځايي واکمنان په ټينګو او لوړو

حصارونو کې اوسېدل او د ساجي په نامه حصار يې دغومره لوی و، چې در انجا هزار مرد افغان جلد مبارز متوطن است و از عهد يزد جرد تا امروز هيچ بادشاه و ملک و حاکم را گردن ننهاده اند [۳۰] په نورو حصارونو کې ان تر دوه زره سواره سر تېري هم ځای پر ځای وو سيفي د افغان دغه محلي واکمنان د واليانو په نامه يادوي، لکه سندان د سندان ولايت والي، د مستنګ [ننني کويټه؟] واکمن تر ټولو مهم و داسې هم جمال الدين محمد سام افغان د غور ولايت والي دغومره مهم واکمن تېر شوی و، چې سيفي د سام نامه تر عنوان لاندې يوه مثنوي هم ويلې وه.

د افغانستان دغه محلي واکمنان، چې د چنګېز خان له تاړاکونو نه وروسته هم خپلواک وو، په ځوارلسمې پېړۍ کې د کرتانو په وخت کې تابع وګرځول شول او سيفي دغه پېښې په څو فصلونو کې بيان کړي دي له دغو محلي واکمنو نه ميران شاه دغومره مهم و، چې د سيفي په ژبه هژده سال ميران شاه در افغانستان و حدود هندوستان لشکر کشی کرده بود، چند قلاع و حصون را بدست آورده بود و بمردی و مردانگی و غايت شوکت در روز نبرد با دويست مرد نامدار مقابله کردي ميران شاه د جنګ په ميدان کې لاندې شوی نه و، هغه وروسته له هغه له مېنځه يووړل شو چې د مقابل لوري په موافقه او وعده له جنګ

نه لاس اخیستی او په خپل پوځ سره دننه په یوې کلا کې ځای پر ځای و او هلته نابېره پرې حمله وشوه. بیا نو د سیفي په ژبه "ملک اسلام شمس الحق والدین از آن فتح مبتهج گشت و بدان واسطه که دایم از جانب میران شاه متردد بودی و گفتي که در این حدود مردی معتبر تر و دلاور تر از میران شاه نیست"[۳۰ الف] خو سیفي نه د میران شاه ولایت او نه د افغانستان هېواد مشخص کړی دی.

افغانستان یې د ختیځ په لور د اباسین تر حده پورې هېواد بښوولی، چې هغه د کسي یا سلیمان غرونو سمسورې درې کېږي، چې له کندهار، قلات او غزني نه د ختیځ په لور تر اباسین پورې غزېدلی او پېښور او کویټه یا مستنګ یې مهم ښارګوټي وو. دا هغه سیمه یا هېواد دی، چې لر او بر د هېرودوت له پکتیک، ګندهارا او د پښتنو له پښتونخوا او روه سره مطابقت لري او پښتانه پکې له پخوا زمانې نه اباد شوي او کوچیان یې پکې تراوسه هم کوچي توب کوي. په همدغه وخت کې و، چې د دوی دغه هېواد د نورو له خوا د جبال الافغانیه او حد افغانستان په نامه هم یاد شوی دی[۳۱]. پښتانه دلته پخوا هم اوسېدل، خو د چنګېز خان په تاړاکونو سره د نورو او هوارو سیمو ډېرو پښتنو هم دغې سیمې ته مخه وکړه. په وروستیو مهالونو که له دوی نه ډېر بېر ته د لویدیځ په لور وکوچېدل او په کندهار، فراه او هرات کې مېشته شول او

دولتونه يې جوړ کړل.

مهمه دا ده، چې د سيفي افغانستان وروسته د نورو په ليکنو کې هم لږ و ډېر په هماغه حدود کې ياد شوی دی. په پينځلسمې پېړۍ کې افغانستان د امير تيمور په ملفوظاتو کې هم لږ و ډېر په هماغه حدود کې ياد شوی دی او افغانستان له خراسان، سيستان او کندهار نه بېل ښوول شوی، خو دغه اثر د هارورډ پوهنتون تاريخپوه جوسف فليچر په وينا جعلي دی. لکه چې دمخه يې يادونه شوې زمچي اسفزاري په شپاړسمې پېړۍ کې افغانستان په همدغه حدود کې ښوولی دی. بابر شاه هم په خپل بابرنامه کې کله چې کابل يادوي، افغانستان د هغه په جنوب کې ښيي او ختيځ حد يې تر پېښور پورې رسوي، خو له هغه نه وروسته د اسفزاري نه غېر د افغانستان نوم په نظر نه راځي. دليل يې شايد دا وي، چې د بابري يا د هند د مغولي امپراتورۍ (۱۵۲۶-۱۸۵۸) په هسکېدلو سره د هغه وخت افغانستان په هند کې ونيول شو او له ياده وايستل شو، په تېره هغه وخت چې بايزيد انصاري (۱۵۲۵_۱۵۸۱) د پير روښان په نامه د مغولو د لاس بري په برابر کې يوه ټينګه او اوږده مبارزه پيل کړه او زامنو او لمسيانو يې په پوره قوت ور ته دوام ورکړ. د روښان کورنۍ هغومره، چې د خپلواکۍ په لار کې قرباني ورکړې، شايد په نړۍ کې بلې کورنۍ هغومره

قربانۍ نه وي ورکړې ورپسې ایمل خان مومند، خوشال خټک هم د هغو په شان یوسفزي، مومند، اپریدي او نور قومونه د مغولو په برابر کې جګ کړل دوی ټولو د خپلواکۍ دغه غورځنګ د نیمې پېړۍ په بهیر کې نه یوازې ژوندی وساته، بلکې پرمخ یې هم بوته چې د هغو له امله مغولي امپراتور اورنګزېب ځان مجبور ولید پښتني قومونو ته داخلي واکمني ومني او په خاص ډول د خیبر قومونو ته ډول ډول امتیازونه ومني او په هغو سره دغه غورځنګ بې اثر او ناکام کړي، خو دغه غورځنګ له سیاسي ناکامۍ سره اساسي پایلې لري، چې غټه پایله یې په رسمي ډول پښتني قومونو ته د داخلي خپلواکۍ منل او په پښتنو کې د خپلواکۍ د شعور قوي کېدل و [۳۲]

په دغې دورې کې که د افغانستان نوم نه دی یاد شوی، یا لږ یاد شوی د هغه پرعکس د افغان نوم چې د افغانستان زړی جوړوي، ډېر یاد شوی دی په عین حال کې د پښتون نوم له قومي سطحې نه د قومونو یا ملي سطحې ته هسک شوی او عام شوی، خو په عمومي ډول دغه دوره د افغانانو لپاره د انحطاط دوره وه په دغې اوږدې مودې کې نه یوازې د افغانستان نوم شاته غورزول شوی، د پښتونخوا او روه نومونه هم لږ یادېدل دا به ځکه دغسې و، چې د ختیځ او لویدیځ ټول پښتني قومونه له خپلو نورو وطنوالو سره د باندنیو تر لاس لاندې وو دغه

وضع د شپاړسمې پېړۍ په سر کې د مغولي ، صفوي او شيباني امپراتوريو په هسکېدلو سره پيدا شوې وه په دې ډول ، چې له اباسين نه تر مقر پورې سيمې د مغولي صوبه دارانو واليانو ، کندهار ، فراه ، سيستان او هرات د صفوي بېګلربيګي ګانو واليانو او له هندوکش نه پورته سيمې د محلي واکمنو يا شيباني ازبکانو تر حاکميت لاندې شوې وې

په دغې دورې کې چې له يوې پېړۍ نه ډېره اوږده وه ، افغانان او نور قومونه چې د بېرونيو تر لاس لاندې شوي وو ، په وېشل شوي افغانستان کې له ګډ سياسي ژوند کولو نه هم محروم شوي وو په دغه حال سره له دوی نه په واقع کې مظلوم ، بېواکه ، نيمګړي ، بې ارزښته او تابع انسانان جوړ شوي وو چا چې دغه ډېر ښکته انساني حال ختم کړ ، هغه ميرويس هوتک و چې په خپل پاخه تدبير او ټينګ عزم يې د کندهار ، فراه ، پښين او کوټې خلک پوره خپلواک کړل ستر ميرويس دغه ستر بری د قومي جرګې له لارې تر سره کړ ، په دې ډول چې د هغه په خورا اغېزمنې سروالۍ سره د کندهار په مانجه نومي کلي کې يو شمېر قومي او روحاني مشرانو د افغانانو ددغې انساني نيمګړتيا د رفع لپاره هلته په پټه يو تجويز ونيوه او ميرويس بيا هغه په ډراماتيک ډول عملي کړ او په کال ۱۷۰۹ کې د صفوي امپراتورۍ له ملکي او نظامي

کسانو نه ځینې د مقاومت په حال کې له منځه یوړل او نور یې له کندهار نه په وتلو مجبور کړل. له میرویس نه برسېره د مانجې د جرګې قومي او روحاني مشران دا وو: سیدال ناصر، بابو جان بابړ، بهادر خان اندړ، ملا پیر محمد میا جي، عزیز خان نورزی، یوسف خان هوتک، ګل خان بابړ، نور خان برېڅ، نور خان الکوزی، یحیی خان هوتک، حاجي نور محمد هوتک او محمد یونس کاکړ[۳۳]، خو په دغه غنډ برې سره ټول وطن خپلواک نه شو، د ټول وطن یا له امو نه تر اباسین پورې هېواد خپلواکي د کندهار د شېر سرخ جرګې نتیجه وه، چې ګډون کوونکو مشرانو یې په کال ۱۷۴۷ کې یو ډېر وړ کس احمد خان سدوزی د خپل مشر په حیث غوره کړ. ددې لپاره، چې ټول هېواد او ټول افغانان خپلواک او وطن تنظیم کړي. جرګه وال دغه قومي مشران وو: حاجي جمال خان بارکزی، محبت خان پوپل زی، موسی خان اسحق زی، نور محمد خان الیزی، نصرالله خان نورزی او "نور"[۳۴] هغسې چې میرویس هوتک چې وروسته په میرویس نیکه یاد شو، د مانجې جرګې تجویز په پوره برې سره عملي کړ، داسې هم احمد خان سدوزي، چې وروسته په احمد شاه دراني او احمد شاه بابا یاد شو، د شېر سرخ جرګې تجویز عملي کړ، اول یې له کندهار نه تر اټک پورې سیمه یانې د پښتنو لرغونی هېواد چې د

سيفي له وخت نه وروسته افغان نوميده، د مغولي صوبه دارانو له حاکميت نه وژغوره.

البته د روښانيانو، ايمل خان مومند او خوشال خټک مبارزو دمخه ددغه افغانستان خلک يوه ژغورونکي ته سترګې په لار کړي وو. احمد شاه دوی ته دغه ژغورونکی شو او هغه هم د هغو په مرسته مغولي حاکمان له افغانستان نه په اسانۍ سره وشړل. په تاريخ کې بل هيڅ فاتح له کندهار نه تر اټک پورې باندني حاکمان، هغه هم د يوې امپراتورۍ حاکمان، بې له جنګ نه يوازې په يوه لنډ نظامي سفر سره نه وو ايستلي، لکه ستر احمد شاه چې وايستل. يوازې دا هم نه و، احمد شاه او صدراعظم يې شاه وليخان په لږه موده کې شبرغان، بلخ، کندوز، بدخشان، فراه او هرات هم ترلاسه کړل او په دې ډول له آمو نه تر اباسين پورې خاورې نه د پکتيا په ګډون، يو موټی هېواد جوړ کړ او د يوه مرکزي حکومت تر اداري لاندې يې راوست. داسې هم احمد شاه وروسته د پنجاب، کشمير، سند، بلوچستان، دهلي او د فارسي خراسان په لاندې کولو سره د لرغوني افغانستان د نورو فاتحانو په شان، يوه امپراتوري جوړه کړه، چې په دراني امپراتورۍ ياده شوه. په دې ډول ستر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس، د مانجې او شېر سرخ

مؤسسان او میا روښان ، ایمل خان مومند او لوی خوشال خټک د هغه لومړني مخکښان کېږي

خو د احمد شاه د لمسیانو په واکمنۍ کې په پارس کې د قاجار کورنۍ او په پنجاب کې د رنجیت سنګهـ په واکمن کېدلو سره اول د احمد شاه امپراتوري له مېنځه لاړه او بیا د محمدزي سردارانو په واکمنۍ او جګړو کې په خپله افغانستان په عمل او واقع کې درې ټوټې شو او پېښور چې د افغان واکمنو د ژمي پلازمېنه وه ، په پای کې د رنجیت سنګهـ لاس ته ورغی یوازې دا هم نه و ، د منځنۍ اسیا په بره برخه کې د نولسمې پېړۍ په دریمې لسیزې کې د تزاري روسیې امپراتوري په مسلط کېدلو سره او تر مرکزي هند پورې د ختیځ هند کمپنۍ په لاس بر کېدلو سره په خپله افغانستان ته اساسي خطر متوجه شو وروستۍ د سوداګرۍ خو په واقع کې یوه انګرېزي کمپنۍ وه ، چې د برتانیې امپراتوري یې شاته ولاړه وه. ددغو دوو رقیبو امپراتوریو د دسیسو نتیجه په افغانستان باندې په کال ۱۸۳۸ کې په ظاهر کې ددغې کمپنۍ خو په واقع کې د انګرېزانو نظامي یرغل و، چې د یوه شړل شوي سدوزي پاچا شاه شجاع ختیځ هند کمپنۍ پرې لاس پورې کړ دا هغه وخت و ، چې د محمدزي کورنۍ مؤسس امیر دوست محمد د افغانستان د بیر ته یو موټې کولو حرکت شروع کړی و ، خو یرغلګر پوځ دلته په

دغسې مصیبت واوښت چې د امپراتوري په بلې برخې کې په دغسې مصیبت نه ولتاړ شوی هند ته د جبري بېر ته تګ په وخت کې د کابل له شپاړس نیم زره پوځ او هندي نوکرانو نه یې یوازې د ویلیم براېډن یو جراح په نیم ژواندي ځان جلال آباد ته ورسېد او نور یې په سره او ترخه ژمي کې د کابل - ګندمک د پخوانۍ لار په اوږدو کې د غازي وزیر محمد اکبر په مشرۍ د افغانانو له خوا له ژوند نه محروم شول او لږ و ډېر درې سوه تنه یې یرغمل ونیول شول د افغانانو دغه لاس برۍ د انګرېزانو د لویې او پراخې امپراتورۍ د یوې برخې په برابر کې د پښتنو او تاجکو د رښتیني ملګر توب او ټینګ مقاومت محصول و. د انګرېزانو دغه ماتې د سترې لوبې په مسابقه کې دوی ته له یوه بل اړخ نه هم یوه غټه ناکامي وه، چې له تزاري روسیې سره یې د منځنۍ اسیا د لاندې کولو په مقصد شروع کړې وه. د همدغې سترې لوبې او له یرغملو او بندي انګرېزانو سره د افغانانو د ښه چلند له امله و، چې انګرېزانو په تېره وروسته له هغه چې د ختیځ هند کمپنۍ یې حکومتي کړه، په افغانستان کې د خپلې بې سارې ماتې سره سره له امیر دوست محمد سره چې د دویم ځل لپاره په ۱۸۴۳ کې واکمن شوی و، د افغانستان په بېر ته یو موټې کولو کې د پیسو او وسلو مرستې وکړې امیر دوست چې دا وخت ډېر ملګونه لیدلي او په سیاست کې

د تجربو خاوند شوی و، د چین د متفکر، کنفیوس ددغې وینا له مخې چې "د عقل خاوند خپل هدفونه بې له تشدد نه ترلاسه کوي" عمل وکړ او یاغي کندهار او هرات یې د نظامي زور له استعمال نه پر ته په زیاته اندازه په تدبیر سره له مرکزي حکومت سره بېر ته یوځای کړل او د خپلې مړینې په وخت (۱۸۶۳) کې یې له پېښور نه پر ته یو موټی او خپلواک افغانستان په میراث پرېښود، خو څلوېښت کاله وروسته په ۱۸۷۸ کې د برتانوي هندلوړ واکمن (وایسرای) لارډ لېټن په لندن کې د برتانیې حکومت په دستور چې په دغه وخت کې د امپراتوري پال ټوري (محافظه کار) ګوند په لاس کې و، په داسې حال کې چې تزاري روسیې د بخارا په نیولو سره د افغانستان پولې ته ځان رسولی او د افغانسان له پاچا امیر شېر علي سره یې لیکونه مبادله کول او یو نظامي هئیت یې هم پرې تحمیل کړی و، په افغانستان باندې نظامي یرغل وکړ. د همدغه جنګ په بهیر کې و، چې د افغانستان نیمه عصري حکومت له منځه لاړ، منظم وسله وال پوځ یې تیت او په خپله امیر وفات شو او د انګرېزانو سیاسي استازی لویې کوګناري د خپل نظامي پوځ په قوت د هغه په زوی او ځای ناستي امیر محمد یعقوب باندې د ۱۸۷۹ کال د مۍ په ۲۶مه د ګندمک معاهدې په تحمیل سره ځینې مهم سرحدي ځایونه لکه خیبر،

پښين او سبي له افغانستان نه بېل کړل او په هند پورې وتړل د افغانستان د باندني سياست چلول يې هم د هند بر تانوي حکومت ته منحصر کړ. سره له دې هم يا له همدې امله و، چې انګرېزي پوځ د افغانستان په لاندې کولو کې پاتې راغی او په داسې حال کې چې د کوګناري او ملګرو له وژل کېدلو نه وروسته امير محمد يعقوب هند ته تبعيد شوی و، د کابل په سيمه کې د پښتنو او تاجکو په پرله پسې او ټينګ مقاومت سره د جنرال محمد جان وردګ، مير بچه کوهداماني، جنرال غلام حيدر څرخي او د نورو په مشرۍ ناکام کړل د انګرېز پوځ غټه او غوڅه ماته د ۱۸۸۰ کال د جولای په ۲۷مه د کندهار د ميوند په وچ او هوار ميدان کې پېښه شوه. هلته افغان طالبانو، قومي خلکو او د هرات پوځ چې زياتره له غلزيانو نه جوړ و، د غازي محمد ايوب په قومندانۍ انګرېزي منظم پوځ ته د دواړو خواوو د ډېرو انسانانو په قيمت سره غوڅه ماتې ورکړه. که څه هم انګرېزي پوځ د عصري ټوپکو او توپونو خاوند و. بيا په لندن کې د بر تانيې نوی لبرال حکومت د ګليدستن په مشرۍ، چې له افغانستان څخه يې د پوځ ايستلو پرېکړه دمخه کړې وه، خپل ټول پوځ له افغانستان څخه وايست او د امير عبدالرحمن واکمني يې چې ګڼ شمېر افغانانو د چاريکار په ښار کې د جولايي

یوازینی امتیاز چې دوی له څه کم دوه کلونو جنګ نه وروسته ترلاسه کړ ، د افغانستان د باندنیو اړیکو د چلولو انحصار و. د امیر عبدالرحمن واکمني افغانانو او افغانستان ته یوه نوې دوره شوه. دده واکمني چې یوویشت کاله اوږده وه ، دوه ځانګړ تیاوې لري چې اثرونه یې تراوسه هم محسوس دي. لومړی ځانګړتیا یې ما پخوا په یوه اثر کې په لاندې ډول خلاصه کړې ده.

امیر عبدالرحمن خان تشکیل یک اردوی دایمی و عصری را بحیث یک وسیله موثر و قوی بمنظور دفاع از خاک ، استرداد مناطق از دست رفته استقرار و استحکام دولت و سلطنت خاندانی حتمی دانست. تا اواخر سلطنت یک اردوی بزرگ دایمی (تقریباً صد هزار) مجهز به اسلحه عصری بشمول توپ های ثقیل و تفنگ ها به سویه کشورهای عصری جهان تکمیل کرد و کوشید تمام افراد ذکور مستعد به حمل سلاح را تربیه نظامی داده با توزیع تفنگ ها با انها یک ملت مسلح را تشکیل دهد.

برای اولین بار در افغانستان سه سپاه سالار بقیادت لشکرهای بزرگ در سه منطقه سرحدی ستراتیجیکی کشور یعنی هرات ، ترکستان و ننگرهار با اختیارات وسیع در امور ملکی و نظامی بحیث وایسرای امیر مقیم ساخته شدند. افغانستان بلحاظ نظامی بسیار قوی گردید و اگر روسیه و انگلیس افغانستان را محاط نمیکردند ،

امیر عبدالرحمن شاید مناطق از دست رفته را بدست می آورد و امپراتوری سابق درانی را احیا میکرد چون این نتوانست باستحکام قدرت در داخل پرداخت و در زمینه بکارهای موفق شد که حکمرانان سابق افغانستان از انجام آنها عاجز مانده بودند پروگرام وسیع نظامی را که امیر در پیش گرفت بقول خود امیر تقریباً ۷۸ فیصد عواید دولت بان تخصص داده شده بود ، از درک مالیات ها ، محصولات گمرکی وغیره که مستقیماً توسط یک بیوروکراسی وسیع و بعضاً از راه اجاره حصول میشد و همچنان از عواید خارجی که بنام معاش یا میر داده میشد ، تحویل میگردید برای اولین بار در تاریخ افغانستان مالیات های زمین بصورت بیسابقه زیاد شد بحدیکه از زمین هائیکه بوسیله نهرها ابیاری میشد، ۳۳ فیصد حاصلات آن را دولت بخود اختصاص داد مزید بر آن دولت اقلام عمده تجارتی را هم در انحصار درآورد و با این کار خود تصدی های دولتی را اساس گذاشت

تعمیل این پروگرام نظامی و مالی و انحصار و تمرکز قدرت سیاسی سبب ظهور بیش تر از ۴۰ قیام در سراسر کشور شد ولی تمام آنها بکومک قوه نظامی وایله جاری قومی منکوب گردید با آنهم حکومت نظامی نبود و شخص نهایت پرکار امیر بحیث یک سلطان مطلق العنان قدرت عالیه را از راه قوه اجرائیه مخصوصاً قوه های

نظامی و امنیتی و با ایجاد یک شبکه بسیار وسیع جاسوسی بخود اختصاص داد

امیر هیئت وزرا و صدراعظم نداشت ، آمر آن وزارت خانه ها بشمول والیان ولایات ماموریني بیش نبودند بزرگان قومی و روحانیون اختیارات عنعنوی را از دست دادند و در جمله اعصای نیمه رسمی دولت درآمدند عمال و مامورین دولت بحمایه قوای نظامی وامنی که در قسمت های مختلف کشور مقیم ساخته شدند برای اولین بار مستقیماً در سراسر کشور باداره پرداختند مخالفین اگرچه در دوره های سابق هم نابود میشدند ، ولی در این دوره از بین بردن مخالفین بطور وسیع عملاً جزء سیاست رسمی قرار گرفت و دولتی را که امیر عبدالرحمن تنظیم نمود ، بر تشدد و قوت متکی بود ازادی فرد در برابر جامعه بی ارزش ساخته شد ، فرد صرف در داخل جامعه حق زندگی داشت و موظف بود در وقت لزوم حیات خود را فدای جامعه نماید با انهم قاضیان شریعت استقلال عنعنی خود را حفظ کردند در نتیجه این اقدامات نظم و نسق مخصوصاً در سال های اخیر سلطنت امیر در سراسر کشور تامین شد

در عین حال برای عصری شدن کشور بکومک متخصصان مستخدم اروپایی منجمله انگلیسی در ساحات تخنیک ، طب و کارخانه نظامی قدم های اولی

برداشته شد، ولی معارف بحال آبتدایي و عنعنی باقیماند افغانستان در عهد امیر عبدالرحمن تا حدی برای عصری شدن اماده شد ولی در عین حال در این دوره ضدیت بین افراد و حکومت بصورت بیسابقه حاد گردید و این یک بعد جدیدی در تاریخ سیاسی افغانستان علاوه نمود [۳۵]

د افغانستان د پولو ټاکنه:

د امیر عبدالرحمن د واکمنۍ بله مهمه ځانګړتیا د افغانستان د پولو ټاکلو بشپړېدل دي په دې اړه باید وویل شي، چې د افغانستان د پولو بیلې برخې په بېلو وختونو کې د برتانوي هند حکومتي ماموراتو، د تزاري روسي، ایران او افغانستان له ماموراتو سره په ګډه ټاکلي دي په دې ډول دغه ټاکنې بین المللي ماهیت لري او په دغه کار کې په اوله درجه د برتانوي امپراتورۍ ګټې په نظر کې نیول شوي دي او افغانستان تاوان کړی دی د ډیورنډ په توافق لیک سره لا اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه دباندې بېول شوی و، چې هغه اوس د پاکستان په حدودو کې دننه شمېرل کېږي په ټولیز ډول د پولو په دغو ټاکنو سره افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو، خو له بلې خوا همدغه ټاکنې دي چې

او د نړۍ نورو هېوادونو او بين المللي مؤسسو هغه په رسمي ډول پېژندلی دی او اړيکي يې ورسره ټينګ کړي دي خو د افغانستان د پولو دغه ټاکنې د اصلي سرچينو او پاڼو له مخې تراوسه په کوم اثر کې بيان شوي نه دي، نو د هغو دقيق بيان کېدلی نه شي دلته به يې اساسي کرښې په لنډ ډول وښودلی شي

د افغانستان هغه پوله، چې اول ټاکل شوې وه هغه د بخارا او افغانستان ترمېنځ د بين المللي پولې په شان د امو سين منل دي د آمو سين چې د طبيعي پولې په شان دی، د اول ځل لپاره احمد شاه او د بخارا امير د دوی دواړه هېوادونو ترمېنځ د بين المللي پولې په شان منلي وو، خو د امير شېر علي د دويمې واکمنۍ په وخت کې دغه پوله په پيټرسبرګ کې د روسي حکومت او په لندن کې د برتانيې حکومت له خوا په رسمي ډول ومنل شوه دا وروسته له هغه و، چې امير شېر علي همدا چې د دويم ځل لپاره د ۱۸۶۸ کال په اکتوبر کې د واک په ګدۍ کښېناست، د بل کال په پيل کې يې هند ته د يوه رسمي سفر په ترڅ کې وايسرای لارډ مايو ته په منځنۍ اسيا کې د روسيې د وړاندې تګ له امله د افغانستان په اړه اندېښنه وښووله لکه چې دمخه ويل شوي، روسيې په منځنۍ اسيا کې د وړاندې تګ په لړ کې په ۱۸۶۸ کې بخارا لاندې کړې او افغانستان ته يې خطر پېښ کړی و

د هند وایسرای په دې اړه په خپله څه ونکړل، خو په لندن کې یې خپل حکومت د امیر له اندېښنې نه خبر کړ لندن بیا په دې هکله له پیټرسبرګ سره د لیکونو مبادله پیل کړه، د لیکونو دغې مبادلې څو کاله په اوږدو وقفو کې دوام وکړ، ترڅو په پای کې په کال ۱۸۷۳ کې د دوی د حکومتونو ترمنځ یو ډول پوهاوی (Understanding) راغی چې د هغه له مخې روسیې له امو سین سره د کوکچې سین له یوځای کېدلو نه وروسته تر خوجه صالح پورې او بیا له هغه ځای نه د پارس تر پولې پورې د افغانستان شمالي پوله ومنله په دې ډول، چې د بدخشان، ترکستان، هرات، اندخوی او میمنې ولایتونه به دننه په افغانستان کې شامل وي روسانو اول بدخشان او واخان د امیر شېر علي یاني د افغانستان سیمې نه ګڼلې، خو بیا د انګرېزانو په ټینګار له خپلې ادعا نه تېر شول [۳۶] په دې ډول د افغانستان د شمالي پولې ټاکنه د روسي او برتانوي حکومتونو ترمنځ د یوې پوهاوي محصول و، نه د کومې لیکل شوې موافقې یا تړون محصول، خو دغه پوهاوی دواړو ته د رسمي موافقې حیثیت لاره سره له دې هم دغه پوهاوی لانجمن شو، ځکه چې له خوجه صالح نه د فارس تر پولې پورې لیکه ناټاکلې پاتې شوه او له کوکچې نه تر پامیر پورې سیمه هم په خپل حال پاتې شوه او روسانو بیا له دغه حال نه

ګټه پوره ته کړه، چې زر به يې بيان وکړم

د لويديځ په لور د سيستان په برخه کې هم د افغانستان پوله ناټاکلې وه، چې هغه هم د امير شېر علي په دويمې واکمنۍ کې د انګرېزي هيئت مشر جنرال ګولډ سمد (Goldsmid) په مينځګړ توب وټاکل شوه. سيستان په لرغونې زمانه کې، لکه چې په تېرو پاڼو کې يې بيان شوی، د ساکاوو مېنه وه، ساکا په دغه وخت کې اسحق زي او تر هغه دمخه ساک زي يادېدل. سيستان له جغرافيوي نظره د افغانستان خاوره وه او ساکا هم د لرغوني افغانستان خلک وو، خو پارس د ژبې له نظره پر هغه ادعا کوله او د هغه تاريخي افتخارات يې خپل ګڼل. سيستان د احمد شاه له وخت نه د افغان واکمنو تر ولکې لاندې و، خو د امير دوست محمد له مړينې نه وروسته د محمدزي سردارانو په جنګ کې پارس پرې قبضه وکړه. دا چې د پارس قبضه د سيستان تر کوم ځای پورې وه، په دقيق ډول معلومه نه ده، خو امير شېر علي چې د دويم ځل لپاره واکمن شو، اراده وکړه چې له سيستان نه د پارسيانو لاس لنډ کړي. په دغه وخت کې پارس په سيستان کې له خپل موقف نه نارام و. سره له دې هم امير شېر علي د هندوستان د شخص ګورنر جنرال په غوښتنه له نظامي عمل نه ډډه وکړه. هندوستان په دې فکر چې د پارس- افغان د جنګ شروع به ناوړې اثرونه

ولري او اپه عين حال کې‌ا مايل و، چې د ختيځ په لور د
پارس د منظم او تدريجي وړاندې تګ مخه ونيسي، د
مينځګړ توب وړانديز وکړ افغانستان او پارس دواړو
وروسته له يو څه مذاکرو نه دغه وړانديز ومنه ميجر
جنرال ګولډ سمد وګومارل شو، چې د دواړو خواوو
مخالفې ادعاګانې سره پخلا کړي ګولډ سمد د دواړو
خواوو د ادعاګانو له مطالعې نه وروسته د ۱۸۷۲ په
اکتوبر کې خپله فيصله صادره کړه، چې د هغې له مخې
دغه سيمه بايد د دواړو خواوو ترمېځ وويشله شي ددغه
هېواد بشپړازه برخه چې د (خاص سيستان) په نامه يادېده
او د هلمند د سين کيڼې خوا ته واقع ده، پارس ته او ښي
خوا يې افغانستان ته تخصيص شوه هم افغانستان او هم
پارس دواړو به په دغې فيصلې اعتراض وکړ او د
سيستان فيصله له افغانستان سره تر اوږدې مودې پورې
يوه ترخه موضوع پاتې شوه. امير شېر علي د ګولډ سمد
ددغې فيصلې په سر له انګرېزانو نه بېګانه شو. د لارډ
ناپير (Lord Napier) په وينا "او نه يوازې شېر علي بلکې
ټول افغانان معتقد وو، چې موږ به هغه څه بېرته د دوی
کړو کوم چې دوی له لاسه ورکړي وو." او چې دغسې ونه
شول، بيا نو ... دوی موږ ته د ضعيف او بې باوره خلکو په
شان کتل، چې د دوستۍ په جامه کې د پارس په پلوۍ
يې دوی تاواني کړي دي [۳۷] لانجه د افغانستان او پارس

ترمېنځ لا توده وه او هغه د پرش کاله وروسته په کړکېچ بدله شوه دا هغه وخت و، چې د هلمند سين خپل تګ لاره د لويديځ په لور اړولې وه پارس له برتانويانو وغوښتل، چې دغه کړکيچ رفع کړي د افغانستان پاچا امير حبيب الله هم په دې اړه د برتانيې مينځګړتوب ومنه دا ځل دغه ماموريت د کرنيل ميک ماهن (McMahon) په غاړه شو او هغه د ۱۹۰۳ له جنورۍ نه وروسته ددغې پولې په اړه د افغان او پارس استازو په ملګرتوب خپل نظر اعلام کړ او د ۱۹۰۴ کال تر فبروري پورې دواړه خواوو ته وسپارلې [۳۸] له دغو فيصلو سره سره يا د هغو له امله د سيستان د پولې موضوع نوي بعدونه پيدا کړل، چې د هغو په اړه په افغانستان کې د قانوني پاچايي په لسيزې او د لومړۍ ولسمشرۍ په وخت کې پر هغې بحثونه او فيصلې وشوې، چې د هغو بيان بېل کتاب غواړي

لکه چې دمخه ويل شوي د افغانستان-شمال-لويديځ پوله له خوجه صالح نه د پارس تر پولې پورې نامشخصه او ناڅاکلې پاتې شوې وه روسي قوتونو د امير شېر علي په وخت کې په کال ۱۸۷۳ کې خيوه او په ۱۸۷۶ کې خوقند لاندې کړي او د خيوې له نيولو نه وروسته د کسپين سيمه يې نظامي کړې وه په داسې حال کې چې د منځنۍ اسيا نورې سيمې يې د بخارا په ګډون په تېرې

لسيزې کې لاندې کړې وې په لويديځې منځنۍ اسيا کې
يوازې د ترکمنو پراخه سيمه په خپل حال پاتې وه دغه
سيمه هم په دغه وخت کې د روسانو تر خطر لاندې شوه
د ترکمنو دغه پراخه سيمه په شمال کې د خيوې، په
جنوب کې د افغانستان، په ختيځ کې د بخارا او په
لويديځ کې د کسپين ترمېنځ پرته وه، خو له افغانستان
سره يې پوله ناټاکلې وه او امير عبدالرحمن په دغه فکر
چې روسيه به د ترکمنو د سيمې له لاندې کولو نه وروسته
افغانستان ته هم خطر پېښ کړي، د هند له وايسراى نه
چې د افغانستان د باندنيو اړيکو اختيار له هغه سره و، په
وار وار وغوښتل چې د افغانستان دغه پوله له روسانو سره
مشخصه کړي، خو هغه به ورته ډاډ ورکاوه چې دغه
موضوع په کال ۱۸۷۳ کې حل شوې او له سره نيول به يې
مصلحت نه وي امير چې يوولس کاله په تاشکند او
سمرقند کې تېر کړي وو، روسان يې ښه پېژندل، د
وايسراى په خبره نه قانع کېده ترڅو چې روسانو د
۱۸۸۴ کال په فبرورۍ کې د مرو تکه ترکمنان هم لاندې
کړل او د هرات په اړه هم اندېښنه پيدا شوه هرات په
هغه وخت کې د هند ور ګڼل کېده بيا د هند برتانوي
حکومت هم د امير په شان اندېښمن او په دې فکر شو،
چې اوس ددې وخت دى چې د افغانستان شمال-لويديځه
ناټاکلې پوله هم بايد وټاکله شي، خو دا يو پېچلى کار و

د هرات او مرو ترمېنځ پنجده پرته وه، چې پراخې ورشوګانې او دلته او هلته يې لږه کرنيزه ځمکه لرله په پنجده کې د سارق ترکمنو پنځو څانګو د پوونده توب ژوند کاوه، لويې رمې يې لرلې، ښه شتمن وو او د کبتکاس (Kibitkas) په نامه په وړو کېږديو کې اوسېدل، چې کولی يې شول په يوې اشارې او چټکۍ سره مېنه بدله کړي دوی په ۱۸۸۲ کې د روسيې د خطر له امله د افغانستان تابعيت او د ماليې په توګه د عشر ورکول منلي وو. امير عبدالرحمن بيا د پنجده لپاره حاکم وټاکه او د جنرال غوث الدين په قوماندانۍ يې هلته يو نظامي پوځ ځای پر ځای کړ. پنجده په اصل کې د هرات برخه وه او د هرات طبيعي پوله د پنجده په شمال کې له سرپازي نه اخوا وه. مرو د هرات تابع سيمه وه او د هرات د هغه وخت د والي سعدالدين په وينا د اخل او تکه ترکمنو لويان په کابل کې د امير شېر علي په دربار کې دېره وو، ځکه چې دوی په اصل کې د هرات تابع وو سارق ترکمنو له هرات سره نږدې اړيکي لرل پخوا د پنجده اوسېدونکي د جمشيدي قوم و، د دوی مېنه ارساري ترکمنو او د ارساري ترکمنو مېنه بيا د نولسمې پېړۍ په نيمايي سارق ترکمنو ونيوله او دوی جمشيديانو ته باج ورکاوه او جمشيديان د هرات تابع ولس وو. په دې ډول پنجده له جغرافيوي، قومي او تاريخي پلوه د

هرات برخه وه، چې په دې ډول پنجده د افغانستان برخه کېده له همدې امله و، چې امير عبدالرحمن د يوه مسلمان واکمن په توګه غوښتل د منځنۍ اسيا په دغې برخې کې يو فعال پرمختيايي چلند غوره کړي امير ځکه دغسې فعال سياست ته زړه کړی و، چې دمخه د مرو تکه ترکمنو مشر، مخدوم قلي خان او هم د خوارزم خان ورته د تابع کېدلو وعده ورکړې وه. سره له دې هم امير له دې امله چې د هند وايسرای ورته ددغه چلند برخلاف مشوره ورکړې وه، د هغه له غوره کولو نه ډډه وکړه. يوازې دا هم نه و کله چې روسان په قوت سره پنجده ته نژدې شول، جنرال غوث الدين ته يې هدايت واستوه، چې که روسانو پرې بريد هم وکړ، ورسره مقابله ونه کړي او خپل پوځ بالامرغاب ته په شا کړي د هند د وايسرای له مخالفت نه برسېره د امير ددغه چلند علت دا و، چې پوځ يې د روسانو د پوځ په پرتله ضعيف و او پر هغه برسېره د پنجده په سارق ترکمنو يې هم اعتبار نه درلود او ويل يې، چې سارق ترکمنان به ددې لپاره چې خپله شتمني وساتي، له روسانو سره ملګر توب وکړي.

امير په عين حال کې د هغه خطر په برابر کې چې د روسانو له خوا به افغانستان ته هم متوجه شي، د افغانستان د خوندیتوب لپاره د اوږدې مودې يو تجويز

وکړ د هغه په نظر د پنجده د سقوط په حال کې به ددې احتمال لږ وي، چې د افغانستان بشپړ توب ته تاوان واړوي، خو که افغان پوځ د پنجده په سر له روسانو سره مقابله وکړه او که روسانو هرات او میمنه ونیوله، افغانستان بهٔ تجزیه شي البته د هرات په سقوط سره به روسي او انګریزي پوځونه سره ونښلي، خو د امیر په نظر په افغان خاوره کې به د روس او انګریز جنګ په نهایت کې افغانستان برباد کړي او د هغه لوړه ګټه په دې کې ده، چې ددغسې مصیبت مخنیوی وشي په واقع کې امیر عبدالرحمن د هر هغه قدرت، مسلمان وي، یا عیسوي مخالف وچې له افغانستان نه د یوه بل پر ضد تېر شي له همدې امله و، چې د پنجدې د بحران په شدید حال کې هم امیر حاضر نه شو، چې د هرات د پیاوړ تیا لپاره د بر تانوي انجنیرانو یوې ډلې ته د ور تګ اجازه ورکړي، خو که روسانو په هرات حمله وکړه، په هغه حال کې امیر حاضر و، د انګریزانو پوځ ومني چې خپل پوځ به یې له هغه سره په ګډه تر پایه پورې وجنګېږي

ښکه چې د افغانستان باندنی سیاست د انګرېزانو په انحصار کې و او ښکه چې هرات ته خطر هندوستان ته هم خطر کېدلی شو، د هند بر تانوي حکومت له روسانو سره له موافقې وروسته د جنرال پیټر لمسډن Peter Lumsden په مشرۍ د ۱۸۸۴ په مني کې پنجده ته یو

هيئت واستوه، چې هلته د خپل روسي سيال په اتفاق ياده شوې ناټاکلې پوله وټاکي افغانستان ته بلنه ورنکړای شوه، که څه هم موضوع د هغه د پولې ټاکل او خو په دغه وخت کې چې روسانو ځان په قوت سره د پنجده او مرو ترمېنځ رسولی وو، نه یې غوښتل چې کشاله زر هواره شي، موضوع یې ټالوله او په عین حال کې یې خپل پوځ لا هم پیاوړی کاوه له بلې خوا جنرال لمسډن جنرال غوث الدین ته سپارښتنه کوله، چې د خپلې پوځي قطعې له پیاوړې کولو نه ډډه وکړي، ددې لپاره چې دغه کشاله په اسانۍ سره هواره شي د لمسډن دغه ټینګار په پای کې امیر په دغه فکر کړ، چې دغه جنرال په واقع کې د افغانانو او روسانو ترمېنځ نښته غوښتله، ځکه چې دغه احمق په دې فکر و چې که د افغانانو او روسانو ترمېنځ وینه تویه نه شي، دوی ممکن سره دوستان شي چې دا به په ټوله مانا د انګرېزانو د ګټې مخالف وي [۳۹].

د ۱۸۸۵ کال د مارچ په دېرشمه روسانو پنجده لاندې کړه، افغان سرتېرو ورسره ناکامه مقابله وکړه، که څه هم روسي پوځ ترېنه لوی او امیر هم دوی له مقابلې نه منع کړي وو امیر عبدالرحمن په دغه وخت کې هندوستان ته په رسمي سفر تللی و او چې د پنجدې له سقوط نه یې خبر کړ، وایسرای ته یې وویل چې، غم مخورېد نه دا

چې امیر کوښښ ونه کړ له وایسرای نه وغواړي دغه یرغل بېرته په شا ووهي ، ځکه چې دوی له هغه سره ژمنه کړې وه چې په هغه حال کې چې کوم هېواد په افغانستان بآندې یرغل وکړي ، بې له دې چې هغه پارول شوی وي ، دوی به له افغانستان نه په قوت دفاع وکړي پر دې برسېره امیر د هند حکومت کار اسان کړ په دې ډول ، چې دی له پنجده او د هغې له سهیلي برخې نه د روسیې د لوی امپراتور په نامه تېر پېږي ، خو چې ماروچاق ، ګلران او ذوالفقار لا هم د افغانستان وي په دغه وخت کې امیر دا هم څرګنده کړه ، چې پنجده په اصل کې ددې لپاره نیول شوې وه ، چې په دغسې حال له هغې نه د چنې په توګه کار واخیستل شي د امیر په نظر د پنجده په قربانۍ سره به افغانستان له لوی مصیبت څخه ژغورل شوی وي سره له دې هم د پنجده بحران روسیه او برتانیه د جنګ ژۍ ته ورکش کړل ، خو په پای کې د ډېرو لیکونو او تېلګرامونو په مبادلې سره دوی موافقه وښودله ، چې دغه کشاله دې په منځګړ توب سره هواره شي روسیې بیا د امیر له خوا هغه ورکړل شوی امتیاز د پریکړې لپاره د اساس په توګه ومنه او یوه بل ګډ روسي-انګلیس هیئت د افغانستان دغه پوله د امو سین له خمیاب نه تر ذوالفقار پورې وټاکله دا ځل سروست رج وې Sir West Ridgeway د برتانوي هیئت مشر و او دغه

پوله هم د هغه په نامه یاده شوه [۴۰]. په دې ډول د افغانستان شمال-لویدیځه پوله هم د بر تانوي-روسي حکومتونو له خوا او د افغانستان په تاوان وټاکله شوه. د بدخشان په برخه کې یانې د افغانستان شمال-ختیځه پوله هم د روسانو په نظر ناټاکلې وه، که څه هم دوی د ۱۸۷۳ کال په پوهاوي سره بدخشان د افغانستان سیمه منلې وه. روسانو د نهمې لسیزې په سر کې هلته هم تېری وکړ، دغه پوله له سر نه وټاکل شوه چې هغه دلته د افغانستان د ختیځ-جنوبي پولې سره یوځای تر بحث لاندې نیول کېږي.

د افغانستان د ختیځ-سهیلي پولې ټاکل د نورو پولو په پر تله ډېر پېچلی او ګران و، په دې چې هم ددغې پولې اوږدوالی ډېر و او هم د هغې په ټاکلو سره اصلي افغانستان او د هغه اصلي اوسېدونکي یانې پښتانه اغېزمن کېدل. لکه چې دمخه ویل شوي افغانستان په اصل کې په ختیځ کې تر اباسین پورې هېواد ته ویل کېده، خو د امیر عبدالرحمن تر وخته له خیبر نه تر اباسین پورې سیمه د پېښور په ګډون د بر تانوي هند لاس ته ورغلې وه. پېښور اول د پنجاب واکمن، رنجیت سنګهـ په کال ۱۸۳۳ کې د هغه له حاکم سردار سلطان محمد خان، د امیر دوست محمد ورور نه نیولی او انګر یزانو بیا پېښور له سکانو نه په کال ۱۸۴۸ کې تر لاسه کړ، او د امیر

دوست محمد ټولي هلې ځلې د پېښور د بېرته ترلاسه کولو په اړه نابريالۍ شوې وې. لکه چې دمخه ويل شوي د خيبر لوی معبر چې منځنۍ اسيا له جنوبي اسيا يانې هند سره نښلوي او له دې امله د هند د امنيت لپاره مهم و، د ګندمک په تړون سره له افغانستان نه بېل شوی او په هند پورې تړل شوی و. سره له دې هم برتانويان په دغو لاس بريو قانع نه وو. له دوی سره د هند د طلايي مستعمرې د خوندي ساتلو انديښنه وه. څنګه چې دوی په څلور سوه مليوني پراخ هند باندې د لس زره ملکي برتانوي مامورانو له لارې حکومت کاوه او هنديانو ته بېګانه استعماري اروپايان وو، په دې انديښنه کې وو چې که روسيه د افغانستان له لارې په هند وردمخه شي، هند ممکن د دوی له لاسه ووځي، نو د دوی غټ کوښښ دا و چې د هند په لور د تزاري روسيې د احتمالي پوځي وړاندې تګ مخه ونيسي بايد د هند په شمال-لويديځ کې ټينګ نظامي استحکامات او سياسي تجويزونه ولري. په افغانستان باندې په کال ۱۸۳۸ کې د برتانوي هند لومړی تېری او څلوېښت کاله وروسته د دوی دويم تېری هم په اصل کې د همدغه مطلب لپاره و، خو افغانانو دوی په دوارو کوښښونو کې نابريالي کړل، که څه هم برتانيه د وخت زبرځواک او ډېر شتمن هېواد و او په اسيا، افريقا او امريکا او استراليا کې يې پراخې مستعمرې لرلې.

روسیې چې په منځنۍ اسیا کې تر افغانستان پورې ډېر ملکونه لاندې کړل او په لندن کې پراختیا غوښتونکي محافظه کار ګوند په ۱۸۸۹ کې حکومت په ملي انتخاباتو سره ترلاسه کړ، برتانوي هند د روسیې د احتمالي تېري په برابر کې یو نوی ستراتیجیکي تجویز وایست او په هغه باندې یې د علمي سرحد (Scientific Fronties) نوم کېښود. د ډیورنډ توافق لیک او د ډیورنډ کرښه په واقع کې د همدغه په اصطلاح "علمي سرحد" زېږنده دي. ما دغه موضوع ځانې په خپلو اثرونو کې د ارشیفي لومړنیو رسمي پاڼو او ناخپرو شویو لیکنو او راپورونو له مخې په دقیق او اوږد ډول شرح کړي[41] دلته به یې اساسي مطلب په لنډ ډول بیان کړم.

د په اصطلاح "علمي سرحد" نه مطلب دا و، چې په هغه حال کې چې روسي پوځ د هند د اشغال په مقصد په افغانستان ننوځي یا حتی د امیر عبدالرحمن په مړینې سره په افغانستان کې ګډوډي پېښه شي، د برتانوي هند پوځونه به د هندوکش نه په ښکته ستراتیجیکي سیمو یانې کندهار، جلال آباد، کابل او غزني کې ځای پرځای کېږي. په دغه مقصد چې د روسي پوځ د ورتګ مخه ونیسي. د وړاندې تګ دغه چلند بیا لازمه کوله، چې نه یوازې هغه مهم کوتلونه او ځایونه چې "علمي سرحد" ته رسېږي د دوی په کنترول کې وي، پر هغو قومونو هم

سیاسي کنترول ولري چې دغه کوتلونه یې په سیمو کې پراته وي. دغه ټول تجویز بیا حتمي کوله، چې هند باید له افغانستان سره خپل سرحد یا پوله وټاکي او د امیر لاس له دغو قومونو او سیمو نه لنډ کړي.

دا چې تزاري روسیې که څه هم امپیریلستي او پراختیا غوښتونکی هېواد و، د افغانستان له لارې په هند باندې د یرغل نیت لاره، یقیني نه وه خو وېره یې یقیني وه، په تېره د انګلستان د محافظه کار یا توري ګوند په پاسنیو کړیو کې. په هر حال، په هغه وخت کې چې د لندن د محافظه کار ګوند مشر لارډ سالسبري (Salisbury) په لاس و او د هند حکومت د وایسرای لینزډون (Lansdowne) په مشرۍ چلېده، "علمي سرحد" د رسمي سیاست په شان ټینګ ونیول شو او د عملي کولو په مقصد له خیبر نه تر کابل پورې د ریلوې غزولو لپاره لازمي شیان او سامانونه زېرمه شول او د کابل سین سروې هم پیل شوه. داسې هم د کویټې او چمن ترمېنځ د کوژک تونل په ایستلو پیل وشو. انګلیسانو کویټه د امیر شېر علي په وخت کې د کلات خان له لارې او سبي او پښین یې د ګندمک په تړون سره ترلاسه کړې وه. د انګرېزانو له خوا د کویټې نیول د افغان-انګلیس د دویم جنګ یو علت و. امیر عبدالرحمن هم ویل چې د کوژک تونل ایستل لکه دده په نس کې چې د چړې ننویستل وي.

د هند وایسرای په ۱۸۸۸ کې امیر عبدالرحمن ته په یوه لیک کې څرګنده کړه، چې اوس ددې وخت دی چې د دواړو هېوادونو ترمینځ پوله مشخصه شي او ددغه مقصد لپاره به یو برتانوي هیئت کابل ته درشي. له هغه نه یې دا هم وغوښتل، چې د افغانستان په شمالي پولو کې برتانوي افسران ومني، خو امیر د هغو له منلو نه غاړه غړوله او د وایسرای لینزډاون د ټینګار په برابر کې یې ډول ډول پلمې کولې. کله به یې وړاندیز کاوه، چې یو برتانوي هیئت دې په کابل کې په عام دربار کې د چارو په اړه له هغه سره بحث وکړي او کله به یې وایسرای ته بلنه ورکوله، چې کابل ته راشي. یو ځل یې دا وړاندیز هم وکړ، چې د دواړو خواوو هیئتونه دې په کومې سرحدي سیمې کې سره خبرې اترې وکړي، خو دغه وړاندیزونه د وایسرای لپاره د منلو وړ نه وو او هغه ټینګار کاوه، چې د بحث موضوع دې یوازې د پولې ټاکل وي او د بحث موضوع دې دمخه ټاکل شوې وي او ددغه مقصد لپاره دې امیر یو برتانوي هیئت په کابل کې ومني. وایسرای یو ځل امیر هند ته هم وباله، خو امیر د ناروغۍ په پلمه هند ته له ورتګ نه بښنه وغوښتله. دواړه خواوې له یوې بلې نه شکمنې وې. امیر په سرحدي سیمو کې د انګرېزانو د وړاندې تګ مخالف و، لکه د کوژک تونل بشپړول، چمن ته د هغو د ریلوې غزول، د ګومل د تونل

پرانیستل او له ځینو قومونو سره د هغو مذاکره کول او د کابل سین سروې کول. له بلې خوا وایسرای په سرحدي سیمو کې د افغانستان پرمختګ د خپل "علمي سرحد" پروګرام مخالف باله، لکه د وزیرستان په وانه او د مومندو په مټایي کې د نظامي پوستو جوړول، په اسمار کې د پوځ دېره کول او د چاغي نیول. په دغه وخت کې په واقع کې د امیر ماموران له چترال نه تر لویدیځ بلوچستان پورې د وړاندې تګ په حال کې وو. دوی کوم هغه سرحدي قومونه، چې د افغان-انګلیس په دویم جنګ کې په خپل سر شوي وو، هڅول چې د افغانستان حکومت ته غاړه کښېږدي. دوی په خپل دغه ماموریت کې د پیسو په ورکولو، کابل ته د قومي جرګو تللو په هڅولو او په عین حال کې د نظامي قوت په ښوولو سره بریالي وو. غټ بري د سپاه سالار غلام حیدر څرخي په برخه و. هغه وروسته له دې چې شنواري، بر مومند او کونړیان د حکومت تر نیغې اداري لاندې راوستل، په ۱۸۹۲ کې یې خپل پوځ په اسمار کې دېره کړ او له هغه ځای نه یې د باجوړ، دیر او سوات د ایل کولو لپاره هلې ځلې پیل کړې. د برتانوي هند د باندنیو چارو وزیر، مارتمر ډیورنډ لا تر هغه دمخه د ۱۸۹۱ کال په جون کې څرګنده کړې وه، چې "موږ په ټول سرحد کې د [ایران] له ټوړو غرونه تر وزیرستان پورې بد خبرونه ترلاسه

کوو، امیر کرمه تهدید کړې او اپریدیان په لړزېدونکي حال کې دي.

وایسرای لینزډون لا په دې فکر و، چې امیر غواړي پوره خپلواک وي، نو بیا یې ټول هغه درانه توپونه او وسلې چې افغانستان له اروپايي هېوادونو څخه په بیه اخیستې وي، د کراچۍ په بندر کې ټال کړې او د امیر د اعتراض په ځواب کې ولیکل چې ترڅو د سرحد مسئله فیصله شوې نه وي، هغه به ټال وي. دا په دغسې حال کې چې دغو وسلو ته د هزاره جات په روان جنګ کې سخت ضرورت و. په واقع کې وایسرای لینزډاون په امیر عبدالرحمن باندې ددغسې فشار اچولو په فکر شو، چې پخوا وایسرای لارډ لېټن په امیر شېر علي باندې راوړی او هغه بیا د افغان-انګلیس د دویم جنګ ی علت شو، خو دغه ځل لندن د وایسرای د په خپل سر عمل په مخ کې خنډ شو. سره له دې هم لینزډون له امیر نه په یوه لیک کې وغوښتل، چې د هند لوی درستیز جنرال فریدرک رابرټس په مشرۍ په جلال آباد کې یو نظامي هیئت ومني چې د ۱۹۹۲ کال له اکتوبر نه وروسته نه وي. په لیک کې یې دا هم ور ته ښرګنده کړې وه، چې "که ما له تا والا حضرت نه د سپتمبر تر اول پورې وانه ورېدل چې ته حاضر یې دغه هیئت ومنې زه به داسې وګڼم چې زما وړاندیز منل شوی نه دی او هغه به بېر ته واخیستل شي،

خو که ته دغه وړاندیز ومنې یا ونه منې بیا به لازمه وي، چې فیصله وشي چې کومې سیمې د افغانستان د سلطنت دي او کومې نه دي.

د جنرال رابرټس په مشرۍ ددغسې نظامي هیئت له استولو نه مطلب دا و چې د هند وایسرای غوښتل موضوع د فشار په راوړلو یا حتی د زور له لارې حل کړي. رابرټس د افغان-انګلیس په دویم جنګ کې د انګرېزي پوځ لوړ قومندان و، چې په امر سره یې یو شمېر افغانان په کابل کې په دار ځړول شوي او د افغانانو د میوند له بري نه وروسته یې په کندهار کې د غازي محمد ایوب پوځ مات کړی و. دی په رښتیا افغانانو ته منفور و، چې په کابل کې د هغه شته والی پارونې کولې. نو امیر عبدالرحمن ته د هغه په مشرۍ د هیئت هم د منلو نه و. نو یې د اګست په دریمه وایسرای ته ولیکل، چې حاضر دی دغه هیئت ومني خو هغه دې د هزاره جات د جنګ له امله ټال شي.

لینزډاون له هغه وروسته خپل چلند نور هم سخت کړ. په خپلې شورا کې یې په خپلو ملګرو ومنله، چې هند باید یوه کرښه وټاکي او ثرګنده کړي، چې د امیر حکم دې له هغې نه اخوا نه چلېږي او که افغان سر تېري له هغې نه اخوا ولیدل شي، په زور دې بېر ته په شا ووهل شي او دغه کرښه دې په ډول په نښه شي، چې اسمار، چاغه

او وانه دې له افغانستان څخه بېله شي ، خو پخوا له دې چې دغه اخطار امير ته د ليک له لارې ورسېږي ، په لندن کې د لبرل ګوند د محافظه کار ګوند پر ځای په واک شو او د هند په چارو کې نوی لبرل وزير وايسرای لينزډاون ته څرګنده کړه ، چې له امير عبدالرحمن سره په احتياط چلند وکړي او تر هغو چې د هغه په چلند کې کوم اساسي تغير پېښ شوی نه وي ، د هغه په چارو کې دې تر ممکني اندازې لاسوهنه کمه شي. سره له دې هم وايسرای وغوښتل يو نظامي هيئت د رابرټس په مشرۍ کابل ته واستوي ، نو يې په يوه ليک کې د ۱۸۹۳ په جنورۍ کې امير ته څرګنده کړه چې دغسې يو نظامي هيئت به د مارچ په مېنځ کې کابل ته درورسېږي او که په دې اړه د هغه (امير) مثبت ځواب د فبرورۍ تر اومې پورې ونه رسېد ، کابل ته به د هغه ورتګ ممکن نه وي. امير ممکن پوهېده ، چې د جنرال رابرټس ماموريت په پسرلي کې سر ته رسېږي ، نو يې د ټالولو له تاکتيک نه کار واخيست. امير د پاين (Pyne) په نامه د لندن د ښار د کارګري طبقې يو انګليس مستخدم لاره ، چې ور ته ښهٔ مخلص و. خپل ځوابي ليک د فبرورۍ په ۱۷مه د هغه په لاس واستوه او ور ته يې هدايت ورکړ چې په سفر کې بېړه ونه کړي. هغه د مارچ په ۱۲مه کلکتې ته ورسېد ، يانې هغه وخت چې د رابرټس ماموريت ختم شوی و.

امیـر پـه دغـه لیـک کې وایسـرای تـه څرګنـده کـړې وه، چې دغه هیئت په دغه وخت کې د سختو سرو او په خپله دده د ناروغۍ لـه امله منلی نـه شي او پـر دغـو برسېره پـه دغـه وخـت کـې څنګـه چې لارې پـه واورو سـره بنـدې وي، قـومي مشـران کابـل تـه رسېدلی نـه شي او د هغـو پـه نشته والي کې بـه د هیئت راتـګ بې ګټې وي. پـاین چې د امیـر اعتمـادي شـخص و، پـه کلکتـه کـې د بانـدنیو چـارو وزیـر مـارتمر ډیورنـډ لـه هغـه سره پـه کتنې کې د امیـر پـه اړه د خپـل حکومـت روغ نیتـي وښوده. پـاین هـم پـه مقآبـل کې د امیـر روغ نیتـي وښـوده. پـه عـین حـال کـې ډیورنـډ پـه سـرحدي سـیمو کــې د افغانسـتان د پرمختــګ پـه‌اړه شـکایت وکـړ. پـاین هـم پـه همـدغو سیمو کـې د برتـانوي هنـد د وړانـدې تـګ پـه اړه د امیـر شـکایتونه هغـه تـه واورول. پـه ټـولیز ډول پـه دغسـې لفظـي مبـادلې سـره د دواړو خـواوو تـرمېنځ یـو ډول روغ نیتـي راغـی. عجیبـه ده، چې د لنـدن ښـار د ختیځـې برخـې یـانې د کـارګرې طبقـې اوسـېدونکیو تـه هلتـه پـه عـادي ډول مجـال نـه وي چـې د خپـل ملـک د لـوړو طبقـو پـه تېـره لـه لـوړو حکـومتي کسـانو سره مجلس وکـړي، خـو پـاین پـه کلکتـه کـې د امیـر د یـو ډول استـازي پـه توګـه لـه خپلـو دغسـې وطنوالـو سـره خبـرې وکـړې او د هغـو او د امیـر عبـدالرحمن تـرمېنځ بې اعتمـادي پـه روغ نیتـي بـدل کـړي. د هغـه لپـاره پـه رښـتیا چې دا یـو

غټ بری و[۴۲]

په دغه وخت کې چې کابل ته د انګلیس هیئت تللو خبرې کېدلې یانې د نهمې لسیزې په پیل کې د روس پوځي واحدونه د افغانستان په شمال-ختیځ کې په بدخشان کې رادمخه شول. په داسې حال کې چې ټول بدخشان په جنوب کې د بروغیل له کوتل نه په شمال کې تراق سو یا مرغاب سین پورې د افغانستان تر لاس لاندې سیمه وه او امیر حتی لوی پامیر ته نزدې په سرمه تاش یا سومه تاش نومي ځای کې نظامي پوسته هم ځای پر ځای کړې وه. لکه چې دمخه ویل شوي، د بدخشان د روښان او شغنان له سیمو نه د پنجه سین ګوټی تېرېده، چې سرچینه یې د پامیر سر قول وه. د پنجه سین ګوټی د امو سین نه و. د امو سین له هغه ځای نه شروع کېده، چې له جنوب نه د کوکچې سین او له شمال نه د مرغاب سین ورسره ګډېده، خو روسانو ته بدخشان تر پنجه پورې سیمه وه او دوی د روښان او شغنان هغه برخې چې د پنجه په شمال کې تر مرغاب سین پورې پرتې وې، د بدخشان سیمې نه ګڼلې. په دې حساب دغه برخې روسانو ته د ۱۸۷۳ کال له پوهاوي نه دباندې وې او په هغو باندې یې د افغان حاکمیت ددغه پوهاوي پر خلاف شمېره، چې افغانستان یې باید پرېږدي، روسانو ددې پروا هم نه کوله چې لس کاله کېدل چې د بدخشان دغه

برخې د افغانستان تر حاکمیت لاندې وې.

روسانو په ۱۸۹۲ کې خپله ادعا په نظامي زور سره پیاوړې کړه. اول یې یوې نظامي قطعې د کرنیل یانوف (Yanoff) په قوماندانۍ په سرمه تاش کې په افغان نظامي پوستې نابیره وداګل او هغه یې له منځه یووړه. وروسته دوه سوه ییزه نظامي قطعه یې د کرنیل یانوسکاي (Yannosky) په قوماندانۍ شغنان ته ننوتله، خو افغانانو هغه په شا ووهله، لکه دمخه چې یې یوه چیني نظامي قطعه په شا تمبولې وه. بل کال د روسانو بله نظامي قطعه د هغوی د دفاع وزیر زوی په قوماندانۍ روښان ته ننوتله او فیرونه سره مبادله شول. په دې ډول بدخشان تر خطر لاندې شو او امیر عبدالرحمن له یوې خوا د روسانو او له بلې خوا د برتانوي هند تر فشار لاندې شو. په اصل کې امیر ته ګرانه وه، چې په دغې لیرې سیمې کې د روسیې له نظامي پوځ سره مقابله وکړي هغه هم په هغه حال کې چې د هند وایسرای د ۱۸۹۲ کال په جولای کې ورنه غوښتي و، چې په پامیر کې په خپل فعال چلند سره ستونزې پیدا نه کړي. بل کال په لندن کې د هند د چارو وزیر د هند وایسرای ته په یوه لیک کې څرګنده کړه، چې "موږ په دې فکر یو چې اوس ددې وخت راغلی چې امیر د روښان او شغنان د حتمي پرېښودلو فیصلې ته اماده کړي" او ترېنه وغواړئ چې یو برتانوي افسر په

کابل کې ومني، چې په هغو خبرو اترو یې خبر کړي چې په دې اړه له روسیې سره شوې دي. هغه دا هم ووېل، چې برتانیه په هیڅ وجهه حاضره نه ده، چې ددغو سیمو په ساتنه کې له امیر سره مرسته وکړي، ځکه چې دغه کار به د ۱۸۷۳ کال موافقې پرخلاف وي. هغه دا هم ووېل، چې روسان حاضر دي نه یوازې درواز امیر ته پرېږدي، چې د پنجې په کیڼه خوا کې د بخارا تر لاس لاندې ناحیه ده، بلکې د واخان هغه ټرانګه چې تر چین پورې غزېدلې ده، هم ورپرېږدي او که امیر شغنان او روښان په ارامۍ ترک کړل، برتانیه به په خپل وار حاضره وي چې چاغه او اسمار امیر ته پرېږدي، د نوي چمن په عوض غرامات ورکړي او په کراچۍ کې یې تال شوي مالونه ازاد کړي[۴۳].

ښکاره ده، چې برتانیې نه غوښتل له پنجه سین ګوټي نه پورته د روښان او شغنان په سر له روسیې سره سخته ونیسي. پر هغه برسېره دوی غوښتل افغانستان ته د واخان په ځانګړي کولو سره د خپلې امپراتورۍ او روسیې امپراتورۍ ترمېنځ یوحایل ولري، ددې لپاره چې د دواړو امپراتوریو ترمېنځ د احتمالي ټکر مخنیوی شوی وي.

بیا نو د هند وایسرای د ۱۸۹۳ کال د جولای په ۲۴مه له امیر نه په یوه لیک کې په ټینګه وغوښتل، چې یو

برتانوی افسر په کابل کې ومني چې د روسانو له ادعاگانو نه يې خبر کړي او په اړه يې د هغه فکرونه معلوم کړي. په عين حال کې يې داډه کړ، چې له دغه افسر سره به نظامي کسان ملگري نه، بلکې بس درې يا څلور تنه افسران ملگري وي. امير د وايسراى دغه وړانديز په اسانۍ ومنه او ترېنه يې دا هم وغوښتل، چې دغه افسر دې يو نوميالى شخص لکه گلدستن، د برتانيې پخوانى صدراعظم وي، خو وايسراى ددغې دندې لپاره د لندن په مشوره د هند د باندنيو چارو وزير سرمارتمر ډيورنډ (Sir Martimer Durand) غوره کړ، چې فارسي يې ښه ويلى شوه. امير هغه هم ومنه.

بيا نو ډيورنډ له څلور برتانوي او څلور مسلمانو افسرانو سره د سپتمبر په مېنځ کې له پېښور نه د کابل پر لور روان شو. د هيئت دوم کس کرنيل ايليس (E.R.Ellis) و. په لنډي کوتل کې سپاه سالار غلام حيدر څرخي هيئت ته ښه راغلى ووايه او هغه يې په پوره قدر سره د اکتوبر په دويمه کابل ته ورسوه او د چل ستون په ماڼۍ کې يې ځاى پر ځاى کړ، چې د خلکو له نظر نه پناه وي.

هيئت درې ورځې وروسته له امير سره په دربار کې وليدل، خو دا يوازې تشريفاتي ليدنه وه. د شپږو اونيو په موده کې چې هيئت په کابل کې و، د دواړو خواوو ترمېنځ يو وخت بل وخت خبرې وشوې ترڅو د نومبر په

دولسمه د دوی ترمېنځ دوه توافق لیکونه اعلام شول، چې یو یې د افغانستان شمال-ختیځ پولې او دویم یې د ختیځ-سهیل پولې په اړه وو. دا چې امیر به دغه دویم توافق لیک په رښتیا لاسلیک کړی وي، معلومه نه ده او وروسته به په دغه مهم ټکي بحث وشي.

په لومړي توافق لیک کې ویل شوي، چې امیر "... په دې ډول موافقه کوي چې دی به ټولې هغه ناحیې (Districts) چې د ده له خوا د امو په شمال کې [په ختیځ کې د ویکټوریا له ډنډ یا سر قول نه له امو سره د کوکچې تر یوځای کېدلو پورې] نیول شوي دي، خوشې کړي په دغې ځرګند پوهاوي سره چې ټولې هغه ناحیې به چې د آمو په سهیل کې پرتې دي او اوس د هغه په تصرف کې نه دي، ده ته تسلیم کړلی شي."

په دغې موافقې سره د پنجه سین ګوټی د افغانستان او بخارا ترمېنځ پوله شوه، خو هغه هېڅ وخت نه دا چې بین المللي پوله نه ده، هېڅ پوله نه وه او بدخشان هغسې چې دمخه ویل شوي، له بروغیل نه تر اق سو یا مرغاب پورې سیمه وه. په دغه توافق لیک سره دغه بدخشان دوه ځایه شو، خو د واخان په سر چې د همدغه توافق لیک یوه برخه وه، یوه سپکه لانجه پیدا شوه چې زر هواره شوه. واخان د ویکټوریا د ډنډ یا سر قول په سیمه کې تر لوي پامیر پورې یوه اوږده ترانګه ده، چې په سر

کې يې پيوونده قرغز ترکمن دلته او هلته او په لره برخه کې د واخې په نامه اسماعيليان اوسېدل. په داسې حال کې چې پاميرونه کله د فرغانې او کله د چين تابع وو، واخان د ځايي ميرانو له خوا اداره کېده چې هغوی يا د بدخشان يا قطغن تابع وو. واخان د پامير تر څنګه يوه ډېره سړه او کم حاصله اوږده تړانګه ده، خو هغه په دغه وخت کې د روسي او برتانوي امپراتوريو ترمېنځ د لومړي ځل لپاره بين المللي اهميت پيدا کړ. د ۱۸۷۳کال پوهاوي له مخې واخان د روسيې له خوا د بدخشان برخه منل شوې وه، خو امير عبدالرحمن سره له دې هم نه غوښتل هغه د افغانستان يوه برخه وي. په دغه دليل، چې د روسانو د تجاوز په برابر کې به له هغه نه دفاع ګرانه وي. امير په دې هم ډاډه نه و، چې برتانيه به د هغه په دفاع کې له ده سره ودرېږي، لکه چې د روښان او شغنان او تر هغه دمخه د پنجده په دفاع کې يې د افغانستان په اړه خپله ژمنه ترسره کړې نه وه، چې که په افغانستان باندې تېری وشي او که دغه تېری د افغانستان له خوا پارېدلی نه وي، دوی به د تېري دفع کوي. له بلې خوا روسيه ددې مخالفه وه چې واخان له افغانستان نه غير د بل هېواد تر لاس لاندې وي. روسانو هم د برتانويانو په شان غوښتل، چې واخان د دوی د امپراتوريو ترمېنځ حايل وي. په دغه حال کې د ډيورنډ غته وظيفه دا شوه،

چې امیر وهڅوي چې واخان په کوم ډول د افغانستان برخه وګرځوي ، خو امیر نه هڅول کېده ، حتی په هغه حال کې هم چې ډیورنډ ورته کړه چې واخان دې په نامه د افغانان وکیل استازي تر لاس لاندې وي ، خو په واقع کې به په ګټ کې د بر تانوي افسر له خوا اداره کېږي په پای کې امیر چې افغانستان ته د روسیې له خطر نه په اندېښنه کې و او د بر تانیې ملاتړ یې ضروري ګاڼه ، موافقه وکړه چې واخان به د افغانستان تر حاکمیت لاندې وي ، خو بې له دې چې نظامي پوځ پکې دېره کړي هغه وچې لکه دمخه ویل شوي امیر د پنجه سین ګوټي چې واخان یې په کینه خوا کې پروت دی ، د بین المللي پولې په توګه ومنه

دوه کاله وروسته (۱۸۹۵) د روس-انګلیس یو ګډ کمیسیون د افغانستان د غیر رسمي استازي په ګډون د روسیې ، افغانستان ، چین او بر تانوي هند ترمېنځ پوله په ساحه کې په نښه کړه چین په دغو خبرو کې ګډون نه لاره ، خو اعتراض یې هم ونه کړ ، که څه هم د افغانستان سره یې د سل میل په اندازه ګډه پوله لرله پـه دې ډول د واخان دهلیز او افغان پامیر د وخت د درېیو لویو امپراتوریو ترمېنځ د بېطرفې سیمې یا حایلې سیمې په دغسې ځای کې ومنل شو ، چې د نړۍ بام ورته ویل کېده

بل توافق لیک د ډیورنډ توافق لیک یا په ۱۸۹۳ کې

د کابل کانونشن ، په نامه د افغانستان د ختیځ-سهیلي پولې په اړه و، چې د بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران تر سرحد یا تورو غرو پورې یو نیم زر میل اوږده وه. ددغې پولې اهمیت په دې کې و، چې هم ډېره اوږده وه او هم د اصلي افغانستان په اړه وه او دغسې قومونه یې اغېزمن کول، چې د اصلي افغانستان جوړوونکي او اوسېدونکي وو، نو د دوی په مېنځ کې د بېلتون د پولې ټاکل او په نښه کول په اصل کې یو ناشونکی یا بېخي ګران کار و، خو ډیورنډ سره له دې هم د خپل حکومت د "علمي سرحد" د تجویز له مخې د هغې په ټاکلو ټینګار کاوه او امیر عبدالرحمن د هغوی په نېغ او د روسانو په غېر مستقیم فشار له مجبوریت نه له هغه سره جوړه وکړه، خو په خپله ځایي خلکو هغه سمله لاسه په سراسري پاڅون سره رد کړه.

ددغه په نامه توافق لیک ټول متن ددغه اثر په پای کې راوړل شوی او ددغې موضوع ټولې خواوې ما په خپلو اثرونو کې په زیاته اندازه د اصلي سرچینو له مخې بیان کړې دي[۴۴]. دلته به یې هغه اساسي ټکي بیان کړم، چې له دغه اثر سره ارتباط لري.

ددغه توافق لیک دویمه او درېیمه ماده د هغه اساسي ټکي بیانوي، په دویمې مادې کې ویل شوي دي چې "د هند حکومت به هیڅ په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې

نه اخوا د افغانستان په لور پر تې دي، مداخله ونه کړي
له دغې ليکې يا کرښې نه مطلب د واخان له بروغيل نه د
ايران تر تورو غرو (کوهاى ملک سياه) ليکه ده، چې بايد
په نښه شي. په دريمې مادې کې ويل شوي دي، چې "د
برتانيې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والا
حضرت امير دې اسمار او له هغه پورته دره تر چاناک
پورې وساتي. له بلې خوا والا حضرت موافقه کوي، چې
دى به هيڅ وخت په سوات، باجوړ يا په چترال کې د
باشګل يا ارنوايي درې په ګډون مداخله نه کوي. داسې
هم د برتانيې حکومت موافقه کوي، چې د برمل سيمه
والاحضرت ته پرېږدي... او والاحضرت د پاتې وزيري
ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. داسې هم
والاحضرت په چاغه باندې له خپلې ادعا نه تېرېږي."

ددغه توافق ليک په اړه، چې اول څه ويل کېږي دا
دی، چې هغه توافق ليک (Agreement) يا کانونشن
(Convention) دی، نه تړون (Tready). تړون او توافق
ليک عين مفهومونه، نه دي. تړون د دوو هېوادونو ترمېنځ
ژمنه وي، چې هغه بايد د هغو د لوړو ملي مجلسونو نه تېر
شي، په داسې حال کې چې توافق ليک د يوې مسئلې په
اړه د دواړو خواوو ترمېنځ جوړه يا موافقه ده. کانونشن د
اجتماعي دود له مخې د استازو يا لويانو غونډې ته ويل
کېږي، چې مفهوم يې تر موافقې نه هم سست وي. له

همدي امله به وي ، چې دغه توافق ليک په اصلي ليکنو کې يوازې په دغو نومونو ياد شوی ، نه د تړون په نامه له دېنه ښکاري ، چې دغه توافق ليک بر تانويانو ته يوازې د دوی په اصطلاح علمي سرحد په ارتباط مهم و ، چې په هغه سره د افغانستان او بر تانوي هند ترمېنځ د نفوذ سيمې په نښه کړي او يو د بل په نفوذي سيمه کې مداخله ونه کړي ددې مانا دا نه وه ، چې د بر تانوي هند نفوذي سيمه د هند يوه برخه شوه بر تانويانو تر پايه پورې په خپلې نفوذي سيمې کې خپل اداري طرز تطبيق نه کړ او له هغې نه يې د افغانستان د عنعنوي حاکميت لاس لنډ کړ ، ددې لپاره چې په هغې باندې د خپل علمي سرحد په تقاضا سياسي نفوذ ولري ، نو له دغه توافق ليک نه مطلب دا نه و چې د هند واکمنان خپله دغه نفوذي سيمه په هند پورې وتړي او د هند د نورو سيمو په شان يې اداره کړي لارډ ايلګين ، چې د لارډ لينزداون نه وروسته د هند وايسرای شو ددغه توافق ليک اصلي مطلب يې لندن ته په دې ډول بيان کړ ، د ډيورنډ توافق ليک هغسې توافق ليک و ، چې د بر تانوي حکومت او د امير د نفوذ سيمې تعريف کړي مقصد دا و ، چې له امير نه د موجودې وضعې (Status quo) قبولي ترلاسه شي او وساتله شي [۴۵] بيا نو له امير نه وغوښتل شول ، چې ددغه توافق ليک له مخې به د هند په نفوذي ساحه کې مداخله

نه کوي ، خو له دغې مداخلې نه مطلب نظامي مداخله وه په نورو ساحو کې د کابل او ددغو سيمو د قومونو ترمينځ اړيکي د پخوا په شان جاري وو ، په دې ډول چې د دغو قومونو جرګې به د پخوا په شان په خپله خوښه بې له کوم باندني خنډ نه په پرله پسې ډول کابل ته تللې او هلته به يې له امير سره د خپل واکمن په صفت ليدل او خپل بيعت به يې نوی کاوه

امير عبدالرحمن د وزيرو په هکله هم څرګنده ژمنه نه ده کړې په توافق ليک کې يې په دې اړه دغومره ويلي ، چې ... د پاتې وزيري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تيرېږي دا چې دده دغه ادعا څه وه ، واضحه نه ده خو دا واضحه ده چې د وزيرو ملک دده شخصي ملکيت نه و ، چې دی پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي دی که څه هم د ټول افغانستان امير و ، ددې صلاحيت يې نه لاره چې د خپل هېواد کومه برخه که څه هم د وزيرو د ملک په شان ليرې پر ته وي ، چاته ور کړي او که بر تانويان په دې فکر وو ، چې د وزيرو ملک د افغانستان برخه نه ده ، بيا نو څه ضرورت و چې امير مجبور کړي پر هغه له خپلې ادعا نه تېر شي په اصل کې دغسې صلاحيت يوازې د ملت په استازيتوب د مشرانو کار و ، نه د امير

لا مهمه او اساسي دغه پوښتنه ده ، چې ايا امير به د توافق ليک متن چې په انګرېزي ژبه کې خپور شوی ،

لاسلیک کړی وي ؟ له شتو شواهدو نه ښکاري ، چې لاسلیک کړی یې نه وي. په دغه متن کې د امیر او ډیورنډ نومونه چاپ شوید ي ، نه د هغو لاسلیکونه ډیورنډ چې کله د توافق لیک په اړه نقشه امیر ته وړاندې کړه ، هغه پرې یو څه ولیکل بې له دې چې لاسلیک یې کړي. داسې هم د توافق لیک فارسي متن ، چې ډیورنډ ور ته واوروه او بیا یې وروسپاره. امیر لاسلیک نه کړ ، که څه هم ډیورنډ لاسلیک کړی و. نو امیر چې د توافق لیک فارسي متن لاسلیک کړی نه وي ، انګرېزي متن به یې هم نه وي لاسلیک کړی ، ځکه چې هغه په انګرېزي نه پوهېده. په دغسې حال کې ډیورنډ به د توافق لیک متن ممکن هغه ته په فارسي کې اورولی وي ، چې په فارسي ښه پوهېده ، که دغسې هم شوي وي امیر به د هغه د متن محتویات پوره درک کړي نه وي. بله دا چې د توافق لیک متن هر څه چې و ، یوازې انګلیسانو تهیه کړی و ، په داسې حال کې چې هغه باید دواړو خواوو په ګډه او اتفاق تهیه کړی وای. نو دغه موجود متن چې د امیر لاسلیک نه لري ، د اعتبار وړ کېدلی نه شي ، په تېره چې دا په نظر کې ونیوله شي ، چې د کرښې د ښه کېدلو په وخت کې افغان استازو د ځینو مهمو ټکو په سر مخالفت وښود. که امیر د توافق لیک متن لاسلیک کړی ، یانې منلی وای له هغه سره به

يې مخالفت نه واى کړاى، ځکه چې په هغه حال کې به يې خپل قول نقض کړى او د هند حکومت به پرې اعتراض کړى واى، نو کله چې دغه کربښهٔ د توافق ليک او د هغه د نقشې له مخې د افغان-انګليس د ګډو هيئتونو له خوا په ساحه کې په نښه کېدله، افغان استازو اعتراضونه وکړل، چې ځينې يې د مقابل لوري له خوا ومنل شول. تر ټولو مهم مخالفت د باشګل درې په هکله و، چې په توافق ليک کې د هند په نفوذي ساحه کې نيول شوى، خو د کربښې د نښه کېدلو په وخت (۱۸۹۶) کې امير هغه ونه منه او وايسراى ايلګين ته يې په ټينګه ښکاره کړه، چې د "کافرستان" اخري کور هم د افغانستان دى. د "کافرستان" باشګل هغه دره ده، چې له اسمار نه تر بدخشان پورې غزېدلې او هغه وخت منځنى اسيا ته يوه ستراتيجکي مهمه لار وه، چې د "علمي سرحد" په تجويز کې يې بر تانوي هند ته خاص اهميت لاره. پر دې برسېره د هند حکومت ادعا کوله، چې د باشګل دره د چترال د مهتر (واکمن) تر لاس لاندې وه، چې بر تانوي هند په ۱۸۹۵ کې پرې مسلط شوى و.

ددغو ټولو خبرو سره سره وايسراى ايلګين په پاى کې د باشګل درې په هکله د امير ادعا ومنله او په لندن کې يې د هند چارو وزير هملتن ته په يوه ليک کې څرګنده کړه، چې د هند په نفوذي ساحه کې د هغې نيول

د تاسف وړ یوه تېروتنه وه [۴۶]

بلـه مهمـه موضـوع ، چـې د توافـق لیـک اعتبـار زیـانمن کـوي د مومنـدو موضـوع ده. مومنـد پـه دغـه توافـق لیـک کـې یـاد شـوي نـه دي ، خـو برتانویـانو هغـه تـه د بـاجوړ پـه ارتبـاط کتـل ، چـې امیـر د هغـه پـه اړه د نـه مـداخلې ژمنـه کـړې وه ، خـو ددې مانـا دا نـه کېږي چـې امیـر د مومنـدو پـه اړه هـم د نـه مـداخلې ژمنـه کـړې ده او یـا یـې هغـه د برتـانوي هنـد پـه نفـوذي سـیمه کـې ښـوولې وې. مومنـد او بـاجوړ دوه سـره بېلـې سیمې دي ، چـې بېـل قومونـه پکـې اباد دي. لـه همـدې املـه و، چـې امیـر د ډیورنـډ کرښـې د پـه نښـه کېدلو پـه وخـت کـې هغـوی تـه ښـکاره کـړه ، چـې ټـول مومنـد د افغانسـتان خـاوره ده. مومنـدان لـه کـامې نـه تـر پېښـور پـورې ملـک کـې اباد قـوم دی. د پېښـور ښـار هـم پخـوا د مومنـدو ښـار و. د مومنـدو بـره برخـه پـه بر مومنـد او لـره برخـه پـه لر یـا کـوز مومنـد یـادېږي. د هنـد وایسـرای غوښـتل ، چـې کـوز مومنـد د دوی پـه نفـوذي سـاحه کـې وي ، خـو امیـر د مومنـدو وېش نـه منـه. وایسـرای بیـا وغوښـتل ، چـې مومنـد پـه یـو اړخیـز ډول ووېشـي ، خـو د امیـر د ټینـګ مخالفـت لـه املـه یـې پـه پـای کـې د خپلـې شورا پـه مشوره لـه دغـه کـار نـه ډډه وکـړه. پـه دغـه فکر کـې چـې دغـه وېش دې د امیر لـه مړینـې نـه وروسـته وشـي. د مؤلـف سرپرسـي سـایکس پـه ویـنا د مومنـد پولـه تـر ۱۹۲۶ پـورې هـېڅ پـه نښـه شـوې نـه وه.

عجبه ده، چې ډاکټر عظمت حيات خان د ډيورنډ کرښې په نامه په خپل اثر کې د مومندو وېش د افغانستان او هند ترمېنځ د وايسراى ايلګين د نظرله مخې ښيي [۴۷] د دغه اثر له محتوياتو نه ښکاري، چې هغه د پاکستان د رسمي مقامونو په هدايت او مرسته ليکل شوى وي

په هر حال، د ډيورنډ توافق ليک موجود متن د اعتبآر وړ کېدلى نه شي هغه به هغه وخت د اعتبار وړ سند شي، چې د امير عبدالرحمن او مار تمر ډيورنډ لاسليکونه ولري دا چې ډيورنډ په خپلو رسمي راپورونو کې او د امير منشي سلطان احمد د امير عبدالرحمن ژوند په نامه کتاب کې، چې د تاج التواريخ په نامه فارسي شوى دى، ويلي چې امير دغه توافق ليک لاسليک کړى دى، صحيح نه دى ډيورنډ په خپل يوه خصوصي ليک کې خپله رسمي دغه وينا رد کړې ده او د سلطان محمد دا اثر دويم ټوک جعلي دى سلطان محمد څه وخت، چې خپل ناچاپ شوى اثر په لندن کې له خپرونکي سره پرې ايښى و، د انګلستان رسمي مقامونو د هغه په دوهم ټوک کې، چې د سيمې او بين المللي موضوع ګانو په اړه دي، ګوتې وهلي او خپل نظرونه يې پکې ځاى کړي دي دغه جعلتوب ما په خپل يوه اثر کې په مستند ډول شرح کړى دى [۴۸]

د ۱۸۹۴ کال په پيل کې د بر تانوي هند او افغانستان

په موافقه د همدغه توافق لیک له مخې د دواړو خواوو د نفوذي سیمو ترمنځ د کرښې یا پولې د په نښه کولو په مقصد درې کمیسیونو په کار پیل وکړ. لومړی کمیسیون له خیبر نه، دویم کمیسیون له کرمې نه او درېیم کمیسیون د بلوچستان ایجنسۍ له سیمې نه. څلورم کمیسیون وروسته جوړ شو او په کار یې پیل وکړ.

د کرښې د په نښه کېدلو وخت کې د برتانوي هند مامورانو د توافق لیک له نقشې نه کار اخیسته او افغان مامورانو به د هغو نقشو له مخې عمل کاوه، چې امیر ورته ورکړې وې خو دغه نقشې سره متفاوتې وې او ددغه تفاوت پایلې لانجې او د کار ځنډېدل و، چې درې کاله وخت یې ونیوه. په داسې حال کې چې اول فکر کېده، چې هغه به د څلورو میاشتو کار وي. ډېر مهم د خیبر کمیسیون و، چې د نقشو د اختلاف له امله اول څه باندې درې میاشتې وځنډېده او بیا د ۱۸۹۴ کال په دسمبر کې د کمیسیون افغان غړي، سپاه سالار غلام حیدر څرخي او برتانوي افسر اودني (Udny) له خوا له سره ونیول شو. سپاه سالار خپل سیال اودني ته څرګنده کړه، چې له امیر نه یې سمه نقشه ترلاسه کړې ده، خو دغه کمیسیون د باشګل درې او داسې هم د مومندو په اړه د برتانوي هند له نظره په مقصد ونه رسېد. لکه چې دمخه ویل شوي وایسرای له باشګل درې نه پوره تېر شو او د

مومندو په وېشلو کې هم پاتې راغی، ځکه چې امیر تر پایه پورې ټینګ و، چې ټول مومند د افغانستان خاوره ده او له همدې امله و، چې وایسرای ایلګین بیا وغوښتل چې دغه کرښه له مومندو نه په یو اړخیز ډول تېره کړي، خو د خپل لوی درستیز او د خپلې شورا د غړیو د مخالفت په وجه چې امیر ممکن بیا ټول پروګرام لغو کړي، له دغه کار نه لاس واخیست. هغه امیر ته اخطار ورکړی و، چې که د میتایي (Mitai) پوسته لغو نه کړي او له پارونو نه لاس وانخلي، په افغانستان باندې به مواجب ودرول شي او له هند نه به د وسلو ازاد انتقال نه مخنیوی وشي. هغه و، چې د امیر په هدایت د میتایي نظامي پوسته د ۱۸۹۷ کال د اپریل په ۲۴مه له افغان سر تېرو نه خالي شوه. پر دې برسېره برتانوي هند د خپل مامور مرک (Merk) له لارې د کوز مومند یو څو خېلونه د پېښور له لارې تر خپل نفوذ لاندې راوستي وو، چې وروسته د "ډاډور" خېلونه" په نامه یاد شول. سره له دې هم دغو خېلونو ته د افغانستان له خوا د لالپورې د خان له لارې، چې د ټول مومندو عنعنوي خان و، مواجب ورکول کېدل. امیر تر اخره د مومندو په اړه د میتایي پوستې له خوشې کولو نه غیر برتانوي هند ته کوم امتیاز ونه منه[۴۹]. په خیبر کې یوه وړه برخه هم بې نښې پاتې شوه او نور ټول له سپین غره نه تر چترال پورې په نښه شول.

د بلوچستان کميسيون، چې وظيفه يې د ايران تر سرحد ياني د ملک سياه غرونو پورې د کرښې ايستل او په نښه کول و، هم له فکر نه کېدونکيو ستونزو سره مخ شو، که څه هم ددغې اته سوه ميلې کرښې اوږده برخه له وچې بېديا، شګلنو سيمو او سپېرو غونډيو څخه تېرېده، فکر کېده چې دغه کميسيون به خپله دنده په څلورو مياشتو کې سرته ورسوي، خو دغه کار څه باندې دوه کاله ونيول لومړی دا چې انګليس کمشنر کفتان مک مه هون (Mac Mahon) د ۱۸۹۴ کال د اپريل په پينځمه او سيال يې سردار ګل محمد يوه مياشت وروسته له هغه د مې د مياشتې په اخر کې ډومنډي (Domandi) ته ورسېد عجبه دا ده، چې د دوی ترمېنځ خبرې د خليفه نور محمد له لارې پيل شوې ويل کېده چې امير خپل استازي سردار ګل محمد ته ويلي وو، چې له خپل انګليس سيال سره په نېغه ونه ګوري پر دې برسېره د دواړو نقشې سره متفاوتې وې د معمول په شان له انګليس استازي سره د توافق ليک نقشه او له سردار سره د امير په لاس جوړه شوې نقشه وه. د ميک مه هون ټول هغه کوښښونه شنډ شول، چې غوښتل يې له سردار ګل محمد سره په خپله خبرې وکړي، يا دغه سردار هغه کرښه ومني چې د توافق ليک په نقشه کې په نښه شوې وه. په پای کې هغه خپل وايسرای له دغسې ستونزې نه خبر کړ او هغه له امير نه د

یوه لیک له لارې وغوښتل چې خپل استازی یوه کړي، چې کربښه د توافق لیک د نقشې له مخې په نښه کړي هغه و، چې بیا دوی دواړو د اګست په اتلسمه د درې ګړیو په موده کې ولیدل او خبرې وکړې، خو بیا هم موافقې ته ونه رسېدل او میک مه هون خپل حکومت ته ولیکل، چې زموږ د خبرو نتیجه په څرګند ډول ښیي چې تر څو امیر سردار ته سمه نقشه او نوي هدایتونه ورنه کړي، زما لپاره به بې ګټې وي چې له سردار ګل محمد سره د پولې په اړه بیا وګورم. حقیقت دا دی، چې د تواقف لیک نقشې چې ۱۸۹۳ کې په بیړه کښل شوې وه، تېروتنې لرلې. له بلې خوا امیر عبدالرحمن د افغانستان له ختیځو سیمو سره ښه بلد و. د هغه مور او نیا او دوه مېرمنې د همدغو سیمو له قومونو نه وې. وایسرای بیا امیر ته ولیکل، چې دا ټولې ستونزې له دې امله دي چې هغه (امیر) خپلو استازیو ته سمې نقشې نه دي ورکړي. بیا یې ور ته خبرداری ورکړ، چې که هغو ته یې سمې نقشې ورنکړې ددغه کار پایلې به ناوړې وي. هغه و چې امیر بیا د خپل بلوچستان کمیسیون استازي ته د توافق لیک د نقشې نقل ورواستوه او په نتیجه کې ددغې برخې پولې د ټاکلو کار پر مخ ولاړ، خو هغه سره له دې هم بې ستونزو نه و. بر تانوي هند ددې لپاره چې د کمیسیون کار پرمخ ولاړ شي د په هه کوتل

Kotal) افغانستان ته پرېښود که څه هم هغه په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمې کې ښوول شوی و.
په دغې نوې فضا کې د بل کال (۱۸۹۵) د فبروری تر شپاړسمې پورې له ډومندي (Domandi) نه تر چمن پورې د پولې د په نښه کولو کار د دواړو خواوو په موافقه سر ته ورسېد، خو له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د کرښې د په نښه کولو کار کې ځنډ پېښ شو. یو خو دا چې نوی افغان استازی محمد عمر خان چمن ته ښایسته ځنډ وروسته ورسېد. پر هغه برسېره د خواجه عمران او چمن ترمېنځ کرښې په سر د دواړو ترمېنځ اختلاف پېښ شو. دوی له چمن نه تر غوښې پورې د پولې د په نښه کولو کار پیل کړ، خو کله چې محمد عمر خان دغه برخه د افغانستان خاوره وبلله، میک مه هون هغه رد کړه په دغه دلیل چې د هغه په قول دا د پښین علاقه ده او پښین او سبي خو د ګندمک د تړون له مخې د هند شوي وو او د کابل په توافق لیک کې د هند په نفوذي سیمه کې نیولې شوی و. لانجه په پای کې بیا وایسرای او امیر ته ورسېده او وایسرای ددې لپاره، چې له چمن نه د ایران تر سرحد پورې د لیکې د په نښه کولو ار پرمخ ولاړ شي، افغانستان ته د ایلتاز کاریز (Iltaz karez) پرېښود. څنګه چې میک مه هون د ۱۸۹۵ کال په جون کې هند ته غوښتل شوی و، نور انګلیس ماموران د ۱۸۹۶ کال په جنوری کې سره

ټول شول او له افغانانو سره یې په ګډه د لیکې د په نښه کولو کار له سره ونیوه او دغه کار بیا بې له کوم خنډ نه پرمخ ولاړ او د همدغه کال په جون کې ددغې اوږدې لیکې وروستۍ پایه د ملک سیاه غره د پاسه ودرول شوه[۵۰].

د کرمې کمیسیون دمخه له سیکارام (Sikaram) نه تر لارام (Laram لرم؟) پورې د کرښې د په نښه کولو کار سر ته رسولی و. دغه کرښه د ډانلډ (Donald) او شیریندل خان په ګډه کوښښ لړ، و ډېر د ډیورنډ توافق لیک له مخې ایستل شوې او په نښه شوې وه، چې زیاتره یې د افغانستان په ګټه وه. په نښه کولو کې یې طبیعي ځانګړ تیاوې او اوبه په نظر کې نیول شوې وې. افغان خوا که څه هم سمه نقشه په لاس نه لرله د کرښې د په نښه کولو کار د ۱۸۹۵ په مېنځ کې سر ته ورسېد او د دواړو خواوو له خوا ومنل شو.

د وزیرستان کمیسیون د ۱۸۹۵ کال په جنوري کې د پولې د په نښه کولو کار شروع کړ، خو دغه کمیسیون یوازې له انګلیس افسرانو نه جوړ و. د هند د وایسرای په وینا امیر هغه ته ښکاره کړې وه، چې دغه کار دې دوی په خپله ترسره کړي، بې له دې چې افغان ماموران پکې برخه ولري. د عظمت خان په وینا دغه کمیسیون د وزیرو ملک ته د درې زره سر تېرو په زور ننوت او د ګومل له

سین نه لس میله پورته په وانه کې یې په یوه کامپ کې واړول. تر دې دمخه په وانه کې افغان نظامي پوسته پرته وه، خو انګرېزان په وانه کې له وسله وال پاځون سره مخ شول. په وزیرو کې دغه فکر زر خپور شو، چې د انګرېزانو په شته والي سره به دوی خپله خپلواکي چې ډېر پرې ویاړېدل له لاسه ورکړي او باجونه به هم پرې حواله شي، نو د ۱۸۹۴ په نومبر کې یې په انګرېزانو برید وکړ او یو شمېر یې د دوو افسرانو په ګډون ټپي کړل، خو په پای کې دغه پوځ د جنرال لاکهارت په قومندانۍ دغه پاڅون وځپه او له هغه وروسته د کرښې د په نښه کولو کار له ډومنډي نه پیل شو او د درې پوځي واحدونو په ملګرتوب له خوجه خضر نه د برمل او شوال له درې نه په سختو حالاتو کې په دغه کار موفق شو. له ډومنډي نه تر لارام پورې د کرښې د ټاکلو نقشې او یادښتونه امیر ته د هغه د منلو لپاره واستول شول، خو هغه پرې اعتراض وکړ او ویې غوښتل چې یو شمېر ځایونه د یو څو کوتلونو په ګډون باید د افغانستان وي، خو د هغه دغه غوښتنه ونه منل شوه او ورته څرګنده شوه، چې کومه هغه کرښه چې ښاغلي کنګ او ښاغلي اندرسن ټاکلې، اخري ده او بدلېدلی نه شي[51]

په دغه ډول د بدخشان له بروغیل کوتل نه د ایران د ملک سیاه غرو پورې د یو نیم زر میل په اوږدو کې د

برتانوي هند "د علمي سرحد" په تقاضا دغسې کرښه په نښه شوه، چې مقصد يې د کابل توافق ليک له مخې د برتانوي هند او افغانستان د نفوذي سيمو سره بېلول و. دغه کرښه وروسته د ډيورنډ کرښې په نامه ياده شوه، خو د نفوذي سيمو په دغه ډول سره بېلول د دوو هېوادونو ترمنځ د پولې مانا لرلی نه شي. په دغې ليکې سره د پښتنو او بلوڅو مهم قومونه لکه ترکلاني، وزير، شينواري، نورزي، اڅکزي، بلوڅ او وروسته مومند سره وېشل شوي وښودل شول چې په اصل کې سره وېشل کېدلی نه شي. دوی په خپلو کې دغسې ټينګ قومي، اجتماعي او اقتصادي اړيکي لري، چې د ليکې د دواړو خواوو حکومتونه هم د هغوی د تګ راتګ مخه نيولی نه شي، نو دوی د پخوا په شان په خپلو کې په تګ راتګ کې آزاد وو. په واقع کې دغه په نامه پوله دوی ته هيڅ وخت د پولې حيثيت نه لاره، په تېره په هغو سيمو کې چې فزيکي او طبيعي خنډ يې نه لاره. دا سمه ده، چې يوځای بل ځای غرونه او له چمن نه تر ايران پورې شګلنې دښتې په لار کې پرتې وې، خو له دغې ډېرې اوږدې کرښې نه د اوښتلو او رااوښتلو لارې دغومره ډېرې وې، چې ددغو قومونو د خلکو لپاره هيڅ خنډ نه و. دا يوازې د زبرځواک برتانيې زور و، چې د خپلې طلايي مستعمرې ياني هند د خوندي ساتلو لپاره يې د نړۍ په

دغې سیمې کې یو غیر طبیعي حال رامنځ ته کړ او د افغانستان سیاسي لاس یې له خپلو سیمو نه لنډ کړ، نو دا په واقع کې د حکومتونو ترمینځ د کاغذ د پاسه رسمي پوله وه، نه د کرښې دواړه خواوو خلکو ته او چې د کرښې د ختیځې سیمې ولسونه پوه شول چې ملکونه یې د برتانیې په نفوذي سیمه کې نیول شوي او خپلواکۍ ته یې د نامسلمانو برتانویانو او هندوانو له خوا خطر پېښ شوی دی، د ۱۸۹۷ په جون کې یې ددغې کرښې پرخلاف په یوه لوی سراسري پاڅون لاس پورې کړ. په دغه پاڅون کې له شیعه توریو نه پرته حتی د کوز مومندو د "داد ور ځانګو" په ګډون (د مومندو له ترک زي څانګې نه پرته) ټولو قومونو ګډون لاره او غازیان یې د خپلو قومي او روحاني مشرانو په مشرۍ تر شبقدر پورې وړاندې لاړل، خو انګرېزانو د هغو د غلي کولو لپاره لښ او ډېر اویا زره منظم پوځ په بېلو واحدونو کې په کار واچوه، چې په هغو کې یو هم د برتانیې وروستی صدراعظم سر ونستن چرچل و. مهمه دا ده، چې دغو قومونو په دغه لوی او بېساري پاڅون سره د ډیورنډ کرښه په غوځه توګه رد کړه[۵۲]. له همدې امله به هم و، چې انګرېزانو کوښښ ونه کړ چې د خپلې هندي مستعمرې اداري طرز په دغو قومونو تطبیق کړي. د دوی کوښښ دا و، چې دغه قومونه په سیاسي لحاظ تر نفوذ لاندې ولري، چې دا یو بېل

بحث دی او ما ددغې موضوع او د ډیورند توافق لیک اړوندې موضوع ګانې په خپلو یاد شویو اثرونو کې په اوږد ډول تر بحث لاندې نیولي دي.

دلته به دغومره وویل شي، چې د ډیورند کرښې په نښه کولو سره د افغانستان د ټول حدود ټاکنه پای ته ورسېدله او افغانستان په دغه کار سره نه یوازې تر پخوا نه کوچنی شو، اصلي افغانستان یې هم له لاسه ورکړ.

په پای کې ښايي یو ځل بیا وویل شي، چې د افغانستان د پولو ټاکل کېدلو حرکت چې د امیر شېرعلي په وخت کې پیل شوی و، د امیر عبدالرحمن په وخت کې پوره شو. د امیر شېر علي په وخت کې د آمو سین د بخارا او افغانستان ترمېنځ پوله په لندن کې د برتانیې حکومت او په پیټرسبرګ کې د روسي حکومت له خوا ومنل شوه او سیستان د ایران او افغانستان ترمېنځ ووېشل شو. د امیر عبدالرحمن په وخت کې د پنجده په کشاله کې له خمیاب نه تر ایران پورې لیکه او په شمال-ختیځ کې د پنجه نهر د بخارا او افغانستان ترمېنځ د پولې په شان ومنل شوه. په همدغې دورې کې ډېره لانجمنه او ډېره مهمه د ډیورند کرښه وه، چې په نښه کولو سره یې اصلي افغانستان له اوسني افغانستان څخه بېل وګڼل شو. په دغو ټولو ټاکنو کې د افغانستان رول فرعي یا هېڅ و او افغانستان تر پخوا نه کوچنی شو، خو له بلې خوا په

همدغو پولو ټاکنو سره و، چې افغانستان د دوه اروپايي قوي امپراتوريو ترمينځ د يوه هېواد په توګه پرځای پاتې شو.

په واقع کې دا د برتانيې نيغ فشار او زور او په شمال-ختيځ کې د تزاري روسيې خطر و، چې امير عبدالرحمن يې د ډيورنډ کرښې منلو ته مجبور کړ. له هغه نه پرته هيڅ فکر نه کېده، چې دی به دغه کرښه ومني. په داسې حال کې چې ده دمخه پر دې پيل کړی و، چې د افغانستان له لاسه تللې سيمې بېرته ترلاسه کړي او له افغانستان نه لرې تر لرې د امير دوست محمد د وخت افغانستان جوړ کړي. د افغانستان په واکمنو کې يوازې ده د برتانوي نفوذ سيمې له خلکو سره ډېر علايق لرل او هغه تر زياتې اندازې شخصي او فاميلي وو. دده مور، نيا او دوه مېرمنې له همدغو خلکو ښځه وې او ده هم د نورو افغان واکمنو په شان تر اباسين پورې ملکونه دافغانستان ګڼل. پر دې برسېره ده ته به دا هم ډېره دردناکه وه، چې دی چې خپلو خلکو ته يو زور واک واکمن او "اوسپنيز امير" و، د ډيورنډ کرښې په موضوع کې يو بېچاره امير شوی و.

سره له دې ټولو خبرو د وخت په نظر کې نيولو سره د امير عبدالرحمن ونډه د اوسني افغانستان په جوړولو کې مهمه وه. ده تر هر بل افغان واکمن نه ډېر خپل ويښ

ژونـد د دولتـي نظـام تنظيمولـو او پيـاوړي كولـو او د هېـواد د خونـدي سـاتلو لپـاره وقـف كـړى و، چـې نتيجـه يـې دغـه اوسـنى افغانسـتان دى. پـه دې حسـاب دى د اوسـني نـوي افغانسـتان مؤسـس كېـږي، پـه داسـې حـال كـې چـې سـتر احمد شاه د معاصر افغانستان سر مؤسس و.

پای

د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال کابل کانونشن

په داسې حال کې چې د هندوستان په خوا کې د افغانستان د سرحدي سیمې په اړه ځینې مسئلې پیدا شوي دي او په داسې حال کې چې دواړه والا حضرت امیر او د هندوستان حکومت هیله من دي، چې دغه مسئلې د دوستي په پوهاوي او د دواړو د نفوذ د ساحو د حد په ټاکلو سره حل شي، ترڅو په راتلونکې کې ددغو متحدو حکومتونو ترمنځ ددغې موضوع په سر د اختلاف نظر نه وي په دې وسیله په لاندې ډول سره موافقه وشوه:

۱_د والا حضرت د ختیځې او سهیلي سرحد توابع دې له واخان نه د پارس تر پولې پورې هغه لیکه تعقیب کړي، چې په هغې نقشې باندې ښوول شوې ده، چې له دغه توافق لیک سره مله ده.

۲_د هندوستان حکومت به هیڅ وخت په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې نه اخوا د افغانستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي او والاحضرت امیر به هیڅکله په هغو سیمو کې چې له لیکې نه اخوا د هندوستان په لور پرتې دي، مداخله ونه کړي.

۳_د برتانیې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والاحضرت امیر دې اسمار او تر هغه پورته دره تر چاناک

پورې وساتي. له بلې خوا والاحضرت موافقه کوي، چې دی به هېڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشګل یا ارنوايي درې په ګډون مداخله نه کوي. داسې هم د برتانيې حکومت موافقه کوي، چې د برمل سیمه والاحضرت ته پرېږدي، کومه چې په هغې مفصلې نقشې کې ښوول شوې، چې والاحضرت ته دمخه سپارل شوې ده او والاحضرت د پاتې وزيري ملک او داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي. په همدې ډول والاحضرت د چاغه په اړه له خپلې ادعا څخه تېرېږي.

۴_ د سرحدي سيمې ليکه به د افغان او برتانوي کمشرانو له خوا له دې وروسته په تفصيل سره وکاږله شي او حدبندي به شي په کوم ځای کې چې د تطبيق وړ او مطلوب وي. ددغو کمشنرانو مقصد به دا وي، چې د سرحد په ټاکلو کې متقابلې پوهاوي ته سره ورسېږي. داسې چې دغه ليکه دې تر نهايي امکان پورې د هغې نقشې له مخې وي، چې له دغه توافق ليک سره مله ده، په داسې حال کې چې ددغې سرحدي سيمې د ګاونډيو کليو د موجودو محلي حقوقو رعايت پوره شي.

۵_د چمن د موضوع په اړه والاحضرت د برتانوي نوې قشلې په هکله له خپل اعتراض نه تېرېږي او برتانوي حکومت ته هغه حقوق پرېږدي، چې د سرکې تيلرای (Sirkai Tilerai) په اوبو کې يې په بيه اخيستي وو. د سرحد سيمې له دغه ټکي نه به ليکه په لاندې ډول وکاږله شي:

دغه لیکه به پښه کوتل ته نږدې د خوجه امران غروله سرنه، چې د برتانیې په سیمه کې به پاتې کېږي، په هغه لور کښله کېږي چې مرغه چمن او شاروبو چینه به افغانستان ته پاتې کیږي او د نوي چمن چوني او د افغان پوسته، چې د لښکر ډنډ په نامه یادېږي، تر نیمایي پورې رسیږي او په داسې حال کې چې {لیکه} به د جنوب په لور روانه وي، د خوجه امران د غرو سره به بیا یوځای کېږي. په دې ډول چې د غوښې پوسته به د برتانیې په علاقه کې او د غوښې په جنوب او لویدیځ کې د شوراوک سړک به افغانستان ته پرېږدي. د برتانیې حکومت به ددغه سړک تر نیم میلي پورې په هېڅ ډول مداخله نه کوي.

۶_ ددغه توافق لیک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د افغانستان د والاحضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات، چې د سرحدي سیمې په اړه د دوی ترمېنځ پیدا شوي وو، د پوره او قناعت کوونکې فیصلې په ډول ګڼل کېږي او دواړه د هندوستان حکومت او والاحضرت په ذمه اخلي، چې د جزئیاتو په هکله ټول اختلافات لکه هغه چې وروسته به د هغه منصبدارانو له خوا پرې غور کېږي، چې د سرحدي لیکې د حدبندۍ لپاره ټاکل کېږي، د دوستۍ په روحیې سره به فیصله کېږي. ددې لپاره چې تر هغو چې ممکنه وي د دواړو حکومتونو ترمېنځ د شکونو او ناسم

پوهاوي سببونه له مېنځه ولاړ شي.

۷_ د هندوستان حکومت، چې د والاحضرت له روغ نیتی نه د برتانیې حکومت په اړه پوره ډاډمن شوی او غواړي افغانستان پیاوړی او خپلواک ووینی، د والاحضرت له خوا د جنګي لوازمو په رانیولو او واردولو باندې به اعتراض ونه کړي او دوی به په دغه هکله په خپله څه مرسته ورسره وکړي. پرهغه سربېره ددې لپاره چې د والاحضرت د هغې دوستی روحیې نښه وساتله شي، چې په دغو مذاکرو کې یې ښوولې ده، د هندوستان حکومت ژمنه کوي چې په هغو دولسو لکو کې شپږلکه روپی زیاتې راوستل شي، چې والاحضرت ته هر کال د مالي مرستې په ډول ور کول کېږي.

هنري ماتمر ډیورنډ د هندوستان د حکومت د باندنیو چارو وزیر
امیر عبدالرحمن خان، د افغانستان او د هغه د توابعو امیر
کابل، ۱۲ نومبر ۱۸۹۳

* * *

یادښتونه

لومړی څپرکی
پښتون

۱. ډېوډ کرستین، دغه ګړندی تلونکې نړۍ، د بشریت لنډ تاریخ، بارک شر خپرونکي ډله ،مساچوسټ، امریکا، ۲۰۰۸، پیلامه، لیکونکی د کلیفورنیا د سان دیګو پوهنتون استاد دی.

۲. ج.پ. مالوري، د هندو اروپایانو په پلټنه کې، تیمز او هډسن، ۱۹۸۹، ۲۶۶-۲۷۰. ګورډن چایلډ، اریایان، بارنز او نوبل، نیویارک، ۱۹۹۳.

۳. احمد علي کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، لومړی جلد، پښتو کوونکي یو شمېر لیکوال، د افغانستان د تاریخ ټولنه، ۱۳۳۴ ۱۹۵۵، کابل، ۴۴.

۴. چایلډ، اریایان، ۲۰۴

۵. جېني ډي وس-کمبال، جنګیالی ښځې، ټایم وارنر کمپنۍ، نیویارک، ۲۰۰۲، Xiii

۶ ویلیم مک ګورن، د منځنۍ اسیا لرغوني امپراتورۍ ګانې، شمالي کارولانیا پوهنتون، ۱۹۳۹، ۲۷.
۷ ر. ګرشمن، ایران، له لرغوني زمانې نه تر اسلامي فتوحاتو پورې، د پنګون خپرونه، ۱۹۶۱، ۶۱.
۸ پورتنی اثر، ۱۱ مخ
۹ پورتنی اثر، ۶۳
۱۰ کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۴-۱۱۵
۱۱ نیکولاس ریاسونافسکي، د روسیې تاریخ، دریم چاپ، د اکسفورډ پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۷، ۱۴-۲۷
۱۲ مک ګورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلډ، یاد شوی اثر، ۱۰۴.
۱۳ مک ګورن، یاد شوی اثر، ۲۸. چایلډ، یاد شوی اثر، ۱۰۹
۱۴ الیکزاندر بیلینیتسکي، منځنۍ اسیا، ژباړونکی جیمز هوګارت، نړۍ وال خپرونکی شرکت، نیویارک، ۹۶۸_۲۶.
۱۵ ا.ټ. اولسټمډ، د پارس امپراتورۍ تاریخ، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۴۸، ۳۴-۶۶.
۱۶ هیرودوت، تاریخ، ژباړونکی د. ګرین، شیکاګو پوهنتون، ۱۹۸۷، ۱۲۹_۱۳۰.
۱۷ کهزاد، یاد شوی اثر، ۸۵_۱۳۲
۱۸ ستینلي ولپرټ، د هند نوی تاریخ، څلوم چاپ، ۱۹۹۳، اکسفورډ پوهنتون، ۲۴_۲۶. ر.ج.م. رابرټس، د نړۍ تاریخ، د پنګون خپرونه، ۱۹۸۸، ۱۱۵_۱۲۸

۱۹. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۰۹
۲۰. پور تني اثر، ۱۱۰.
۲۱. هېرودوت، تاریخ، ۱۰۲
۲۲. چ.و بیلو، د افغانستان نژادونه، سنګ میل خپرونه، لاهور، ۱۱۸۰، ۵۸_۶۰.
۲۳. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۱۲
۲۴. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۲
۲۵. رچرډ فرای، د منځنۍ اسیا میراث، له لرغوني زماني نه د ترکانو تر خپرېدو پورې، مارکوس واي نر خپرونکی، پرنستن، ۲۰۰۱، ۹۲.
۲۶. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۰_۱۲۲، بیلو، یاد شوی اثر، ۵۸_۹۶.
۲۷. هېرودوت، ۴۹۳
۲۸. د رنجیو-ان معبد، کیوټو، جاپان، د لیکونکي کتنه، سپتمبر ۲۰۱۰.
۲۹. بیلو، یاد شوی اثر، ۶۱. قاضي عطاء الله، د پښتنو تاریخ، عام پریس پېښور، ۱۹۴۷، ۱۲.
۳۰. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۲
۳۱. بیلو، یاد شوی اثر، ۸۵.
۳۲. میر غلام محمد غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، مرکز نشراتی میوند، ۱۳۷۸/۱۹۹۹، پشاور، ۷۱.
۳۳. کهزاد، یاد شوی اثر، ۱۲۴
۳۴. بیلو، یاد شوی اثر، ۹۰
۳۵. غبار، جغرافیای تاریخی افغانستان، ۷۱

۳۶. غبار، افغانستان و نگاهی به تاریخ آن مجله کابل، سال اول، شماره ۹، ۱۳۱۰ ۱۹۳۱، ۸۴. محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان، پوهنتون کابل، ۱۳۵۷ ۱۹۷۸، ۳۷.

۳۷. صدرالدین عینی، معنای کلمه تاجیک، در تاجیکان در مسیر تاریخ، ترتیب کنندگان، میرزا شکورزاده و بلال عمار، ناشر کتابفروشی فضل، پشاور، ۱۳۷۸/۱۹۹۹، ۴۱.

۳۸. فرای، یاد شوی اثر، ۲۱۴

۳۹. عینی، معنای کلمه تاجیک، یاد شوی اثر، ۴۱.

۴۰. فرای، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر، ۱۱۴

۴۱. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۶۳_۱۹۰۱، برل خپرونکی مؤسسه، لیدن، ۲۰۰۶، ۱۱۰.

۴۲. کاکړ، افغان او افغانستان، یاد شوی اثر، ۳۸

۴۳. پورتني اثر، ۳۵

۴۴. د قول نقل، کاکړ، پورتني اثر، ۳۵

۴۵. جارج مارګن سټرن، افغانستان، نوی اسلامي دائرة المعارف، ۲۱۷.

۴۶. مجاور احمد یار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز پېښور، ۱۹۷۹/۲۰۰۱، ۱۱۴، ۱۲۸، ۱۹۴. له پوهاند زیار نه په دې وسیله مننه کوم، چې خپل دغه اثر یې له انګلستان

ښخه ماته استولی دی.

۴۷. هېرودت، ۴۹۳

۴۸. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱

۴۹. چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۳۹. کم بال، یاد شوی اثر، ۵۱.

۵۰. ستـرابو، جغرافیه، لـومړی او دویم کتاب، ژباړونکی هوراس جونزر، هارورد پوهنتون خپرونه، کیمبرج، لندن، ۱۹۹۷، ۲۳۵، ۴۴۱.

۵۱. چایلد، اریایان، ۳۸

۵۲. کم بال، یاد شوی اثر، ۹، ۹۹، ۲۴۶

۵۳. رنه ګروسې، د هوارو دښتو امپراتوري، د منځنۍ اسیا تاریخ، ژباړونکی وال فورډ. رتګرز پوهنتون خپرونه، لندن، ۱۹۷۰، ۲۸، ۲۹.

۵۴. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۳۴

۵۵. کم بال، یاد شوی اثر، ۹۹. فرای، منځنۍ اسیا، ۸۲. هېرودوت، ۱۲۶.

۵۶. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۸۱. کهزاد، د پخواني افغانستان تاریخ، دویم ټوک، ۱۳۹۹، ۱۳۸_۱۶۴.

۵۷. هېرودوت، ۱۲۹_۱۳۰

۵۸. فرای، منځنۍ اسیا، ۸۳_۸۵

۵۹. ګرشمن، یاد شوی اثر، ۲۰۶_۲۱۴

۶۰. کونټس روفوس، د سکندر تاریخ، ژباړونکی جان یاډلي، د BCA خپرونه، د پنګون په همکارۍ، ۲۰۰، ۱۶۰

۶۱ پیټر ګرین، د مقدونیې سکندر ژوند لیکنه، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، بر کلی، لندن، ۱۹۹۱، ۳۰۷
۶۲ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۲
۶۳ پور تنی اثر، ۱۶۴
۶۴ روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۷
۶۵ پور تنی اثر، ۱۶۸_۱۷۰
۶۶ پور تنی اثر، ۱۷۱
۶۷ پور تنی اثر، ۱۷۲
۶۸ پور تنی اثر، ۱۷۷_۱۸۱
۶۹ پیټر ګرین، سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۶۲
۷۰ روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱
۷۱ آرین، د سکندر یرغلونه، د سیلنکورت ژباړه، د پنګون خپرونه، ۱۹۵۸، ۲۳۲
۷۲ لیوس کمنګز، لوی سکندر، ګرو خپرونه، نیویارک، ۱۹۴۰، ۲۹۰
۷۳ روفوس، د سکندر تاریخ، ۱۸۳
۷۴ پیټر ګرین، د سکندر ژوندلیک، یاد شوی اثر، ۳۶۸. ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۳۲
۷۵ پور تنی اثر، ۳۶۷_۳۷۱
۷۶ تیودور ډاج، سکندر، ده کاپو خپرونه، دغه اثر اول په ۱۸۹۰ کې چاپ شوی و. د ډاج (۱۸۴۲-۱۹۰۹) دغه پېر (په څه کم اوه سوه مخونو کې) له سره چاپ شوی اثر د چاپ نېټه نه لري. ۵۱۲-۵۱۵
۷۷ پیټر ګرین، د سکندر ژوند لیک، یاد شوی اثر، ۳۸۲

۷۸. کمنګز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۳
۷۹. ارین، د سکندر یرغلونه، ۲۴۷
۸۰. بل ینې، لوی سکندر، د تاریخ د نه مغلوب شوي جنرال نه درسونه، پال ګریو، میکیلن خپرونه، ۲۰۱۰، ۱۴۱_۱۴۳
۸۱. پیټر ګرین، د سکندر ژوندلیک، یاد شوی اثر، ۳۸۳
۸۲. ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۲۸۱
۸۳. ګندا سنګهـ، احمد شاه بابا، طارق خپرونې، لاهور، دوهم چاپ، ۱۹۸۱، ۱۱۷
۸۴. ارین، د سکندر یرغلونه، یاد شوی اثر، ۳۶۰_۳۶۳
۸۵. کمنګز، سکندر، یاد شوی اثر، ۴۱۸_۴۳۰
۸۶. روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۴۵
۸۷. رومیلا ده تپر، پخوانی هند، له پیل نه تر ۱۳۰۰م پورې، پنګون، ۲۲۰۲، ۱۷۴. پرسیول سپیر، هند، عصري تاریخ، د مشیګن پوهنتون خپرونه، ۱۹۶۱، ۵۴.
۸۸. پال برنارد، په ای خانم کې د یونان کالوني او یونانیت په منځنۍ اسیا کې، دغه مقاله په دغه کتاب کې خپره شوې ده. افغانستان، د کابل موزیم پټې خزانې، تنظیم کوونکي ف. های برت او پ. کمبون، د ملي جغرافیايي ټولنې خپرونه، د چین چاپ، ۲۰۰۸، ۸۱_۱۳۱.
۸۹. مک ګورن، د منځنۍ اسیا پخوانۍ امپراتوري ګانې، یاد شوی اثر، ۷۰.
۹۰. فرینک هولټ، تندر اچونکی زیوس، د یونان شوې باختر جوړول، د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه، لاس انجلس،

لندن، ۱۹۹۹، ۱۲.
۹۱. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، اول ټوک، یاد شوی اثر، ۱۲۰.
۹۲. مک گورن، یاد شوی اثر، ۶۷_۶۸. گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۳.
۹۳. گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۲۴۲_۲۴۴
۹۴. پورتنی اثر، ۲۴۹. جارج رالنسن، لرغونی تاریخ، لوی مدنیتونه له مخزېږدي ۳۰۰۰ نه د روم تر پرزېدلو پورې، بارنز او نوبل خپرونه، نیویارک، ۱۹۹۳، ۴۸۸.
۹۵. س.و. وج ود، د زماني غنیمتونه، له لرغوني زماني نه تر شپاړسمې پېړۍ پورې د نړۍ تاریخ، فینکس خپرونه، لندن، ۱۹۸۸، ۱۱۷،
۹۶. رنه گروسي، یاد شوی اثر، ۱۹.
۹۷. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۲
۹۸. پال برنارد، یاده شوې مقاله، ۱۰۴
۹۹. رنه گروسي، ۳۰. ولسن، لرغونی تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۳۹. کهزاد، د افغانستان پخوانی تاریخ، دویم ټوک، د تاریخ ټولنې خپرونه، کابل، ۱۳۳۹، ۱۴۵. فرای، منځنۍ اسیا، ۱۲۷
۱۰۰. بیلو، د افغانستان نژادونه، یاد شوی اثر، ۱۸
۱۰۱. رنه گروسه، یاد شوی اثر، ۳۲
۱۰۲. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۳۵. کهزاد، د کوشاني امپراتورۍ اوږد بیان کړی. دویم ټوک، ۲۰۰.
۱۰۳. مک گورن، یاد شوی اثر، ۴۰۷، ۴۰۸، رنه گروسه ۶۹.

۱۰۳ الف: گرشمن، ۲۸۹-۳۰۹
۱۰۴. چارلز ډورن، د پوهې تاریخ، بالنټاین کتابونه، نیویارک، ۱۹۹۱، ۶۷_۸۹.
۱۰۵. گرشمن، ایران، یاد شوی اثر، ۳۰۰_۳۰۲
۱۰۶. روفوس، یاد شوی اثر، ۱۸۱. نیویارک ټایمز، جولای ۱۷، ۴
۱۰۷. رومیلا ده پر (یا پپر)، د پخوانې هند تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۱۷_۲۱۸.
۱۰۸. رالنسن، پخوانی تاریخ، یاد شوی اثر، ۴۸.
۱۰۹. تیودور ډاج، سکندر، یاد شوی اثر، ۵۱۶
۱۱۰. روفوس، د سکندر تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۲۲
۱۱۱. مک گورن، د منځنۍ اسیا لرغونې امپراتوري گانې، یاد شوی اثر، ۷_۸.
۱۱۲. رالف گرفت (مدون، مترجم او مبصر)، د ریگویدا مذهبي سندرې، خپرونکی موتي لال نبرسیداس، دهلي، ۱۹۷۳. دغه اثر اول په ۱۸۸۹ او بیا په ۱۸۹۹ کې خپور شوی و. ۳۴۲، ۵۷۴. له ډاکټر عبدالرحمن زماني نه ډېره مننه کوم، چې دغه مهم اثر او داسې هم د مک گورن اثر په نامه د منځنۍ اسیا لرغوني امپر توري گانې یې د کلفورنیا پوهنتون له کتابتون نه ماته په امانت راوړي وو.
۱۱۳. رالف گرفت، د ریگویدا مذهبي سندرې، پورتنی اثر، ۴۱۲، ۵۷۴
۱۱۴. فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۲۴
۱۱۵. ارین، یاد شوی اثر، ۲۵۵

۱۱۶. کمنګز، لوی سکندر، یاد شوی اثر، ۳۲۸، ۳۲۹.
کهزاد، افغانستان درپرتو تاریخ، کابل، ۱۳۴۶، ۱۶۰.
۱۱۷. مک ګورن، د منځنی اسیا لرغوني امپراتوري ګانې،
یاد شوی اثر، ۴۷۹
۱۱۸. دوست محمد دوست، د افغانستان ژبې او توکومونه،
پښتو ټولنه، کابل، ۱۵۴، ۱۰۶.
۱۱۹. مک ګورن، یاد شوی اثر، ۴۷۸.
۱۲۰. پورتنی اثر، ۴۰۱
۱۲۱. پورتنی اثرپ، ۲۰
۱۲۲. چ.چ. ولسن، لرغونې اریانه، اسیایي پوهنیز
سرویسونه، نوي دهلي، ۱۹۹۸، ۱۲۱.
۱۲۳. پورتنی اثر، ۱۲۱
۱۲۴. احمد علي کهزاد، افغانستان در شاهنامه، بیهقي
کتاب خپرولو مؤسسه کابل، ۱۳۵۵/۱۹۷۶، ۷۴، ۷۵.
کهزاد، د افغانستان پخواني تاریخ، لومړی ټوک، ۲۳۰.
۱۲۵. ولسن، لرغونې اریانه، یاد شوی اثر، ۱۴۰.
۱۲۶. چایلد، اریایان، یاد شوی اثر، ۸۳
۱۲۷. صدیق الله رښتین، لرغونې پښتو، یونیورستي بوک
ایجنسي، پېښور، ۱۳۷۳/۱۹۹۴، ۱۱۳_۱۱۵
۱۲۸. رچرډفرای، د پارس طلایي دوره، بارنز او نوبل
خپرونه، نیویارک، ۱۹۷۵، ۹۲.
۱۲۹. مارګن ستېرن
۱۳۰. د قول نقل، زیار، پښتو او پښتانه د ژبپوهنې په رڼا
کې، د ساپي پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور،

۲۰۰۱، ۱۷۴

۱۳۱ کم بال، جنګیالی ښځې، یاد شوی اثر، ۴۴

۱۳۲ دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۲ هېرودوت، ۱۲۹

۱۳۳ الیکزاندر بیلینستکي، منځنۍ اسیا یاد شوی اثر، ۷۷، ۷۶، ۵۵، ۱۰۲، ۱۱۶

۱۳۴ محمد حسن کاکړ، ټولنه او حکومت د امیر عبدالرحمن په امارت کې، د ټکساس پوهنتون خپرونه، استن، ۱۹۷۸، ۱۲۳_۱۲۴

۱۳۵ جوسف داهموس، د منځنیو پېړیو تاریخ، بارنز او نوبل خپرونه، ۱۹۶۸، ۱۶۱

۱۳۶ دوست، د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۳۹، ۱۱۴ فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۹۱ محمد هوتک، پټه خزانه، دوهم چاپ، ۱۳۳۹، ۳۲

۱۳۷ محمد هوتک، یاد شوی اثر، ۳۰

۱۳۸ د افغانستان ژبې، یاد شوی اثر، ۱۱۴ فرای، منځنۍ اسیا، یاد شوی اثر، ۱۹۱

۱۳۹ عبدالعظیم رضایي، تاریخ ده هزاره ساله ایران، از پیدایش اریاها تا انقراض پارت ها، ج ا، نشر کرده اقبال، تهران، ۱۳۷۲، ۹۰ په دې وسیله له محترم عبدالواحد فراهي نه مننه کوم، چې ددغه اثر خلور ټوکونه یې ماته د خپل ورور محترم عبدالغفار فراهي په لاس استولي وو

۱۴۰ کلنتن، د سهراب او رستم تراجیدي، واشنګټن

پوهنتون خپرونه، سسياټل، ۱۹۹۶، مقدمه
۱۴۱. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ياد شوى اثر، ۲۱
۱۴۲. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوى اثر، ۸۸. کلنټن، د سهراب او رستم تراجيدي، ياد شوى اثر، ۱۸۸.
۱۴۳. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوى اثر، ۴۰.
۱۴۴. دوست، د افغانستان ژبې، ياد شوى اثر، ۱۱۵
۱۴۵. رضايي، تاريخ ده هزار ساله ايران، ياد شوى اثر، ۸۹
۱۴۶. احمد علي کهزاد، غرغښت يا ګرشاسب، انتشارات دانش، پشاور، ۱۳۷۸ ۱۹۹۹، ۴۵.
۱۴۷. پورتنى اثر، ۴۶
۱۴۸. محمد حيات خان، حيات افغاني، ژباړونکي فرهاد ظريفي او عبداللطيف طالبي، دانش خپرندويه ټولنه، دويم چاپ، ۱۳۸۶ ۲۲۰۷، ۵۱. له محترم محمد حسن شېرزاد نه په دې وسيله مننه کوم، چې دغه اثر يې راکړى دى.
۱۴۹. چايلډ، اريايان، ياد شوى اثر، ۱۳
۱۵۰. د پښتنو شجرې په ډېرو اثرونو کې ثبت شوي دي. په دې اړه نوي او مهم اثرونه دا دي: شهسوار سنګروال، د افغانستان قومونه، خپرندوى شمله، پېښور ۲۰۰۷.م. ج. سيال مومند، د پښتنو قبيلو شجرې، يونيورسټي بوک ايجنسي، پېښور، ۱۹۸۸. مارګن سټرن، خلک، د پښتو ژبه، پښتو ادبيات، اسلامي دايرة المعارف، لومړى

ټوک، ۱۹۶، ۲۱۶_۲۲۱. محمد حسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ، برل خپرونکې مؤسسه، لیدن، ۲۰۰۶، ۱-۳.
۱۵۱. نعمت الله، د افغانانو تاریخ، ژباړونکی برنارډ ډورن، وآن ګارډ بوکس، لاهور، ۱۹۹۹، دویم ټوک، ۶۴، ۷۲.
۱۵۲. کهزاد، غرغښت یا ګرشاسب، یاد شوی اثر، ۵۶.
۱۵۳. محمد حیات خان، حیات افغاني، ۱۲۳.
۱۵۴. هنري پریستلي، حیات افغاني (انګریزي متن) یاد شوی اثر، ۵۳.
۱۵۵. م.الف. شابان، اسلامي تاریخ، نوی تعبیر،له ۶۰۰ نه تر ۷۵۰م پورې. کمبرج پوهنتون خپرونه، لندن، نیویارک، ۱۹۷۱، ۲۳.
۱۵۶. برنارډ لویس، عربان په تاریخ کې، اکسفورډ پوهنتون خپرونه، اکسفورډ نیویارک، ۱۹۹۳، ۴۳

***

دویم څپرکی

افغان

۱. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، مؤسسه چاپ کتب، کابل، ۱۳۴۶/۱۹۶۷، ۳۰۸_۳۰۹.
۲. ج. بوزورث، د غزنویانو امپراتوري، اډنبره پوهنتون، ۱۹۶۳، ۱۱۳.
۳. سیر ګلاسي، نوی اسلامي دایرة المعارف، التهه میرا پریس، ۲۰۰۲، ۸۹.

۴. ویل ډیورانټ، زموږ د ختیځ میراث، ساین او شوستر، نیویارک، ۱۹۵۴، ۵۶۱.
۵. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۸.
۶. د قول نقل، وارتن ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، ستیفورډ پوهنتون، ۱۹۶۹، ۲۹.
۷. د قول نقل، محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان...، یاد شوی اثر، ۱۸.
۸. اولاف که رو، پټانان، میکمیلن خپرونه، ۱۹۶۵، ۷۹.
۹. ګریګوریان، د معاصر افغانستان هسکېدنه، یاد شوی اثر، ۲۹.
۱۰. بري هت سمهتیا، د مدورا ژباړه، ۱۸۸۴، دویم فصل، لمبر ۱۶، فصل ۱۶، لمبر ۳۸.
۱۱. پرسي سایکس، د افغانستان تاریخ، لندن، لومړی ټوک، ۱۵۴.
۱۲. شون چونګ، د لویدیځې نړۍ بودایي سندونه، یاد شوی اثر، ټوک ۱، ۴۹، ۵۱.
۱۳. کنګهم، د پخواني هند جغرافیه، لندن، ۱۸۷۱، ۸۷.
۱۴. پورتنی اثر، ۸۹
۱۵. غلام جیلاني ځواک، اصالت و هویت تاریخي افغان و افغانستان، افغان ملت اونیزه خپرونه، سلواغه ۱۳۸۲، فبروري ۲۰۰۴
۱۶. عبدالحی حبیبي، افغان و افغانستان، دغه کتابګوټی د حبیب الله رفیع په پښتو ژبه ساپي د موقوفاتو اداري له خوا په ۱۹۹۸ کې هم چاپ شوی دی

۱۷. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، یاد شوی اثر، ۲۸۷_۳۰۷.
۱۸. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۲۱
۱۹. نامه احمد شاه به سلطان عثماني. د غلام جیلاني جلالي په مقدمه، کابل مجله، ۱۳۴۶ ۱۹۶۷، ۹.
۲۰. ج. پ. فریه، د افغانستان تاریخ، ژباړن ولیم جیسې، ۲۰۰۲، سنګ میل خپرونه، لاهور، ۱۱
۲۱. فلورنټیا سیل، په افغانستان کې د مصیبتونو جورنال، ټانټالون پریس، ټني سي، ۲۰۰۲، ۵۳
۲۲. جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، لومړی ټوک، شوبي خپرونه، دهلي، ۱۹۹۹، ۳۴۲. دغه اثر اول ځل په ۱۸۵۱ یانې د افغان-انګلیس له لومړي جنګ نه وروسته خپور شی و.
۲۳. د قول نقل، جان کې، په افغانستان کې د جنګ تاریخ، یاد شوی اثر، ۳۶۳
۲۴. امان الله، حاکمیت قانون در افغانستان، د حبیب الله رفیع په مقدمه او سمون، امان کتاب خپرولو مؤسسه پېښور، ۱۹۹۹، ۱۱۷، ۲۱۱. په دې وسیله له محترم رفیع صاحب نه مننه کوم، چې دغه مهم کتاب یې راکړی دی.

***

درېیم څپرکی

افغانستان

۱. کهزاد، اریانا، یاد شوی اثر، ۷_۸.
۲. د ختیځ سپیځلي کتابونه، د ویدي مذهبي سندرو، زند-اوستا، د مایادا، او پانیشاد، قرآن او د بودا د ژوند څخه

ځينـــې برخـــې، کولونيــــل پـــرس، ۱۹۰۰، ۶۷ ۶۹ د ليکونکي شخصي کتابتون

۳. غبـار، افغانسـتان بيـک نظـر، کابـل، ۱۳۶۷ ۱۹۸۸، باهتمـام امين الله بشر دوست، ۳۰.

۴. کهــزاد، افغانســتان در پرتــو تــاريخ، د کتــاب چــاپولو مؤسســه، کابــل، ۱۳۴۶ ۱۹۶۷، ۲۵، کهــزاد، اريانــا، يــاد شوی اثر، ۴۴.

۵. چايلډ، اريايان، ياد شوی اثر، ۱۰۹

۶. فرای، منځنۍ اسيا، ياد شوی اثر، ۸۹

۷. کهــزاد، د افغانســتان پخــوانی تــاريخ، يــاد شــوی اثــر، ۹۴. غبار، افغانستان بيک نظر، ياد شوی اثر، ۲۰.

۸. کهزاد، اريانا، ياد شوی اثر، ۹۵

۹. غبار، افغانستان بيک نظر، ياد شوی اثر، ۶۵

۱۰. کهزاد، افغانستان در شاهنامه، ۱۷۴

۱۱. پور تنی اثر، ۱۷۴

۱۲. کهزاد، اريانا، ياد شوی اثر، ۴۶

۱۳. ولسن، لرغونې اريانه، ياد شوی اثر، ۱۲۰

۱۴. ولســن، لرغـونې اريانـه، يـاد شـوی اثـر، ۱۲۱. کهـزاد، اريانـا، ياد شوی اثر، ۵۷_۵۹.

۱۵. کهزاد، اريانا، ياد شوی اثر، ۴۷_۵۰.

۱۶. روميلا تپر، لرغونی هند، ياد شوی اثر، ۳۹

۱۷. اليســاندرو باســاني، پاړســيان، ســان مــارتيني پــرس، نيويارک، ۱۹۷۱، ۱۱.

۱۸. هيوکنيــدي، د عربــو ســتر فتوحــات، ده کــاپو پــريس، د

امريکې چاپ ۲۰۰۷، ۱۸۷.
۱۹. پورتنی اثر، ۱۸۸
۲۰. فرای، د پارس طلايي دوره، بارنزاونوبل پرس، ۱۹۹۶، ۱۳
۲۱. فرای، پورتنی اثر، ۱۳. فرای، د منځنۍ اسيا ميراث، ياد شوی اثر، ۱۴۸_۱۴۹.
۲۲. غبار، خراسان، ناشر محمد ظاهر يونسي، چاپ دوم، کابل، ۱۹۹۸، ۳۲
۲۳. کنيدي، د عربو ستر فتوحات، ياد شوی اثر، ۲۸۹
۲۴. پورتنی اثر، ۱۹۶_۱۹۷
۲۵. پورتنی اثر، ۱۹۸
۲۶. غبار، خراسان، ياد شوی اثر، ۲۴
۲۷. سيف بن محمد، تاريخ نامه هرات، مقدمه از محمد زبير صديقي، ناشر کتابفروشی خيام، کلکته، ۱۹۴۳، مقدمه، ۱۳. محمد حسن کاکړ، زما غوره ليکنې، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۲۰۱۰، ۲۳۸. د معاصر افغانستان تاريخپوهان، مقاله.
۲۸. سيف بن محمد ياسيفي، تاريخنامه هرات، پورتنی اثر، ۷۶
۲۹. د قول نقل، کاکړ، افغان و افغانستان، ياد شوی اثر، ۹
۳۰. سيفي، تاريخنامه هرات، ياد شوی اثر، ۲۲۴
۳۰- الف. پورتنی اثر، ۲۶۳
۳۱. حبيب الله تږی، پښتانه، د پښتني فرهنګ د ودې ټولنه- جرمني، پېښور، ۱۹۹۹، ۲۱۰_۲۳۰.

۳۲. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۵۳_۶۴
۳۳. کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۵۴_۶۳
۳۴. سلطان محمد، تاریخ سلطاني، بمبی، ۱۲۹۸ هجري قمري، ۱۲۲. کاکړ، غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۶۵_۸۶.
۳۵. کاکړ، افغان، افغانستان، یاد شوی اثر، ۹۷-۹۸
۳۶. کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۶۳. د.پ. سنګهل، هند او افغانستان، ۱۸۷۶-۱۹۰۷، د دیپلوماتیکي اړیکو مطالعه، کوینزلیند پوهنتون خپرونه، استرالیا، ۱۹۶۳، ۱۰. ج. الډر، د برتانوي هند شمالي سرحد، د امپراتورۍ سیاست په اړه مطالعه، ۱۸۹۵-۱۸۹۵_ لندن، ۱۹۶۳، ۱۷۵.
۳۷. سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰-۱۲
۳۸. پور تنی اثر، ۱۶۸
۳۹. کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۲۰۵
۴۰. پور تنی اثر، ۲۰۰_۲۰۷. سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۰۷-۱۲۹
۴۱. کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۷۷-۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹_۱۸۶. سنګهل، هند او افغانستان، یاد شوی اثر، ۱۳۳_۱۶۱.
۴۲. سنګهل، افغانستان او هند، ۱۴۴
۴۳. پور تنی اثر، ۱۴۴
۴۴. کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد

شوی اثر، ۱۷۷-۱۹۲ کاکړ، زما غوره لیکنې، یاد شوی اثر، ۹۹_۱۸۶ ډیورنډ، د واحد ملت د بېلتون کرښه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۱۳۸۶ ۲۰۰۷ ۷.

۴۵. کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، یاد شوی اثر، ۱۸۶

۴۶. پور تنی اثر، ۱۸۳

۴۷. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، د هغې جیوستراتیجکي اهمیت، د پېښور پوهنتون، ۲۰۰۰، ۱۰۹_۱۶۱.

۴۸. کاکړ، د افغانستان حکومت او جامعه د امیر عبدالرحمن په امارت کې، د تیکساس پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۹، استین، لندن، ۲۴۸.

۴۹. سنګهل، افغانستان او هند، یاد شوی اثر، ۱۵۷.

۵۰. سنګهل، افغانستان او هند، ۱۵۴. ددغې اوږدې کرښې د په نښه کولو بیان کې د عظمت حیات خان بیان یو څه متفاوت دی او دده په وینا میک ماهون تر پایه پورې د بلوچستان د کمیسیون کار پرمخ بیوه. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۶-۱۶۸.

۵۱. عظمت حیات خان، د ډیورنډ کرښه، ۱۶۲_۱۶۶. سنګهل، ۱۵۵.

۵۲. کاکړ، د افغنستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۹.

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار

په پښتو کې:

د ثور کودتا او د هغې ژورې پایلې (۲۰۱۰)
زما غوره لیکنې (۲۰۱۰)
د سرطان کودتا (۲۰۰۹)
د پاچا امان الله واکمنی ته یوه نوې کتنه (۲۰۰۴)
وطن ته یو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه (۲۰۰۴)
رڼا او دفاع (لیکونکی، د مقالو تنظیم کوونکی) (۱۹۹۹)
افغانان د شپږ شپېتم کال په پسرلي کې له شورویانو سره د جنګ په حال کې (۱۹۹۰)
د افغانستان په اړه د ژنیو جوړه (۱۹۸۸)

په فارسي کې:

افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان (۱۹۷۸)
جنگ دوم افغان _ انگلیس (۱۹۸۹)
مسئله افغان (۱۹۹۰)

ژبـــاړې:

د سقراط، افلاتون، ارسطو، اپیکور او زینو په نظر بنه انسان د

خاطرې، د یوې دورې لنډ تاریخ، د محمود طرزي لیکنه (۲۰۰۷)
د پوهنې فلسفې بنسټونه، د جارج نیلر لیکنه (۲۰۰۲)
د کابل سلطنت بیان، لومړی او دویم ټوک، د الفنسټن لیکنه، نصرالله سوبمن د مقدمې ژباړونکی، (۱۹۸۲)
دموکراسي در جهان امروز، د میکفیرسن لیکنه (۱۹۷۱)
تاریخ څه ته وایي؟ د اي.اچ.کار لیکنه (۱۹٦۸)
ماکسم ګورکي د ابیاتو په اړه (۱۹٦۱)

په انګرېزي کې:

د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ (۲۰۰٦)
افغانستان، د شوروي یرغل او د افغانانو ځواب (۱۹۹۵)
د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې (۱۹۷۹)
افغانستان، د داخلي سیاسي انکشافاتو مطالعه (۱۹۷۱)

د سیف الدین لودین کتابتون
کتاب پر لیسې شمیره